İSLAM MEDENİYETİ TARİHİ

Medeniyet kelimesi, "***bir yerde yerleşme, ikamet etme***" anlamındaki "**مدن ME-DE-NE**" kökünden gelmektedir. Şehirleşme ile sıkı sıkıya bağlı olan medeniyet, aynı kökten gelen "***Medine***" kelimesi ile yakın alakalıdır. "***Medenî***"; "***şehirli, şehre ait, şehre özgü***"; "***medeniyet"*** ise "***şehirlilik, yerleşik hayat, iyi ve müreffeh yaşama***" anlamlarına gelir. İslam medeniyetinin filizlendiği zeminin, muhitin, merkezin adı da şehir anlamındaki Medine'dir.

Medeniyet kelimesi Batı düşüncesindeki ***civilisation*** teriminin ifade ettiği anlamı karşılamak üzere Osmanlının son dönemlerinde (XIX. yy.) kullanılmıştır.

Türkçede ilk yerleşik hayata geçen Türk boyu olan Uygurlara atfen türetilen ***uygarlık*** kavramı da aynı anlamda kullanılmaktadır. Ayrıca başka bir görüşe göre de uygarlık kelimesi, "*belli kurallara uyarak şehirde yaşayan halk*" anlamına gelen *Uygur*'dan türemiştir.

Arapçada medeniyet kavramı için ***umrân*** ve ***hadare/hadaret*** kelimeleri kullanılmaktadır.

a. İlerleme, refah, mutluluk, bayındırlık, bayındırlaşma anlamına gelen ***umrân*** sosyo-politik durumu ve yapıyı ifade etmek üzere kullanılmıştır.

b. ***İmar*** (bir yeri mamur kılmak, şenlendirmek ve bayındır hale getirmek),

c. ***İmare***t (bayındırlık)

d. ***Ma'mûre*** (bayındır, şenlikli yer, şehir, kasaba) kelimeleri de aynı kökten gelmektedir.

Medeniyet, en genel anlamda, insanların bir nesilden diğerine aktardıklarının toplamıdır. Bunlar siyasî, sosyal, ekonomik faaliyetler ve kurumlar; yazının icadı, matbaanın icadı gibi buluşlar olabileceği gibi; hoşgörü, güven gibi değerler ve kavramlar da olabilir.

Medeniyet ile doğrudan alakalı bir kavram da, kültürdür. Kültür, insanı diğer canlılardan ayıran yaşam tarzı, insana özgü bilgi, inanç ve davranışlar bütün ile bu bütünün parçası olan maddi nesnelerdir. Başka bir ifade ile toplumsal hayatın dil, düşünce, gelenek, semboller, işaret isimler, kurumlar, kanunlar, aletler, teknikler ve sanat eserleri gibi her türlü maddi ve manevi ürünleridir. Bazı araştırmacılar medeniyet ile kültürün birbirinden ayrılmasının mümkün olmadığını söylemektedirler. Genelde bazı bakımlardan daha gelişmiş kültürleri diğerlerinden ayırmak için medeniyet kavramı kullanılmaktadır.

Medeniyetleri bu düzeye gelememiş diğer kültürlerden ayıran bazı temel özellikleri şöyle sıralayabiliriz:

1. Yazının kullanılması,

2. Şehirleşme,

3. Siyasî ve toplumsal teşkilatlanma,

4. Ekonomik alanda işbirliği/işbölümü,

5. Uzmanlaşmanın artması.

Bu özellikleri göz önüne aldığımızda medeniyetleri, "*yaygın olarak yazının kullanıldığı, şehirlerin ortaya çıktığı, siyasî teşkilatlanmanın bulunduğu ve ekonominin geliştiği*" kültürler olarak tarif edebiliriz.

Batı literatüründe medeniyet kavramının karşılığı XVIII. yy.'ın ortalarından itibaren (ilk defa Fransa'da 1757'de M. Mirebeau tarafından ve daha sonra da İngilizcede) kullanılan kelime ***civilisation***dur. Almanya'da ise aynı anlamı ifade etmek üzere daha çok *kültü*r terimi kullanılmıştır.

Batıda kültür ve medeniyet kavramlarının gelişimi şöyle olmuştur: Aslında tahıl ve hayvan yetiştiriciliği anlamına gelen ***kültür*** zamanla insan kabiliyetinin geliştirilmesi, inceltilmesi ve iyileştirilmesi anlamında kullanılmaya başlamıştır. Kültürün karşısına XVIII. yy'da *civilization* kavramı rakip olarak çıkmıştır. XVIII. yy'da Aydınlanma Felsefesi *civilisati*on kelimesine *kaçınılmaz bir tarihî ilerleme* anlamını yüklemiştir. Bu dönemde kültür ve medeniyet henüz birbirinin yerine kullanılan kavramlardı. Ama kültür kavramı *inançları ve dini* ihtiva ederken, medeniyet Aydınlanma düşüncesi doğrultusunda yalnızca *din dışı* ilerlemeyi ifade ediyordu.

Kültür ve medeniyet arasındaki farklılık ve giderek karşıtlık XVIII. yy'ın sonuna doğru ortaya çıkmıştır. Bu ayrışmaya göre kültür, insanın içsel olgunlaşmasını, medeniyet ise, dışsal gelişmesini, tabiat üzerindeki hâkimiyetini belirtmek için kullanılmaya başlandı. Daha ileri dönemlerde ise, ***uygarlığa*** karşı ***kültür,*** dış yerine iç zenginliği savunanların sloganı haline geldi. ***Mekanik*** uygarlığa karşı ***doğal kültür***, *bedenî* hazlara karşı *ruhî olgunlaşma*, Avrupa saraylarının savurgan ve gösterişli hayatına karşı kırsal hayatın sadeliği, aristokrasinin çok milletliliğe ve kozmopolitliliğe karşı halkın milliyetçiliği öne çıktı.

Aslında medeniyet ile kültür birbirinin karşıtı değil tamamlayıcısıdır. Ancak medeniyetin kültürden daha kapsamlı bir özelliği vardır. Çünkü onu kuşatır ve çerçevesini belirler. Değişen şartlarda kültürde eksik olan veya değişme zorunluluğu olan hususlar medeniyet dairesinde içinde tanımlanır ve değiştirilebilir.

Bu bakımdan medeniyetin kuşatıcı, yapılandırıcı, seçici ve özümleyici çerçevesi önemlidir. Mesela medeniyet çerçevesi yok sayılırsa kültür, yabancı kültürlerin, örneğin İslam medeniyetine mensup toplumlarda, İslamî değerlere aykırı hususların istilasına uğrar. Medeniyet çerçevesi sarsılan kültür, değerlendirme ve seçme gücünü kaybeder. Medeniyet bilinci ve unsurları sarsıldığı için yüksek düşünce ürünleri alınamaz, ama olumsuz öğeler kolayca girer. Çünkü olumsuz hususları benimsemek için düşünce yüksekliğine ve irade gücüne ihtiyaç yoktur.

Medeniyetlerin Doğuşunda Etkili Olan Faktörler

1. Coğrafya/İklim: Coğrafyanın sunduğu avantajlar ve insan eliyle değiştirilmiş coğrafî çevre medeniyetlerin doğuşuna olumlu katkılar sağlar. Medeniyetin kurulacağı coğrafya, başta insan olmak üzere canlı varlıkların hayatiyetlerini kolaylıkla sürdürebilecekleri iklimde, ticaret yolları üzerinde, işlenebilir ve hâkimiyet altına alınabilir olmalıdır.

2. İnsan unsuru: Şuurlu, üretici, girişimci ve topluma ters düşmeyen bir grup aydın var olmalıdır.

3. Toplum: İnsan unsurunun, yani aydınların ürettiklerini kabul eden ve gönüllü olarak destekleyen bir toplum bulunmalıdır. Aydınları gönüllü desteklemeyen/eliti kendisine ters düşen bir halkın siyaset, iktisat, ilim ve sanat (fen) alanlarında başarılı olması beklenemez.

4. İktisadî şartlar: Temel biyolojik ihtiyaçlar olan su ve yiyecek kaynaklarının temin edilip kontrol altına alınması, üretimde kullanılacak aletlerin yapımı ve düzenli kurumların oluşturulmasını intaç eder. Bunlar sağlanmadan barbarlıktan medeniyete geçilemez.

5. Yer değiştirme/hicret/göç: Tarih boyunca hicret, yeni medeniyeti, ilerlemeyi meydana getiren en büyük faktörlerden birisi olmuştur. Bilinen tüm medeniyetler, göçlerden sonra kurulmuştur. İslam medeniyetinin hicretten sonra Medine'de teşekkül etmesi, Anadolu'ya göç eden Türkler sayesinde Türk-İslam medeniyetinin ortaya çıkması gibi.

6. Şehirleşme: Medeniyet şehir hayatında ortaya çıkmaktadır; ancak medenî olma, şehirli olma, yalnızca şehirde yaşama şeklinde olmasa da, medenî olmak, şehir yerleşimi aşamasına ulaşmış olmayı gerektirmektedir. Ayrıca ilim, felsefe, sanat, icatlar, sanayi, ticaret, fikir alışverişi gibi hususlar daha ziyade şehirlerde canlanıp gelişir.

7. Bu gerekli şartlara ilave olan diğer faktörler: Yüceltilen, hayatın parçası haline getirilen: Değerler sistemi, siyasî, dinî ve hukukî sistem, Eğitim, İhtiyaçlar, Medeniyetin ürünlerinin/mirasının gelecek nesle aktarılması, Savunma ve saldırı, Medeniyetlerin karşılıklı etkileşimleri de son derece önemli ve etkili faktörlerdir.

Tarihî süreçte İslam medeniyetinin ortaya çıkması, gelişmesi ve yayılması, tam anlamıyla ne kendinden önceki ne de kendisinden sonraki medeniyetlere benzemektedir. İslam dininin getirdiği değerler iyice bilinmeden İslam medeniyetinin doğuşunu, gelişmesini ve yayılmasını anlayamayız.

Medeniyet; Geçmişin mirası**, d**iğer kültürlerden alınanlar ve bir toplumun kendi çağında kendi ürettiklerinden ibarettir.

Medeniyetin gelişimi ve sürekliliği için *geçmişin mirası* çok önemlidir. Geleceği kurmak için plan yaparken geçmişin birikiminin mutlaka bilinmesi gerekir. Bunlar bilinmeden gelecekle ilgili istikrarlı bir planlama yapılamaz. Bir toplumun geçmişin mirasını, geleneğini, yani kendine ait ve mensup olduğu değerleri bilmeden, onu iyice okumadan/yorumlamadan, çağını, yani yaşadığı dönemi, bu dönemin siyasî ve kültürel ürünlerini yorumlaması pek mümkün değildir.

Bir medeniyet *diğer kültürlerden alınan unsurları* en az kendi kültürü kadar önem vermelidir. Bir medeniyetin dışa açık olması ve diğer medeniyetlerden de istifade etmesi gereklidir. Bunlar başta tercümeler olmak üzere, ticarî, siyasî, ilmî, kültürel, teknolojik ilişkilerdir. Bunlar bir medeniyetin gelişiminde çok önemli olan hususlardır. İslam medeniyetinin doğuş yıllarında olduğu gibi, bir toplum, kendi görüş ve değerlerini esas alarak diğer medeniyetlerin zengin mirasına açılır, onu gerekli değişikliklere tabi tutarak verimli hale getirdikten sonra bünyesine alırsa, bu kültürleri de canlandırmış, yenilemiş ve böylece evrensel kültüre de katkıda bulunmuş olur.

Geçmişin mirası ve diğer medeniyetlerden elde edilenler, bir toplum tarafından özümsenir, yeni bir sentezle değerlendirilir ve *toplum da her alanda kendisini ortaya koyarsa*, o zaman özgün bir medeniyet ortaya çıkar, gelişir, yükselir, sürekliliği ve yaşama şansı artar.

İslam medeniyetinin doğuşu ve gelişmesi üç temel esas çerçevesinde özetlenebilir. Müslümanlar inanç, güven, doğruluk, çalışma, işini iyi yapma, ilim gibi değerlerin öncülüğünde ve bu değerlerin şekillendirdiği ruhla, tarihî süreçte diğer medeniyetlerden aldıklarını özümsemişler; ahlakî, ekonomik, siyasî, sosyal, felsefe, bilim ve sanat gibi alanlarda kendi ürünlerini meydana getirmişler, bu sayede yeni bir medeniyet ortaya çıkarmışlardır.

Medeniyet maddi ve manevi olmak üzere iki yönlüdür. İnsanın maddi (makine imali gibi) ve manevi (şiir gibi) olmak üzere iki türlü eylemi vardır. Her medeniyetin topluma ruh, canlılık veren, dinamiklik kazandıran kendine özgü tarihî şartlarda gelişmiş ve kök salmış temel değerleri mevcuttur.

--Medeniyetlerin doğuşunda, gelişmesinde, varlığını idame ettirmesinde ve dinamizm kazanmasında aynı zamanda medeniyetler arası ilişkilerde bu değerlerin dikkate alınması önemlidir.

--Medeniyetin her safhasında manevi yönün ihmal edilmemesi önemlidir. Maddi gelişmeler veya teknolojik, ahlakî ve manevi değerleri ön planda tutmayan kişi veya toplumun eline verildiği zaman, önlenmesi güç katliamlara, zulümlere yol açar.

--Medeni kişi, sadece medeniyetin ürettiği malzemelere sahip insan değildir. Maddi ve teknolojik hayat düzeyi alt seviyede de olsa, bir medeniyetin, teknolojik imkâna sahip olan bir medeniyetten aşağıda bulunduğu söylenemez.

Medeniyetlerin Yıkılışına Etki Eden Faktörler

Medeniyetler canlı ve dinamiktirler; yükselirler, düşerler, bölünürler, birleşirler ve yıkılabilirler. Bir medeniyetin gerilemesinde ve yıkılmasında etkili faktörler şunlardır:

1. Jeolojik/doğal afetler (sel, deprem, yangın vs.),
2. Ekolojik dengenin bozulması; ciddi iklim değişiklikleri,
3. Bulaşıcı ve salgın hastalıklar,
4. Enerji ve hammadde kaynaklarının tükenmesi,
5. Ticaret yollarının değişmesi sonucu bir ülkenin veya bölgenin ekonomik değerini/gücünü yitirmesi,
6. Fikrî ve ahlakî hayatın bozulması,
7. Toplum bünyesinin zayıflaması (güven duygusunun sarsılması, karamsarlık, yılgınlık, korkaklık, bezginlik ve eziklik gibi),
8. Gelir dağılımının bozulması, zenginliğin adil olmayan bir şekilde belli ellerde toplanması,
9. Yabancı istilası,
10. Yeni neslin kendi medeniyetine sahip çıkmaması, zenginleştirmemesi, ilerletememesi, hatta koruyamaması.

İslam Devletleri ve Medeniyetinin Çöküş Sebepleri

İmadeddin Halil'e göre İslam devlet ve medeniyetinin çöküş sebeplerini şöyle sıralayabiliriz.

1. Devletleri inşa eden inançlardır. Bu inançlar aynı zamanda söz konusu devletin gidişatını, tarih içindeki seyrini belirler ve onun etkin bir aktör olmasını sağlar. İnanç zaafa uğradığında şu veya bu şekilde fonksiyonunu yitirdiğinde gelişme ve devalılık gücünü kaybeder. Devleti birbirine bağlayan temel unsurlar kaybolunca çözülmeye sonra da tarih sahnesinden silinmeye mahkûm olur.
2. Bir millette cihat/ilerleme ruhu terk edilmiş ise, o milletin/medeniyetin yıkılması artık mukadderdir. Tarihte ortaya çıkmış bir medeniyet, karşı karşıya kaldığı meydan okumaların ve ortaya çıkan yeni problemlerin üstesinden gelebildiği oranda bünyesini güçlendirir ve tarihî yolculuğuna devam eder. Şayet söz konusu meydan okumalara ve ortaya çıkan yeni problemler karşısında aciz kalıp çözüm üretemeyip, atalet, yorgunluk ve tükenmişlik sendromuyla tarih sahnesinden çekilmek zorunda kalır.
3. Bir devlet ya da medeniyet sadece bir grubun, ırkın ya da mezhebin elinde olup diğer ırk, mezhep ve hizipleri dışlıyorsa/ötekileştiriyorsa o devlet veya medeniyetin de devam etmesi mümkün değildir. Çünkü onların karşısına devletin varlığını tehdit eden bir muhalefetin ortaya çıkmasıyla toplumda tamiri çok zor olan parçalanmalara yol açacaktır.
4. Bir devlet veya medeniyette fırsat eşitliğinin olmaması da çöküş sebepleri arasında gösterilmektedir. Önemli makam ve hayati işleri deruhte eden kurumlara onları geliştirecek ehil kişilerini getirilmemesi bir medeniyetin çöküşünü hazırlayan etkenlerdir.
5. Yönetimlerin baskıcı ve haksız uygulamaları sonucunda oluşan patlamaya hazır bomba gibi toplumların oluşturduğu muhalefet de devletlerin ve medeniyetlerin

çöküşünde etkin rol oynamaktadırlar.

6. Bir devlet ya da medeniyette ekonomik hayatta yaşanan sıkıntılar toplumsal çözülmeye, zengin-fakir arasındaki uçurumun derinleşmesine, iktisadî krizlerin çıkmasına ve sınıflar arası çatışmalara ve nihayetinde onu çöküntüye götürür.

7. Maddi ve manevi değerler arasındaki dengelerin bozulması devletlerin ve medeniyetlerin kaderini olumsuz etkiler ve onların yıkılmasına sebep olur.

Buna mukabil bir medeniyetin yıkılmaması için;

1. İnsan, ferdî veya toplumsal seviyede biyolojik içgüdülerine yenik düşmezse yani tükenmişlik sendromuna yakalanmazsa,
2. Ahlakî/dinî değerlerinden sapmazsa,
3. Kaynakları ölçülü kullanırsa,
4. Tedbirli olursa,
5. Beklenmedik bir olay karşısında toplumu yıkmazsa,
6. Gelen nesil devraldığı mirasa sahip çıkarsa medeniyet varlığını devam ettirebilir.

İSLAM MEDENİYETİNİN DOĞDUĞU ORTAM

İslam Medeniyetinin yayıldığı topraklar ve etkileşim içerisinde bulunduğu medeniyetler kuzey doğuda Sasanîler (İran), kuzey batıda Roma-Bizans ile Hindistan ve Çin'dir. İslam Medeniyetini daha iyi anlayabilmek ve mukayese edebilmek için söz konusu medeniyetlerin VI.-VIII. yüzyıllardaki siyasî, sosyal, ekonomik, dinî, kurumsal ve kültürel yapıları ile bilim ve sanat alanlarında kaydettikleri gelişmelerin üzerinde durulması gerekmektedir.

A. İRAN

İran, İslam'ın doğduğu sırada, sıkı bir merkezi yönetim yapısına sahip olan Sâsâni (224-652) hâkimiyetinde bulunuyordu. Yönetimin başında Araplar tarafından Kisra adı verilen hükümdar bulunuyordu. Kisra'nın en yakınında onun danışmanı olarak görev yapan baş vezir vardı. Baş vezirin yardımcıları adalet, maliye, hazine ve saray veziri gibi görevlilerdi.

Sasanilerde köy reisi, şehir ve yöre beyine ***dihkan,*** sınır bölgesi komutanlarına ***merzubân*** denirdi. Sasanilerde toplum; din adamları, askerler, bürokratlar ve halk olmaz üzere dört sınıftan oluşurdu. Kişinin sınıfını doğum belirliyordu. Toplum aile üzerine kurulmuş ve erkeklerin çok evliliği söz konusuydu.

Sasanilerin resmi dini Mecusîlik idi. Bu din, kurucusu Zerdüşt'e nispetle, tek tanrı açısından monoteist teolojiye sahip olan Zerdüştîlik adı verilen din ile eski İran inanç ve geleneklerinin karışımından meydana gelmişti. İran'da Zerdüştîlerin ateş yaktıkları ***ateşgâha*** ya da ateş tapınağına ***ateşgede*** denir. Mecusilikte ruh bedenden ayrıldıktan sonra ceset kirli sayıldığından, toprağı, suyu veya ateşi kirletmemek için cesetler açıkta bırakılarak etlerin vahşi hayvanlar tarafından yenildikten sonra kemiklerin gömülmesi âdeti yaygınlaşmıştı.

Sasanilerin ortaya çıktığı sırada İran'da yaygın olan diğer bir din ***Maniheizm***'dir. Daha sonra ışık ve karanlık veya iyilik ve kötülük şeklindeki birbirine zıt iki aslî prensibe dayanan bir gnostik düalizme anlayışına sahip olan Mani dini kabul edilmiştir. Gnostizm, ilahiyat, etik ve dini ayin biçimi açısından katı sınıflandırmaya sığmayan özellikler taşır.[1] İslam döneminde maniheistlere ***zımmîlik*** statüsü tanınmıştır.

[1] Gnostik vahiy, benliğin gizeminin insanın içine doğmasıdır. Onlara göre insan vahiy yoluyla kökenini v ve özünün bilincine varır. Gnostik vahiy, aklî güçlerin yardımıyla elde edilemediği için felsefî aydınlamadan, kökleri tarihte olmadığı için de Hıristiyan vahyinden farklıdır.

İran'da V. yy.'da Mezdekiyye (Mazdekiyye/Mazdek dini) ortaya çıkmıştır. Hareketin kurucusu Mazdek, insanlar arasındaki bütün kıskançlık ve anlaşmazlık sebeplerini ortadan kaldırmak amacıyla mülkte ve kadınlarda ortaklığı kabul eden bir sistem ortaya atmıştır. Ancak bu düşünce müstakil bir din olarak yayılmamış, Zerdüştlük çerçevesi içinde kalmıştır.

İslam'ın doğuşuna yakın sıralarda İran tahtında cömertliğiyle iştihar etmiş olan Enüşirvan/Nuşirevan (I. Husrev/531-579) bulunuyordu. Nuşirevan, 529'da Atina okulunun Bizans İmparatoru tarafından kapatılması üzerine İran'a iltica eden pek çok ilim adamına kucak açarak Cündişapur'da bir tıp okulu kurdu. Yunanca ve Süryaniceden Pehlecîveye tercümeler yaptırdı. Kelile ve Dimne, Sanskritceden Farsçaya tercüme edildi.

Nuşirevan İslam kaynaklarında adil bir hükümdar olarak tavsif edilmiştir. O daha sonra kurulacak olan Bağdat'ın 30 km güneyinde Partların/Sasanilerin kışlık başkenti olar Medain şehrinde yaptırdığı saray çok büyük ve gösterişli idi. Huşirevan'dan sonra Sasani tahtına VI. Hürmüz, ondan sonra da II. Hüsrev (Hüsrev Perviz 579/590) geçmiştir. Hz. Peygamber'in gençliği ve peygamberliği döneminrde İran hükümdarı olan bu şahıs, Hz. Peygamber'in mektubunu yırtan Kisradır. Döneminde Sasani İmparatorluğu en geniş sınırlarına ulaşmış, ancak iç savaş ve taht kavgaları baş göstermişti. Hüsrev Perviz Bizansla savaşarak 611 yılında Antakya, Şam ve Mısır'ı ele geçirerek 617'de Kadıköy'e kadar ulaşmıştır.[2] Bizans İmparatoru Heralius 5 yıl sonra karşı saldırıya geçerek kaybettiği yerleri tekrar almış ve Mezopotamya'ya kadar ilerlemiştir. Bu yenilgiden dolayı Husrev'in otoritesi zayıflamış, 628'de başkentte meydana gelen bir ayaklanma ile oğlu II. Kubad tarafından öldürüldü. Hz. Peygamber'in son yıllarında Sasani tahtına çok kısa sürelerle pek çok hükümdar geçmiştir.

Bu dönemde İran'da dokumacılık, gümüş işlemeciliği, müzik, sanat ve mimarî gelişmiş, devlet savaş ganimetleri ve vergilerle büyük servet sahibi olmuştur. Hüsrev Perviz'in yakut ayaklı, altın bir tahtı vardı. Döneminde ticaret yaygınlaşmış, kişisel servetler büyümüş, ancak tüccar artan vergiler ve savaşlardan dolayı belirsizlik ortamından çok zarar görmüştür.

Sasanilerin son hükümdarı III. Yezdücerd'in (633-651) döneminde ilk İslam fetihleri başlamıştı. Kadisiye yenilgisi ile Sasani İmparatorluğunun çöküşü hızlanmış, Medain'in fethiyle ve Nihavend sonra III. Yezdücerd sürekli şehir değiştirerek ayakta kalmaya çalıştı. Ancak Merv'de yakalanarak (651) öldürülmüştür.

B. HİNDİSTAN

Hindistan tarih boyunca birbirinden bağımsız çok farklı kültürlerin oluştuğu bir bölge olmuştur. Bölgede MÖ. 5000-1700 yılları arasında şehircilik ve henüz çözülememiş bin yazı ile tarihe geçen, tarım, hayvancılık ve maden işletmeciliğinin bilindiği ve uygulandığı Ariler tarafından yıkılan ***İndus Medeniyeti*** hüküm sürmüştü.

Ariler, Hindistan'ın dinî inanışlarının ve sosyal geleneklerinin şekillenmeye başladığı, Vedaların[3] ve Kast sisteminin[4] ortaya çıktığı, krallıkların oluşmaya başladığı

---

[2] .Bu olaya Kur'an'da da işaret edilmektedir (Rum Suresinde 2 ve 3. Ayetler).

[3] **VEDALAR:** Hinduizm'in kutsal metinlerine verilen ad. Sanskritçe'de vid (bilmek) kökünden türeyen veda "ilâhî ya da kutsal bilgi" anlamına gelir ve genellikle Hinduizm'in Rig Veda, Yacur Veda, Sama Veda ve Atharva Veda'dan meydana gelen kutsal metinlerini ifade eder. Asılları Sanskritçe olan bu kitapların genelde milâttan önce 5000-2000 yılları arasında oluşturulduğu kabul edilse de ne zaman düzenlenip yazıya geçirildikleri kesin şekilde bilinmemektedir. Vedalar'ın kökenini çok eskiye (m.ö. 6000/ 4000'ler) götürenler vardır. Geleneksel Hindu inancına göre bu metinlerin tamamı dumanın ateşten çıkmasına benzer biçimde Brahma'dan bir nefes şeklinde sudûr etmiş, önce eskiden yaşamış

Ganj Medeniyetini (MÖ. 1500-1000) kurmuşlardır. Bu dönemde tabiat güçleri ilahlaştırılmış ve ruhlara tapınma esas alınmış, Ari kökenli din adamları olan Brahmanlar ve onların oluşturduğu ***Veda Külliyatı*** etrafında oluşan inanç sistemi olan Brahmanizm[5] ortaya çıkmıştır. Bu sistemde tanrılar hükümdarın ve soyluların

---

azizlere (rişi) bildirilen metinler uzun yıllar nesilden nesile aktarıldıktan sonra yazıya geçirilmiştir. Vedalar insan elinden çıkmamıştır ve vahiydir (şruti). Tarihçilere göre Vedalar, Hindistan'ı işgal eden Ârî ırkların dinî inançlarını yansıtan geleneklerin derlenerek yazıya geçirilmesiyle teşekkül etmiştir.
Vedalar dinler tarihi açısından Hinduizm'in kutsal kitabı olma bağlamında önem arzederken Hint-Avrupa ırkına ait en eski dokümanı meydana getirmesi bakımından da dil bilimi ve kültür tarihi açısından büyük öneme sahiptir. Vedalar'ın dili Farsça, Grekçe, Latince, Almanca, Litvanca, Hititçe, Ermenice, Frigce, Rusça gibi pek çok Avrupa, Anadolu ve Asya dilleriyle ortak olup proto-Hint Avrupa dili denilen ve bu dillerin tamamını içine alan bir ana dil grubundan kopan ilk kollardan biridir. Bundan dolayı Hitit, Grek, eski İran ve Alman kültürlerindeki pek çok inanç biçiminde mevcut tanrı isimlerinin (Zeus, Mitra, Frdra …) Vedalar'da ortaya çıkması (Dyaus, Mitra, Vritra …) şaşırtıcı değildir. Vedalar'ın nasıl oluştuğu konusu hâlâ açıklık kazanmamıştır. Batılı araştırmacılar Vedalar'ın, Pencap civarında yaşayan Hint-Avrupalı kabilelerin milâttan önce 2000'lerde başlayan dağılma ve göçleri sonucunda Hindistan'a inerek orayı ele geçirme sürecinde teşekkül ettiğini kabul ederler. Birçok Hint kökenli bilim adamı ise böyle bir göç dalgasının meydana gelmediğini, Hint-Avrupalıların ve dolayısıyla Vedaların anavatanının Hindistan olduğunu ileri sürer. ("Vedalar", DİA

[4] Soydan gelimle sınırlandırılmış kapalı sınıf sistemidir. Hindistan'da ortaya çıkmıştır. Aryânî ırkı kendi üstünlük ve bütünlüklerini koruyabilmek için halkı birbirinden farklı sosyal sınıflara ayırmışlardır. Bu sınıflar sırasıyla şöyledir: 1.**Brahmanla**r (din adamı ve bilginler). 2. **Kısatriyalar** (prensler ve askerler). 3. **Vaisyaslar-Vikyalar** (hayvancılık ve tarımla uğraşanlar) 4. **Çudralar** (işçiler, sanatkârlar ve köleler). Bir de bu sınıfların dışında kalan "**Paryalar**" vardır. Bunlar insan yerine dahi konulmazdı. Kabile, aşiret), birbiriyle yemek yiyebilen, birbirleriyle evlenebilen, bu iki özel ilişki alanına başkalarını sokmayan kişiler grubudur. Ayrıca, herhangi bir kasttan olan bireylerin, herkesin hangi kasta bağlı olduğunun bilinmesi için, kendilerini başkalarından ayırt eden bir işaret taşımaları gerekir. Öteki kastlardan olan bireyler önünde nasıl davranılacağını belirleyen kesin kuralların konması da, bu tür karşılaşmaların ve ilişkilerin sık olduğu durumlar için zorunlu olmuştur. Bir toplumun tümü bu ilkelere göre örgütlenince, herhangi bir yabancılar topluluğu ya da o toplumun içine zorla giren bir grup, kendiliğinden yeni bir kast oluşturacaktır; çünkü halkın öteki bölümlerinin iş, yemek ve evlenmeye gelince başkalarına kapalı olması, onları ister istemez kendi başlarına bırakacaktır.
Büyük bir kast, bir kavga sonunda ya da yalnızca zamanla ve bazı grupların başka yerlere gitmeleriyle kolaylıkla daha küçük gruplara bölünebilir. Yeni meslekler çevresinde yeni kastlar oluşabilir. Serseriler ve yerinden yurdundan edilmiş, toplumda kendilerine yeni bir yer edinen kişiler, komşularının kast davranışlarıyla belirlenmiş alışkanlıkları tarafından, kendiliğinden birbirleriyle yemek yiyip birbirleriyle evlenmeye itilirler. Hindistan'ın bu çizgilere göre nasıl ve ne zaman örgütlendiği açık değildir. Belki İndüs uygarlığı bile kast ilkesine benzeyen bir örgütlenme üzerine kurulmuştu. Belki sonraki dönemlerin Hindistan kast sisteminin temelinde, Aryan istilacılarla onların saldırdıkları koyu derili halk arasındaki nefret yatmaktadır. Kastların kökeni, Hint duygu ve düşünüşünün üç özelliği sonraki dönemlerin kast ilkesini ayakta tutmak için harekete geçirilmişti. Bunlardan biri törensel arınma düşüncesiydi. Daha aşağı, *murdar* bir kastın üyesine değerek kendisini kirletme korkusu, Brahmanlara ve piramidin tepesine yakın olan öteki kastların bireylerine, aşağı kastların insanlarıyla ilişkilerini sınırlama yolunda güçlü nedenler sağladı.

[5]Hindistan'da kutsal metin kabul edilen Vedalar'ın yorumu mahiyetindeki Brahmanlarda yer alan ve kast sisteminin en üst tabakasını oluşturan Brahmanlarca temsil edilen dinî yapı.
Sanskritçe'de "söylemek, konuşmak; bağırmak, yüksek sesle çağırmak, kükremek; büyümek, güçlü olmak" anlamlarındaki brh kökünden türetilmiş olan brahman kelimesi, nötr şekliyle (brahman) "kutsal kudret, yüce gerçek" anlamındadır. Kelimenin müzekker şekli olan brahman ise (diğeriyle karışmaması için brahma şeklinde de yazılmaktadır) "bu kudrete sahip veya ona bağlı olan kimse" demektir. Brahman kavramı zamanla önem kazanıp her şeyin özünü ifade etmeye başlamış, dünyaya şekil ve düzen vermesi sebebiyle bir ilâh olarak kişileştirilmiş ve kelimenin müzekker şekli olan brahman yaratıcı tanrının adı olmuştur. Bu kutsal kudrete bağlı olan veya kendini ona adamış anlamında brahman kelimesi din adamını da ifade etmektedir. Diğer taraftan "brahman ile donatılmış" anlamındaki brahmana kelimesi Sanskritçe'de hem kast sisteminin en üst grubunun hem de Vedalar'a yapılan şerhlerin adıdır. Brahmanizm ise bugünkü Hindistan'ın kuzey bölgelerinde Vedalar sonrasında ortaya çıkıp milâttan önce 1000-milâttan sonra 500 yılları arasında yaşayan ve Hinduizm'in nüvesini

koruyucusu kabul edilirdi.

Ari kavimleri özlerini kaybetmemek galesiyle, babadan oğla geçen meslek gruplaşması olan Kast sistemini kurmuşlardır. Kast sistemi, aralarında din, dil, ırk bağı olmayan Hint halkı arasında kapanmayan uçurumlar meydana getirmiş ve cemiyet buna göre, ilahi düzenlemeye göre ***Brahmanlar*** (din adamları), ***Kşatriyalar*** (asiller ve askerler), ***Vaisyalar*** (çiftçiler, sanatkârlar ve tüccarlar), ***Sudralar*** (işçiler) adıyla dört sınıfa ayrılmıştır. Bunların dışında toplumda hiçbir hakları olmayan ***Paryalar*** bulunuyordu.

Brahmanizmin şekilciliğine ve kast sistemine karşı MÖ. VI. yy'da Buda tarafından Budizm kurulmuştur. Budizm'e göre yaşamak acı çekmek demekti ve kötü bir şeydi. Koruyucu tanrı kabul etmeyen Budizm'e göre ***Nirvaya*** ancak ruhun yok edilip kaldırılması ile ulaşılabilirdi. Budizm'in güçlenmesi üzerine Brahmanizm kırsala çekilmiştir. Ancak Budizm de ilerleyen zamanlarda temel ilkelerin kaybederek Buda, insan biçiminde dünyaya gelmiş bir tanrıya dönüştürülmüştür.

İslam medeniyetinin doğduğu sıralarda Hindistan'da bölgesel krallıklar hüküm sürüyordu. İslam medeniyetinin doğduğu ve geliştiği asırlarda Brahmanizm'in sonunu ve bu dinin genişlemiş, yerli inançlarla asimile olmuş, dış etkenler aracılığıyla yeni bir şekle bürünmüş olan Hinduizm ortaya çıkmıştır.

Hindistan medeniyet tarihinde mimarlık, anıtlar, heykeltıraşlık, kimya, fizik, tıp, astrolojiden doğan astronomi, matematik, edebiyat, mistik dini inançlar, gelenekler ve kast sistemi alanındaki gelişmelerle ünlüdür. Kesme taştan yapılmış anıtların iç ve dış yüzeyleri oyma ve işlemelerle süslenmiştir. Brahman zihniyetini taşıyan ***Ramayana*** ve ***Mahabharata*** Sanskritçe yazılmış iki ünlü destandır. Hindistan'da, Hint-İslam mimarisinden önce, Budist mimari, Brahman mimari gelişmiştir.

Perslerin kuzeybatı Hindistan'a hâkim oldukları yıllarda Mezopotamya astronomisi ve eserleri, MS. II. yy.da ise Yunan astrolojisi buraya gitmiş, bunu da İskenderiye kaynaklı diğer astronomi bilgileri izlemiştir. Hintli astronomlar, eskiçağ boyunca kullanılan gözlem aletlerini kullanmışlardır. Kendileri gözlem tekniklerine büyük bir yenilik getirememişlerdir. Daha sonra Müslüman astronomlardan aldıkları usturlabı ve taştan imal edilmiş dev astronomi aletlerini benimsemişlerdir. Matematik alanında trigonometrinin temel kavramları, cebirin ilkeleri, karekök ve küp kökünü bilen Hintliler, bu alanlarda büyük ilerlemeler kaydetmişlerdir.

Veda dönemi hekimleri çeşitli hastalıklar için tedavi yöntemleri geliştirmişler ve tedavide bitki kökenli ilaçlar kullanarak bunlara mineraller ilave etmişlerdir. Tedavilerinde MÖ. II. yy.dan itibaren yogayı (bir çeşit fizik tedavi) kullandıkları gibi dini ayin, sihir ve şarkılara da yer vermişlerdir. Tıp alanında çok sayıda gözlem yapılmış ve teknik terimler geliştirilmiş, milat yıllarında ***Ayuverda***'yı (mutlu yaşam) derleyecek kadar birikime sahip olmuşlardır.

Ariler öncesinden kalma ilk kültürde ölüler suya gömülmekte, suda ölmek şerefli bir ölüm kabul edilmekteydi. Bugün dahi ölüler yakılarak Ganj nehrine dökülmektedir. Ayrıca Ganj nehrinde yıkanarak günahlardan arınma inancı devam etmektedir.

C. ÇİN

---

teşkil eden dinî sistemi ifade eder. Bununla birlikte Brahmanizm, Vedalar sonrasında ortaya çıkan ve onların yorumu olan Brahmanalar, Upanişadlar gibi dinî külliyatta bulunan din şeklini ifade etmek için, halk Hinduizm'inin aksine, Vedizm sonrasından itibaren ortaya çıkan ve Brahman rahiplerinin kontrolünde bulunan dinî gelişmeyi belirtmek üzere bazen da Hinduizm'le eş anlamlı bir tabir olarak kullanılmıştır. ("Brahmanizm", DİA)

Dünyanın en uzun tarihine sahip olan Çin'de, ***Zhou Haned***anı (MV. 1111-221) döneminde birer devlet görevlisi olan Konfüçyüs ve onu izleyen bilge önderler ortaya çıkmıştır. Ahlakî, dinî, sosyal, siyasî ve ekonomik konumlarla ilgili inanç ve uygulamalardan ibaret olan Konfüçyüs'lüğün temelleri **Konfüçyüs** (MÖ. 551-479) tarafından atılmıştır. Bunlar daha sonra Çin medeniyetinin temel öğretileri haline gelmiştir. Çinliler tüm kâinatı yaratan ve idare eden, her şeye kadir bir ilahi varlığı reddetmiş veya onun varlığına inanmamışlardır.

Çin'e adını veren ***Qin hanedanı*** (MÖ. 221-206) bütün Çin topraklarını içine alan bir yönetim biçimi oluşturdu. Göçleri önlemek/Çinlileri ekili bölgelerin içinde tutmak ve kuzey bölgelerdeki bereketli toprakları istilalardan korumak amacıyla inşa edilen ve bazı bölümleri MV. IV. yy.da yapılan Çin Seddi bu dönemde tamamlandı. Çin dili basitleştirildi, imparatorlum sarayı ihtişamlı bir hale getirildi. Baskıcı yönetim ve ağır cezalarıyla ünlü olan kısa ömürlü bir hanedan döneminde milyonlarca insan inşaat işlerinde zorla çalıştırıldı. Yıkıcı düşünceleri önlemek amacıyla tıp gibi yararlı olanların dışındaki tüm kitaplar yakıldı, yüzlerce aydın insan yok edildi. Bundan sonra hızla çöküşe doğru giderek yıkıldı.

Hanedanın yıkılmasından sonra Çin dört asırlık bir parçalanma dönemi yaşadı. Bu dönemde Budizm, zamanın ahlakî boşluğunu doldurdu ve sağlamlaştı. Taoculuk, mabetleri, rahipleri, birbiri ardı sıra gelen din adamlarıyla Budizm'e karşı yerli bir muhalefet oluşturan mistik bir din halini aldı. Konfüçyüscülük, IV. Sarın başlarında saygınlığını büyük ölçüde yitirmeye, Taoculuk başta olmak üzere eski düşünce akımlarına ilgi artmaya ve çeşitli dini eğilimler ortaya çıkmaya başladı.

İslam'ın doğuşu sırasında Çiun, ***Sui hanedanı*** (581-618) hâkimiyetinde idi. İslam'ın doğuşundan önceki yıllarda Konfüçyüs'ü tanrılaştırma teşebbüsü adına tapınaklar inşa edilmeye ve adına kurbanlar kesilmeye başlamıştı. Konfüçyüs Çin'in resmi ve milli dini haline getirildi.

Sui hanedanı döneminde başlayan sanat ve kültür alanındaki gelişmeler ***Tang hanedanı*** (618-907) döneminde de devam etmiştir. İslam medeniyetinin doğduğu ve geliştiği döneme tekabül eden bu hanedan döneminde başşehir Chang-an dünyanın en ihtişamlı şehirlerinden birisi idi. Konfüçyüsçülük, ölçülülüğü ve erdemliliği ön plana çıkaran Konfüçyüs'çü devlet geleneklerindeki gelişmeler Tang hanedanı döneminde yeniden canlandı. Bu arada din ile felsefenin, ilkel bilim ile büyünün karışımı olan Taocu felsefe yeninde doğdu. Yönetim, bürokrasi, ekonomik alanlarda olumlu politikalar izlenmeye başlandı. Sanat ve edebiyat gelişti, Taocular simya, Konfüçyüs'çüler haritacılık ile uğraştı. Şiir gelişti, saray müziği, halk müziği, yabancı müzik olmak üzere üç tarzda gelişen müzik türleri ve enstrüman çeşitleri yaygınlaştı. Resim, çanak, çömlek, porselen, biblo, seramik imalatı yaygınlaştı. Gerçek porselen ilk defa bu dönemde üretildi. Barut keşfedildi, 650'de tahta baskı kalıpları ile baskı sistemi icat edildi. Dinî metinleri çoğaltma çabaları sonucunda bulunduğu sanılan basımcılık, başka alanlarda da kullanılmaya başlandı. Bu teknik daha sonra Türkistan üzerinden Bağdat'a geçmiştir. Çinliler MÖ. XIV. Yy.da yazıyı kullandılar, MÖ. yy.da mürekkebi buldular ve ipek üzerine yazıyı yazmışlardır.

Çinliler matematik, astronomi alanında da birtakım gelişmelere imza atmışlardı. Çinliler ay takvimi kullanmışlar ancak mevsimleri belirlemek için güneş takviminden de istifade etmişlerdir. Daha MV. 1400'lerde güneş yılının 365 ¼ gün ve kamerî ayın 29 ½ gün olduğunu biliyorlardı. 12 kamerî aydan (354 gün) oluşan devreyi kullanmışlar buna mevsimler ile uygunluğu sağlamak için zaman zaman 29 veya 30 günlük bin ay eklemişlerdir.

Fizik alanında da birtakım ilerlemeler kaydeden Çinliler, manyetik pusulayı icat

etmişlerdir. Bu arada imbiğin icadı, damıtma işleminin uygulanması, bazı minerallerin ilaç olarak kullanılması şeklinde kimya ilminden de azami ölçüde istifade etmişlerdir. Tıp alanında Çinliler akupunktur geleneğiyle ünlüdür.

D. ORTA ASYA

*Orta Asya'da 552-745 yılları arasında Türk boylarını Türk adı altında birleştirerek **Göktürkler** bir devlet kurmuşlardı.* Bu devlet İslam'ın doğuşu sırasında Batı ve doğu olmak üzere ikiye ayrılmıştı.

Göktürk yönetimi bir soylular iktidarıydı. Kağan aynı zamanda ***İliğ*** unvanını taşır, ilahî bir güç sahibi olarak bilinirdi. Diğer devlet görevlileri de soylulardan seçilirdi. Göçebe hayatı yaşayan Göktürklerde ordu atlılardan oluşurdu. Ekonomik hayat hayvancılık ve İpek yolunda kervancılık üzerine kuruluydu. Giyim eşyası olarak deri, yünlü ve ipekli dokumalar kullanılıyordu.

Türkler 12 hayvanlı Türk takvimini kullanmışlardır. Bozkır medeniyetinde at, hukuk, aile ve demir önemli yer tutar. Tabiat güçlerine (taş, tepe, dağ zirvesi) inanma, atalar kültü (kurban sunma) ve gök/yüce tanrı inancı vardı.

E. ROMA-BİZANS İMPARATORLUĞU VE ERKEN DÖNEM ORTAÇAĞDA AVRUPA

Roma, İlkçağda krallık (MÖ. 750-500) ve cumhuriyet (MV. 500-30) dönemlerinden sonra imparatorluk (MS. 14-476) dönemini yaşamıştır. Bu dönemlerde edebiyat alanında gelişmeler yaşanmış, Yunan ve Helen kültürü Batı'ya taşınmıştır.

Romalılar MV. 600'den önce, Ekrüks alfabesinden geliştirilen kökü Kuzey Sami alfabesine kadar uzanan, Yunan-Fenike alfabeleri yoluyla MÖ. 1100'de Suriye ve Filistin'de kullanılan Latin alfabesini geliştirmişlerdir. Bu dönemde Hıristiyanlık ortaya çıkmış ve İmparatorluk tarafından resmi din olarak kabul edilmiştir. Romalılar çok tanrılı ilkel bir dine bağlı idiler ve bir kişi istediği kadar din edinebilirdi.

Hıristiyanlığı Roma'nın resmi dini olarak kabul eden Büyük Konstantin (306-337), 326'da imparatorluğun başkentini Roma'dan Bizantion'a taşıdı ve sonradan Kostantinopolis (İstanbul) adıyla tanınan bu şehirde yeni bir medeniyet merkezinin temelini atmışlardır. Roma İmparatorluğu döneminde Hıristiyanlık, Yahudiler ve Pavlus'un liderliğini yaptığı putperestler olmak üzere iki ana kitle arasında yayıldı. İkinci grup daha ziyade Avrupa'da ezilen sınıflar olan köylü ve kölelerden oluşmaktaydı.

Hıristiyanlığın resmi din olarak kabul edilmesiyle Hıristiyan dünyasında farklı görüşler ortaya çıkmaya başladı. İskenderiyeli rahip Arius (ö. 336), 318 yılında Tanrının bir ve kendi kendine var olan müstakil bin varlık olduğunu, İncillerde doğup büyüdüğü anlatılan oğul olan İsa'nın tanrı olamayacağını savundu. İmparator Konstantin, bu konuyu tartışmak üzere İznik Konsilini topladı, bu konsilde Arius heretik ilan edildi ve Ariusçuluk reddedildi.

Ariusçuluğun ardından Nestorieus, İsa'da tanrılık ve insan unsurlarının birbirine karışmadan bulunduğunu, yeryüzünde yaşarken İsa'da baskın olan unsurun insanlık olduğunu ileri sürdü. Nestûrîliğin görüşleri de 431'de Efes'te toplanan üçüncü konsil tarafından reddedilerek aforoz edildi. Nastûrîlerden bazıları, Urfa çevresinde toplandılar, burada ve Cündüşapur'da Yunanca olarak yazılmış birçok bilim ve felsefe eserini Süryaniceye ve daha sonra da Arapçaya çevirerek, Yunan medeniyetinin İslam Dünyası'nda yayılmasına yardımcı oldular.

Batı Roma İmparatorluğu, Hunların baskısı sonucunda kuzeyden gelen Germenlerin akınları sonucu yıkıldı (476). Bu arada, V. Yy.dan itibaren istilacı Barbar

kabileler Hıristiyanlığı kabul ettiler. Batı Roma İmparatorluğunun ardında kalan boşlukta, merkezi bir plan ve yönetimle değil, her biri kendi irsî şeflerinin yönetiminde dağınık kavimler hallinde giren Germenler (Franklar, Alamanlar, Bavyeralılar, Saksonlar, Vandallar, Lombardlar, Gotlar/Vizigotlar, Süevler, Alanlar) ayrı ayrı krallıklar oluşturdular.

İslam'ın doğduğu ve ilk yayıldığı sıralarda Avrupa'da siyasî durum bu merkezde idi. Bu dönemde Avrupa'da birleştirici rol oynayan Hıristiyanlık, Roma kurumlarının Ortaçağa taşınmasında da etkili oldu. Batı Roma İmparatorluğunun çöküşünden X. Yy.ın sonuna kadar geçen zaman dilimini kapsayan ve Ön Ortaçağ denilen dönemde Avrupa tarihi, geleneksel olarak Avrupa medeniyetinin kısır dönemidir ve karanlık çağ özelliklerini taşır. Aklın yerini bu dönemde vahşet v e işkence almıştır. Taassup ve batıl inanç kural olmuştur.

Avrupa'da bu dönemde halk asiller, köylüler ve din adamlarından oluşuyordu. Köylüler feodal asiller tarafından sömürülüyordu ve köle statüsünde bulunuyorlardı. Ortaçağda kilise mensubu olan bilginlerin düşünceleri, fizikî dünyayı ayrıntılı olarak incelemekten, araştırmaktan ve sorgulamaktan çok, ahret ve Tanrı'nın yüceltilmesi üzerine yoğunlaşmıştı. Batı, XII. yy.ın ortalarından itibaren karanlık çağdan çıkmaya başlamıştır. Hıristiyanlığın yayılma süreci Britanya'da VII. yy.da, İskandinavya'da ise XI. yy.da tamamlanacaktır.

Doğu Roma'ya gelince, Bizans medeniyeti Roma'ya dayanan ve Balkanlar, Trakya, Anadolu, Mısır, Suriye, Kuzey Afrika topraklarında kurulmuş ve buralardaki eski uygarlıkların gelenek ve zevklerini bünyesinde toplayarak, kendine özgü bir medeniyet haline getirmiş bir Ortaçağ Hıristiyan toplumudur. Bu medeniyetin hâkim olduğu topraklarda VI. yy.dan itibaren Latincenin yerini Yunanca almış, dil ve kültür alanında tamamen Latince hâkim olmuştur. Esas merkezi Anadolu olmuş, doğudan geniş ölçüde etkilenmiştir.

Bizanslılar asırlar boyunca Orta, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da farklı etnik menşelere mensup olan ahaliyi zorla Ortodoks yapmak suretiyle Rumlaştırmak istemiş, kendilerini ağır dinî ve malî bakılara maruz bırakmıştır.

Bizans tarihinde ikonlara (tasvirlere) tapınma ve ikon kırıcılığı devletin önemli bin safhasına damgasını vurmuştur. Putperestliğin etkisiyle, VI. yy.ın sonuna doğru ve VII. Yy.da, kutsal kişi ve olayların konu edildiği ikonlara tapınma, imparatorluğa tabi büyük halk kitleleri için aslî ibadet halini almıştır. Bu doğrultuda her yere kiliselere, manastırlara, evlere, dükkânlara, mobilyalara, elbiselerin, süslerin üzerine Hz. İsa'nın, Hz. Meryem'in ve azizlerin resimleri konulmuştur. Halk bunlara inanmakta, secde etmekte, kandiller ve mumular yakmakta idi.

Bu tür uygulamalara özellikle Anadolu'da karşı çıkılmaya başlanmış, III. Leon da bunu önlemek için 730'da bir emirname yayınlamıştır. Bir yy.dan fazla süren Tasvir Kırıcılık döneminde heykeller, resimler, el yazmalarındaki tezhipler, kısaca tapınmaya konu olabilecek her şey yok edildi. İkonlara tapınmayı destekleyen keşişler zulme uğradılar. Manastırların çoğu kapatıldı, 50 bin civarında keşiş Güney İtalya7ya, bir kısmı da Suriye ve Filistin'e gitti. 787'de toplanan VII. İznik Konsili toplandı ve Tasvir kırıcılık lanetlenerek ikon kullanımı tekrar serbest bırakıldı.

Bu arada Bizans yöneticileri İslam dünyasındaki bilim ve sanattaki gelişmeleri takip itmeye başlamışlardı. İmparator Theophilos (829-842), Bağdat saraylarının resimlerini getirterek, Bryas (Küçükyalı)'da Abbasi saraylarının benzeri bir saray yaptırarak orada yaşmaya başlamıştır.

Bizans'ta yönetimin başında imparator bulunuyordu. Merkezi idare, saray sivil ve askerî memurlardan oluşan bir aristokrasinin elindeydi. Saray memurları en yüksek

sivil ve askerî memurları bizzat imparator tarafından tayin ediliyordu. İmparatorun yanında danışma organı olarak senato ve saray şurası görevi yürüten Kutsal Sinod[6] mevcuttu. Bunların yanında, imparatorun halka isteklerini ilettiği, halkın da imparatora şikâyet ve dileklerini iletme fırsatı bulduğu, bazen Hipodromda gerçekleştirilen halk ve temsilcilerinin katıldığı halk toplantıları yapılıyordu.

--Ordu gönüllü ücretli/paralı askerlerden meydana geliyor ve sınır koruma kıtaları ve hareketli ordu şeklinde ikiye ayrılıyordu.

--Hukuk sistemi Roma'ya dayanıyor ve VI. yy.da Bizans hukukçuları Roma hukukunda o zamana kadar yapılan çalışmaları, dönemin sosyal şartlarına, Hıristiyan ahlakına ve Helen kültürüne uygun şekilde değişiklikler yaparak yeniden derlemişlerdir.

--Bizans ekonomisi tarım, hayvancılık, kumaşçılık, halıcılık, ketencilik, camcılık gibi bazı sanayi kolları ve ticaret üzerine kuruluydu. Köylülerin bir kısmı serbest, bir kısmı da serfti.[7] Para birimi altın (dinar) idi ve devletin gelirleri, devlet atelye ve arazi gelirleri ile çeşitli ağır vergiler ve gümrük gelirlerinden oluşuyordu.

--Bizans sanatı Helenistik Roma ve Sasani geleneğinin unsurlarının bileşiminden oluşuyordu. Bizans sanatında Erken Bizans döneminde (330-726) kilise mimarisi, kubbeyle örtülü merkezî planlı yapı tarzı ve su mimarlığı (IV. yy.da yapılan Binbirdirek Sarnıcı, VI. yy.da yapılan Yerebatan Sarayı gibi) önemli yer tutar. Yapılar mermer ve mozaik kaplamalarla bezeniyordu. 390'da Mısır'dan İstanbul'a getirilen ve Hipodrom'a dikilen Dikilitaş önemlidir. 532-537 yılları arasında inşa edilen Ayasofya, 10000 işçinin çalışması sonucu altı yılda tamamlanmıştır. Aysofya7dan sonra, Aya İrini, Hora, Sergios ve Baküs kiliseleri dönemin ünlü eserleridir.

Anadolu, Roma İmp.nun ikiye ayrılması ile, 395'te Doğu Roma'nın/Bizans'ın payına düşmüştü. Aşırı merkezîleşme, Bizans'ta katı bir devlet yapısının oluşmasına sebep olmuştu. Bizans Anadolu'sunda bütünleşmiş bin yerleşme ağı yoktu. Tüm canlılık başkentte toplanmıştı. İslam'ın doğduğu ve ilk yayıldığı yıllarda Bizans tahtında bulunan Heralius, Anadolu'da thema[8] sistemi şeklindeki teşkilatlanmayı gerçekleştirmiştir.

Mısır'ı büyük İskender, HV. 332'de ele geçirdikten sonra Ptolemioslar döneminde Mısır ve Yunan geleneklerinin karışımı bir kültür oluşmuş, İskenderiye kurularak başkent yapılmış ve İskenderiye Kütüphanesi kurulmuştur. Mısır, Bizans

---

[6]**Kutsal Sinod**: Ortodokslarda patrik seçiminde rol oynayan, **Kilise** temsilcilerinin dini sorunları tartışıp görüşmek ve karara bağlamak üzere toplandığı dinî meclistir. Ortodoks kilisesi için en önemli sinod Kudüs sinodudur. Bu sinoddan sonra Ortodokslar reformcu kiliselere tamamen karşı çıkmış, ayrıca Ayasofya kilisesi galeride mermer kapıdan sonraki bölüm sinod görüşmeleri için ayrılmıştır.

[7]**Serf:** Latince "köle" anlamını taşıyan "servus"tan gelme bir kelime olan serf, feodal toplumda bir toprağa ve bir lorda bağlı kişiye denirdi. Serfler efendileri olan lortların birer malı gibiydiler ve özgürlükleri, iyi yaşama hakları yoktu. Yaşamak için üretirlerdi. Köleden tek farkları üzerinde yaşadıkları, işleyip ürün elde ettikleri toprakla satılmalarıydı. Serfliğin birkaç derecesi olmuştur. Sürekli olarak efendinin evine bağlı kalan ve haftanın iki üç günü değil, her zaman onun tarlalarında çalışan "demesne" serfleri vardı. Köyün kıyısında iki üç dönümlük toprakları olan,"bordar" denilen çok yoksul köylüler ya da toprağı olmayıp sadece bir kulübesi olan ve boğaz tokluğuna yanaşma olarak çalışan "cotter"lar vardı. Ortaçağ serfinin statüsü antik kölelikten doğrudan doğruya kaynaklandığı halde, ona karşıt olarak ortaçağ serfi, daha başlangıçta işleyeceği bir toprağa kavuşmuştur.

[8]**Thema:** Thema'nın kelime anlamı kolordu demek. bu sistem sayesinde Bizans ordusunun esas kütlesini taşra vilayetlerinden toplanan mahalli ordular oluşturuyordu. İlk oluşturulan thema armeniakon bölgesiydi, bu thema'nın başına da Ermeni mzez gnouni getirilmişti. Thema'lar strategos isimli bir generalin komutası altındaydı, themalardan sorumlu strategoslar seçtiği kişiye toprak bağışlıyor. Bu kişiler asker-çiftçi olarak hayatlarına devam ediyorlardı. Toprak sahibinin en büyük oğlu kabul ettiği takdirde araziyi devralabiliyordu.
İlerleyen dönemlerde yeni themaların açıldığı da oluyordu. Böyle durumlarda ya themalar küçük parçalar bölünüyor ya da mevcut themanın sınırları genişletiliyordu.

döneminde de siyasî ve kültürel açıdan önemini korudu. İskenderiye patriği papanın arkasından ikinci sırada yer alıyordu. İskenderiye, Teslis inancına karşı çıkan Arius'un faaliyet merkezi oldu. İslam'ın doğduğu sırada Bizans merkezi yönetiminin Mısırda idarî, dinî ve ekonomik açılardan daha etkili olmasını sağlamak amacıyla düzenlemeler sonucunda halk siyasî ve ekonomik baskıya maruz kalmıştı.

F. ARABİSTAN

Kuzey Arabistan'da MÖ. IV. yy.dan MS. 06 yılına kadar Nabatîler, Nabatîlerden sonra İslam'ın doğuşuna kadar Tedmürlüler, keza MS. III. Yy.dan İslam dönemine kadar Gassanîler ve bunların karşısında da Irak'ta Hîreliler hâkimiyet kurmuşlardı. Güney Arabistan'da ise, Main (MV. 1400-650), Sebe (MÖ. 750115) ve Himyerî (MÖ. 115-MV. 525) krallıkları hüküm sürmüştür. Yemen önce Himyerîlerin daha sonra da 50 yıl kadar Habeş hâkimiyetinde kalmış, nihayetinde de Sasani hâkimiyetine girmiştir. Yemen İslam'ın doğduğu sırada Sasanilerin bir vilayeti idi.

Arap yarımadası halkının ana unsurunu Araplar oluşturuyordu. Bunlar da asıl Arapları teşkil eden ***Kahtanîler*** ile aslen Arap olmayıp daha sonradan Araplaşan ***Adnanîler***den teşekkül ediyordu. Araplar genellikle kabileler halinde ya çöl ve vahalarda ***bedevî,*** ya da köy, kasaba ve şehirlerde ***hadarî***/yerleşik olarak yaşıyorlardı. Hicaz bölgesinde yoğun olmak üzere Yahudiler, Arabistan'ın etnik ve dinî unsurları arasında ciddi yer tutuyordu. Arap yarımadasının en önemli bölgesi Hicaz ve oranın da en önemli şehirleri ***Mekke, Medine*** ve ***Taif*** idi. ***Mekke'de Kureyş***, ***Taif'te Sakif*** ve ***Yesrib'te*** (Medine) Güney Araplarından ***Evs-Hazreç*** kabileleri ile ***Kaynuka-Nadir-Kurayza*** Yahudi kabileleri oturuyordu. Arabistan'da ister bedevî ister hadarî olsun, sosyal yapıya, aynı soydan gelen şahısların oluşturduğu, bireylerin kan ve nesep yoluyla bağlandıkları, ancak dışarıya tamamen kapalı olan ***kabile*** yapısı hâkimdi.

Araplar 12 aydan ibaret olan ***Kamerî takvi***mi kullanmışlar, Fil Vakası gibi önemli olayları takvim başlangıcı olarak almışlardır. ***Nesî*** uygulaması yapılıyordu, ekonomik hayat, tabiat şartlarına, kabilelerin yaşayış tarzlarına bağlı olarak tarım, hayvancılık ve ticarete dayanmaktaydı. Şiir ve hitabet gibi edebî türler yaygındı. Araplar önceleri Güney Arabistan'da gelişen ***Müsned*** adı verilen yazıyı kullanmışlar, daha sonra da Kuzey komşuları olan ***Nabat*** yazısını gelişmiş şeklini almışlardır.

G. İSLAM ÖNCESİ MEDENİYETLERDE BAZI KURUMLAR-KAVRAMLAR

1. Kölelik:

Kölelik Sümerler, Güney Amerika'nın yerli kabileleri, Uzakdoğu medeniyetleri, Yunanları ve Romalılar gibi ilk çağ medeniyetlerinden Batı medeniyetine kadar hemen her medeniyette tarih boyunca var olmuştur. Köleler medeniyetlerin özelliğine göre kâh uşak ve hizmetçi, kâh efendinin sürülerini güden bin çoban ve tarla ya da madenlerini işleyen bir işçi, kâh sanatkâr, kâh da kar için alışverişi yapılan meta halini almıştır.

Köleler, askerî/savaş veya ticarî seferler sırsında esir alınma, bin suça ceza veya ödenmeyen bir borca karşılık olarak köleleştirme, ana-baba, vasi ya da kabile başkanı tarafından satılma, sahipliği efendi tarafından devredilme, köle birisinin doğan çocukları oluyordu. Gayrimenkul mal sayılan köle, her çeşit haktan mahrumdu, özgürlüğüne kavuşması ancak efendisinin azadıyla gerçekleşebilirdi.

Antik çağda Avrupa'nın en büyük köleci devleti Roma idi. Bu medeniyette borcunu ödemeyen borçlunun, asker kaçağının ve mahkûmun köleleştirilmesi yaygındı. Romanın kölelik konusundaki mirasını XV. Yy.dan sonra Batılı ülkeler almıştır. Günümüzde kölelik resmen kalkmış olmakla birlikte, dünyanın çeşitli

yörelerinde resmen adı köle olmasa bile, farklı biçimlerde köleliğe çok yakın statüde yaşayan, köle muamelesi gören veya hürriyeti elinde bulunmayan 30 milyon civarında kişinin bulunduğu tahmin edilmektedir.

2. Aile ve Kadın

Tarih boyunca aile kurumu, ister hâkimiyetin baba veya annede oluşuna göre anaerkil/ataerkil, ister sosyal ve ekonomik şartlara göre geniş-dar/çekirdek ve ister tek eşli-çok eşli olsun, hemen her medeniyette var olmuştur. Çeşitli sosyo-ekonomik sebeplere ve faktörlere, toplumların gelenek ve kültürüne bağlı olarak Babilliler (ilk eş kısırsa), Mısırlılar, Yunanlılar, Hintliler, İranlılar, Araplar, Türkler, Slavlar, Cermenler, Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi pek çok toplum ve medeniyette çok evlilik, kimisinde çok, kimisinde de az yaygın olmak üzere uygulama alanı bulmuştur.

Kadın insanlık tarihi boyunca çeşitli medeniyetlerde farkı statülere sahip olmuştur. Anaerkil aile yapısının hâkim olduğu kültürlerde kâh erkekle eşit hak ve statüye sahip olduğu gibi, kâh kutsallaştırıldığı, dahası eski antik Anadolu medeniyetlerinde hâkim olan, Yunan, Roma ve Hıristiyanlığı etkileyen bereket tanrıçası, ana tanrıça kültünde olduğu gibi tapınma konusu olduğu görülmektedir.

Ataerkil kültürlerde ise kadın için, erkeğe göre ikinci dereceye sahip olma veya hiçbir hakka sahip olmama gibi statüler söz konusu olmuştur. Eski Hindistan'da kadının hiçbir değeri yoktu. Kadın kısır olur veya hep kız doğurursa kocası onun bırakabiliyordu. Sümer, Babil gibi Eski Mezopotamya, Hitit gibi eski Anadolu medeniyetlerinde ve eski Türklerde kadın, diğer örneğin eski Yunan, Roma, Hint medeniyetlerindeki hem cinslerinin politik, sosyal, ekonomik alanlarda maruz kaldığı olumsuzluklara göre daha iyi durumda idi.

G. İSLAM MEDENİYETİNİN DOĞDUĞU SIRALARDA BAZI ESKİ ÖNEMLİ İLİM MERKEZLERİ

1. İskenderiye

İskenderiye, Mısır'da bin Yunan kültür merkezi oluşturmak isteyen Büyük İskender tarafından MV. 332 yılında kuruldu. Şehir zamanla Helenistik[9] ve semitik öğretilerin en büyük ilim ve kültür merkezi haline geldi. Yunan düşünce ve bilim dünyasındaki gelişmelerin odağı oldu. Bu özelliğini kısmen Roma ve Bizans dönemlerinde de korudu.

Roma hâkimiyetine girdikten sonra eyalet merkezi olan İskenderiye'de tıp, felsefe, matematik ve astronomi alanında çeşitli ekoller ortaya çıktı. Matematikte Öklid, fizikte Ktesibios'u yetiştirdiği gibi Arşimed de İskenderiye'de eğitim görmüştür. Batlamyus burada doğdu, büyüdü ve öğrenim gördü. M. I. Yy.da geometri alanında

[9]**Helenistik Öğreti:** Kent devletinin sona erdiği M.Ö. 323 yılıyla Hellenistik çağın son büyük imparatorluğunun Roma'nın bir parçası olduğu M.Ö. 30 yılı arasındaki dönemin felsefesine verilen ad. Bu dönemde yer alan dört büyük felsefe okulu sırasıyla, Akademi, Peripatetik okul, Epikürosçu ve Stoacı okuldur. Bu dört okuldan, hazcı ahlâkı ve Tanrı'nın evrene müdahalesini reddeden varlık görüşüyle Epiküros felsefesi, daha ağır basan ve döne¬me çok büyük ölçüde damgasını vuran felsefe olmuştur. Amaçlı bir evren anlayışıyla en yüksek insani iyi olarak, aklın doğru ve yerinde faaliyetine duyulan inanç ise, en güçlü ifadesini Stoacılarda bulmuştur. Stoacıların görüşlerinde somutlaşan bu amaçlı evren görüşü, son çözümlemede Sokrates'ten miras alınan bir görüş olarak Epiküros'un varlık görüşüyle karşıtlık içindedir. Bu dönemde ortaya çıkan başka bir felsefe okulu da, dogmatik oldukları gerekçesiyle tüm felsefelere ve özellikle de Stoacı felse¬feye gösterilen tepkiyle seçkinleşen, kuşkuculuk olmuştur. Nihayet dönemin sonlarına doğru, Poseidoinos Panaetios ve Antiokhos, Stoa felsefesini Platon ve Aristotelesçi öğretilerle birleştirmeye çalışmıştır.

ünlü olan mucit Heron da İskenderiyelidir. H. VI. asırda İskenderiye'de öğrenim gören ünlü Süryani ilahiyatçı, hekim ve çevirmenlerden biri, 536 yılında İstanbul'da ölen Sergios'tur.

İslam'ın doğduğu sırada İskenderiye'de çok sayıda tıbbî kitap, başta Galen ve Hipokrat'ın kitaplarından bazıları olmak üzere kadim meden8iyetlere dair eserler bulunuyordu. İslam tıp tarihinde Galen'e ait 16 eserden oluşan külliyat ***Cevâmiü'l-İskenderiyyîn*** adıyla şöhret kazanmıştı ve bunlar İskenderiye'de okutuluyordu. Bu kitaplar önce Süryaniceye, sonra Arapçaya da aktarılmıştır. İskenderiye kütüphanesinin Hz. Ömer'in emriyle Mısır'ın fethinden sonra Amr b. As tarafından yakıldığına dair ortaya çıkan haberlerin gerçek olmadığı araştırmacılar tarafından delillerle ortaya koyulmuştur.

2. Harran

Urfa'nın Hıristiyan kültürünün önemli merkezlerinden birisi olmasına karşın, Harran, Helenizm kültürünün bölgedeki en önemli merkezi idi. Harran İslam'ın ortaya çıkışı sırasında Sasanilerin elinde bulunuyordu. Ancak 627'de Bizanslılar Sasanileri yenerek bölgeyi Bizans'a bağladılar. Emeviler döneminde sona eren İskenderiye okulunun hayatta kalan son temsilcileri Harran'a ve Antakya'ya gelmişlerdir. Şehirde o dönemde Müslümanlar, Hıristiyanlar ve putperestler birlikte yaşıyorlardı.

3. Cündîşâpûr

İran topraklarında bulunan Cündîşâpûr'un İslam'ın doğduğu sırada çok faal olması sebebiyle önemli kültür merkezleri arasında yer alır. Sasani hükümdarlarında I. Şâpûr, Roma imparatorunu yenerek esir aldığı 70 bin kişiyi Hamedan'a yakın bir yerde kurduğu Cündîşâpûr'a yerleştirmiştir. Bunun üzerine Antakya'dan göç ettirilen sanatçılar, işçiler ve bilginlerden oluşan kalabalık bir grup da buraya gelmişlerdi. Çeşitli İran şehirlerinde bulunan Hıristiyan bilim adamlarının önemli bir kısmı da buraya yerleşti.

Cündîşâpûr'da ilmî faaliyetler daha şehrin ilk kuruluş yıllarında başlamıştı. Daha sonra Nuşirevan burada felsefe, tıp ve diğer ilimlerin okutulduğu mektebi yeniden yapılandırdı ve şehri ülkenin en büyük tıp ve felsefe merkezi haline getirdi. Cündîşâpûr'daki tıp okulunda Hintli ve Yunanlı doktorlar görev yapıyorlardı. Bir kütüphanesi bir tercüme evi bir rasathanesi de bulunan okulda aynı anda çeşitli ırklara mensup 5 bin civarında öğrencinin eğitim gördüğü söylenir.

Cündîşâpûr Hz. Ömer döneminde barış yoluyla İslam topraklarına katıldı. Müslümanların eline geçtikten sonra da önemini korumuştur. Burada yetişen doktorlar Emevi ve Abbasi saraylarında itibar gördüler. İslamî dönemde burada dinî ilimler de rağbet gördü, çok sayıda muhaddis ve fakih yetişti. İslam felsefesi, kelam ve fıkıh ekolleri yörede etkili oldu.

İSLAM MEDENİYETİNİN KAYNAKLARI

A. KUR'AN VE SÜNNET

Kur'an-ı Kerim İslam medeniyetinin temel kaynağıdır. Hatta İslam medeniyeti, tahrife uğramamış tek ilahi kitap olan Kur'an'a dayanması yöne ile medeniyetler arasında özel bir yere sahiptir. Kur'an özellikle Medine döneminde ilk İslam toplumunda uygulanan siyasî, sosyal, ekonomik, hukukî, askerî ve ahlakî ilkelerin ana kaynağıdır. Bundan dolayı Müslümanlar devletlerinin kurumsallaşmasında, devlet halk ilişkilerinde, içtimaî düzen, ekonomi, hukuk, yönetim ilkeleri, temel hak ve hürriyetler, başka topluluklarla ilişkiler, ilmî faaliyetler vb. alanlarda ihtiyaç duydukları temel prensipleri onda bulmuşlardır.

Mescitler, vakıflar, zaviyeler gibi İslam medeniyetinin dinî ve sosyal nitelikli kurumlarının ortaya çıkıp gelişmesinde, Kur'an'ın bu kurumların verdiği hizmetleri emir ve teşvik etmesinin önemli rol oynadığı bir gerçektir. Müslümanların Kur'an'ın temel prensipleri doğrultusunda oluşan tevhid ve ona bağlı ahiret inancı hayata bakışlarını, ahlak anlayışlarını, karakter yapılarını şekillendirmiş, bu nitelik ve kazanımlar da ürettikleri medeniyetin unsurlarını yansıtmıştır.

İslam medeniyetinin ikinci kaynağı şüphesiz Sünnet'tir. Kur'an'ın ifadesi ile Müslümanlar için en güzel örnek olan Hz. Muhammed (sav), Kur'an'ın medeniyete dair ilkelerinin ilk uygulayıcısı olmuştur. Onun idarî, iktisadî, içtimaî ve kültürel faaliyetlerini gerçekleştirdiği Medine şehri de İslam medeniyetinin ilk merkezidir. Hz. Peygamber döneminden itibaren İslam toplumlarının düşünce ve eylemleri Kur'an ve Sünnet etrafında şekillenmiş, Müslümanların tarihî tecrübesinde, zihniyet ve gelenek oluşumunda temel eksen, yeni oluşum ve yorumlar için de başvuru ve denetim aracı olma özelliği daima korumuştur.

B. DİĞER YAZILI KAYNAKLAR

Yazılı kaynakları; basılmış eserler, yazmalar (mahtûtât), resmî vesikalar, arşiv malzemeleri, mektuplar, antlaşmalar, papirüsler oluşturmaktadır. Arapça papirüsler genel olarak İslam devletlerinin idarî ve sosyal kurumları hakkında ve özellikle Mısır'daki idarî, sosyal ve malî kurumları ile ilgili geniş bilgi ihtiva etmektedir. Bunun

yanında, fıkıh, tefsir, dil, tasavvuf, kimya, tıp, musikî, şiir, nesir, coğrafya, hadis ve tarih alanlarında yazılı eserlerin sayısı ve türü çoktur.

TÜRLERİNE GÖRE TARİH KİTAPLARI

1. SİYER-MEGAZİ KİTAPLARI

Siyer Hz. Peygamber'in (sav) hayatını her yönüyle konu edinen bilim dalının adıdır. Siyer, çoğu zaman Hz. Peygamber'in (sav) din uğruna yaptığı savaşları ifade eden "*gazve (gazevât*)" kelimesiyle eş anlamlı olan *"Megazi (el-Mağzanın çoğulu*)" ile beraber kullanılır. Bu tür eserlerin yazımı hadislerin yazımıyla beraber gelişmiştir. Sistemli Siyer-Megazi yazıcılığı İbn İshak ile başlamıştır. Başlıca Siyer-Megazi kitapları:

-MUSÂ B. UKBE (141/758), *el-Meğâzî*, (Cem. Muhammed Bahşîş Ebû Mâlik), Memleket'ül-Mağribiyye Camiatü İbn Zuhr 1994.

-İBN İSHÂK, Muhammed b. Yesâr (151/768), *Siretü İbn İshâk*, (thk. Muhammed Hamidullah), Konya 1981.

-eL-VAKİDÎ, Muhammed b. Ömer (208/823-824), *Kitabu'l-Megazi,* I-III, thk. tkd. Marsden Jones, Âlemu'l-Kütüb, III. Baskı, Beyrut 1984.

-İBN HİŞÂM, Ebû Muhammed Abdulmelik b. Eyyûb el-Himyerî (218/833), *es-Siretü'n-Nebeviyye,* thk. Şrh. M. es-Sakkâ-İ. el-Ebyârî-A. Şelbî, I-IV, Kahire ts.

-İBN HİBBÂN, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed Ebî Hatim (354/965), *es-Siretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ,*

-İBN HAZM, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed (456/1064), *Cevamiu's-Sîre*,

2. GENEL TARİH KİTAPLARI

Bu eserler Hz. Âdem'in yaratılışından başlayarak, çeşitli milletlerin tarihini kaydettikten sonra, Hz. Peygamber'in (sav) hayatından, Hulefâ-i Râşidîn döneminden ve daha sonra da İslam devletlerinden, halifeler ile müellifin yaşadığı zamana kadar ki İslam Tarihi'nden bahseder. Başlıca Genel tarih Kitapları:

-HALİFE B. HAYYAT, Ebû Amr eş-Şeybânî (240/845), *Tarih,* (thk. Züheyl Zekkâr), Beyrut 1993.

-İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (276/889), *Kitabu'l-Maârif,* Beyrut 1970.

-ed-DİNEVERÎ, Ebu Hanife b. Ahmed b. Dâvud (282/895), *el-Ahbâru't-Tıval*, (nşr. Ömer Faruk Tabbâ), Beyrut ths. Dâru'l-Erkâm.

-YAKÛBÎ, Ahmed b. Ebî Ya'kûb el-Abbâsî (284/897), *Tarih,* I-II, Beyrut 1960.

-TABERÎ, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir (310/923), *Tarihu'r-Rüsul ve'l-Mülûk*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), I-XI, Beyrut ts. Dâru's-Süveydân.

-MES'ÛDÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali (345/956), *Murûcu'z-Zeheb,* I-IV, (thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), Mısır 1964.

-İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (597/1201), *el-Muntazam fî Tarihi'l-Ümem ve'l-Mülûk,* (thk. Muh. Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdulkadir Atâ) I-XVIII, Beyrut 1992.

-İBNÜ'L-ESÎR, İzzüddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed (630/1232), *el-Kâmilü fi't -Tarih*, I-IX, Beyrut 1986.

-İBN KESÎR, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer (774/1372), *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, I-XIV, Dâru'l-Ma'rife, III. Baskı, Beyrut 1998.

-İBN HALDÛN, (808/1405), *Unvanü'l-İber ve divânu'l-Mübtedei ve'l-Haber,* I-V, Beyrut 1971.

3. TABAKÂT VE TERÂCİM KİTAPLARI

Herhangi bir ilim dalında şöhrete ulaşmış âlimlerin, sahabe, tabiîn, tebeu't-tâbiînin, şairlerin, ediblerin, tabiplerin, nahiv ulemasının, fakihlerin ve mutasavvıfların hayat hikâyelerini ele alan eserlerdir. Bu türün ilk örnekleri sahabe ve tâbiîne aittir. İlk siyer-megazi eserlerinin yazılmasının hemen ardından telif edilmeye başlanmıştır. Başlıca Tabakât ve terâcim kitapları:

-İBN SA'D, Ebû Abdillah Muhammed (230/845), *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, I-IX, THK. İhsan Abbâs, Dâru Sâdır, Beyrut 1405/1985.

-HALİFE B. HAYYAT, Ebû Amr eş-Şeybânî (240/845), *Kitabu't-Tabakât,*

-İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (276/889), *Tabakâtu'ş-Şuarâ,*

-İBN HİBBÂN, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed Ebî Hatim (354/965), *Tarihu's-Sahabe,*

-İBN ABDİLBER, İbn Ömer Yusuf b. Abdullah b. Muhammed (463/1071), *el-İstî'âb fî Ma'rîfeti'l-Ashâb,* I-IV, Kahire ts. (Dâru Nehdati Mısır).

-İBNÜ'L-ESÎR, İzzüddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed (630/1232), *Usdu'l-Gâbe fî Ma'rifeti's-Sahabe,* (thk. Muhammed İbrahim Muhammed Aşur) I-VII, ? 1970.

-ZEHEBÎ, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (748/1347), *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,* I-XXIII, (thk. Şuayb Arnavud), Beyrut 1985.

İBN HACER, Şihabuddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî (852/1448), *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe,* I-IV, Mısır 1328.

4. VEFEYÂT KİTAPLARI

İslam tarihi ve ilimlerinde meşhur olan kişilerin ölüm tarihlerini ve bununla birlikte herhangi bir göreve tayin, nakil ve azil (görevden alınma) tarihlerini ve kısa hayat hikâyelerinden bahseden kitaplardır. Başlıca Vefeyât Kitapları:

-İBN HALLİKÂN, Ebu'l-Abbâs Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr (681/1282), *Vefeyâtü'l-A'yân,* (thk. İhsan Abbâs), I-VII, Beyrut ts. Dâru Sadr.

-Kütbî (764/1363), *Fevâtü'l-Vefeyât,*

Safedî (764/1363), *el-Vâfî bi'l-Vefeyât,*

5. EDEBİYAT KİTAPLARI

Kültür niteliğinde olan Edebiyat kitapları, hutbeler, mektuplar, atasözleri, meşhur kişilerin vasiyetleri ve şiirler gibi hususları içine alırlar. Eyyâmu'l-Arab, şairler, meşhur kişiler ve olaylar hakkında bilgi verirler. Başlıca Edebiyat Kitapları:

-CÂHIZ (255/869*), el-Beyan ve't-Tebyîn*

-MÜBERRED (285/898), *el-Kâmilü li'l-Lüga ve'l-Edeb*

-İBN DÜREYD (321/933), *el-İştikâk*

-İBN ABDİRABBİH (327/933), *el-Ikdu'l-Ferîd*

-İSFAHÂNÎ (356/957), *el-Eğânî*

-YÂKUT el-HAMEVÎ (626/1229), *Mu'cemu'l-Udebâ*

-İBN EBİ'L-HADÎD (655/1257), *Şerhu Nehcü'l-Belâğa*

-NUVEYRÎ (732/1257), *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*

6. NESEB KİTAPLARI

Araplar nesep ilmine (şecere ilmi) çok büyük önem vermişlerdir. Çünkü herkesin kendi ecdadını bilmesinin yanında, Arap soyunun Adnan'a ve Kahtân'a kadar bütün fertlerini sayabilen "*Nessâbeler*" bulunuyordu. Şerefle övünme, bu ilme olan rağbeti artıran hususların başında geliyordu. Hz. Ömer'in, Müslümanların divana kaydedilmesi işini nesep ilmine vâkıf olan Kureyş Nessâblarına vermişti. Bunun

dışında sıla-i rahim, evlilik, miras, vakıf gibi konularda ve Hz. Peygamber'in (sav) soyunu tanımada nesep bilgisine ihtiyaç vardı. Başlıca Neseb Kitapları:

-ES-SEDÛSÎ (195/811), *Hazfin min Nesebi Kureyş*
-İBNU'L-KELBÎ (204/820), *Cemheretü'n-Neseb*
- MUS'AB ez-ZÜHEYRÎ (236/850), *Kitabu Nesebi Kureyş*
-MÜBERRED (285/898), *Nesebu Adnân ve Kahtân*
-İBN HAZM (456/1063), *Cemheretü Ensâbi'l-Arab*

7. FUTÛHÂT KİTAPLARI

Hz. Peygamber (sav) döneminden sonra fethedilen yerler, fetihlerin nasıl gerçekleştiği, fatihlerin durumu, diplomatik olaylar, fethedilen yerlerin coğrafî durumu gibi pek çok bilginin yer aldığı fütûhât kitapları, İslam tarihçiliğinin ilk ürünleri arasında sayılır. Başlıca Fütûhat Kitapları

-VÂKİDÎ (207/822), *Fütûhu'ş-Şâm*
-İBN ABDİLHAKEM (257/871), *Fütûhu Mısır ve Ahbâruhâ*
-BELÂZURÎ (279/892), *Futûhu'l-Buldân*
-İBN A'SEM el-KÛFÎ (334/945), *Fütûhu'ş-Şâm*

8. ŞEHİR-BÖLGE TARİHLERİ

Bu eserlerde genellikle şehirlerin coğrafî durumları, fetih şartlarının ve buralarda yaşayan sahabe ve tâbiîn başta olmak üzere çeşitli ilim alanlarında yetişmiş kişiler ele alınır. Bundan dolayı şehir tarihleri siyasî, askerî, içtimaî, iktisadî ve ilmî sahalarda olduğu gibi; yollar, köprüler, kuyular, setler, kaleler, saraylar, konaklar ve mescitler gibi eserler için de çok zengin malzemeyi içine alır. Başlıca Şehir-Bölge Tarihi Kitapları:

-HASAN el-BASRÎ (110/728), *Fazîletü'l-Mücâvere fî Mekketi'l-Mükerreme*
-EZRAKÎ (222/837), *Ahbâru Mekke*
-İBN ŞEBBE (262/876), *Tarîhu'l-Medîneti'l-Münevvere*
-EZDÎ (334/945), *Târîhu'l-Mevsıl*
-NARŞAHÎ (348/959), *Tarîhu Buhâra*
- HATÎB el-BAĞDÂDÎ (463/1070), *Tarîhu Bağdad*
- İBN HAYYÂN (469/1076), *Kitabu'l-Muktebes fî Tarîhi'l-Ricâli'l-Endelüs*
-İBN ASÂKİR (571/1175), *Tarîhu Dımeşk*
-İBNÜ'L-ADÎM (660/1262), *Zübdetü'l-Haleb min Tarîhi'l-Haleb*

9. HARAC VE EMVÂL KİTAPLARI

Bu eserler, Hadis, Tabakât, Siyer-Megazi, Fıkıh, tarih, Fütûhât, Şehir Tarihi ve Coğrafya kitaplarında bir araya getirilmiş olan, ilk devir İslam tarihine ilişkin çok geniş bilgiler verirler. Malî ve ekonomik uygulamaların çeşitli şekillerini, Beytülmâlin, Fey, Humus ve Zekât'tan oluşan gelirlerini ve bunlarını sarf edildiği yerlerini ele almışlardır. Başlıca Harac ve Emvâl Kitapları:

-EBÛ YUSUF (182/798), *Kitabu'l-Harac*
-YAHYA B. ÂDEM (203/818), *Kitabu'l-Harac*
-KÂSIM B. SELLÂM (224/839), *Kitabu'l-Emvâl*
-İBN ZENCEVEYH (251/865), *Kitabu'l-Emvâl*
-KUDÂME B. CÂFER (310/9229, *Kitabu'l-Harac*

10. COĞRAFYA KİTAPLARI

Bu kitaplar sadece yer adları ve mekânlarla ilgili değil tarihî konularda da

orijinal bilgiler ihtiva ederler ve tarih kitaplarının mekânlarıyla ilgili verdikleri bilgilerin eksikliklerini tamamlarlar. İslam dünyasında coğrafî eserler ilk olarak Arap yarımadasına dair bilgileri verir şekilde telif edilmişlerdir. Şehirleri birbirine bağlayan yolları öğrenmek ve hac yollarını tespit etmek gibi pratik ihtiyaçlar bu ilmin gelişmesinde etkin olmuştur. Bu tür eserler zamanla fethedilen ülkelerle ilgili bilgileri de aktararak muhtevasını zenginleştirmişler ve sonunda İran, Hint ve Yunan kaynaklarından X. ve XI. yüzyıllarda yapılan tercümelerle zirveye ulaşmıştır. Başlıca Coğrafya Kitapları:

-İBN HURDÂZBİH (280/893), *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*
-İBN HAVKAL (287/900), *Sûretu'l-Arz*
-YA'KÛBÎ (292/905), *el-Buldân*
-İBNU'L-FAKÎH (289/902), *Kitabu'l-Buldân*
-ISTAHRÎ (IV/X. YY.), *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*
-HEMEDÂNÎ (334/945), *Sıfatu Cezîreti'l-Arab*
- BEKRÎ (487/1094), *Mu'cem Mesta'cem*
-YÂKUT el-HAMEVÎ (626/1229), *Mu'cemu'l-Buldân*

11. FİTEN VE MELÂHİM KİTAPLARI

Fiten, İslam toplumunda çeşitli siyasî ve dinî sebeplerle ortaya çıkan sosyal kargaşa, anarşi ve iç savaş gibi ümmetin bütünlüğünü bozan ve yıkan her türlü yıkıcı faaliyet için kullanılmıştır. Melahim ise, kıyametten önce ortaya çıkması beklenen alametler demektir.

Bu kitaplar gelecekte ortaya çıkacak sosyal kargaşa ve iç savaş gibi olaylar ve kıyamet alametlerini içeren kitaplar demektir. Başlıca Fiten ve Melâhim Kitapları:

-NUAYM B. HAMMÂD (228/843), *Kitabu'l-Fiten*
-İBN KESÎR (774/1372*), Kitabu'n-Nihâye fi'l-Fiten ve'l-Melâhim*

13. DELÂİLİ'N-NÜBÜVVE KİTAPLARI

Peygamberlik kurumunu, özellikle de Hz. Muhammed'in (sav) peygamberliğini ispatlamak gayesi ile yazılan eserlerin ortak adıdır. Bunların başlıcalar:

-CÂHIZ (255/869), *Hucecu'n-Nübüvve*
-EBÛ NUAYM el-İSFAHÂNÎ (430/1058), *Delâili'n-Nübüvve*
-MÂVERDÎ (450/1058), *A'lâmu'n-Nübüvve*
-BEYHAKÎ (458/1066), *Delâili'n-Nübüvve*

14. ŞEMÂİL KİTAPLARI

Hz. Muhammed'in (sav) fizikî özelliklerini anlatan kitaplara *Şemâil-i Nebî*, tavır, hareket ve güzel ahlakını anlatan kitaplara *Hilye-i Nebî* adı verilmiştir. Başlıcalar:

-TİRMİZÎ (279/892), *eş-Şemâilü'l-Muhammediyye*
-HÜSEYİN B. MES'ÛD el-BEGAVÎ (516/1122), *el-Envâr fî Şemâili'n-Nebiyyi'l-Muhtar*
-EBU'L-FİDÂ İBN KESÎR (774/1373), *Şemâlu'r-Resûl*
-MUHAMMED B. AHMED el-BACUR (1277/1860), *Mevâhibu'l-Ledünniye ale'ş-Şemâili'l-Muhammediyye*
-YUSUF ŞAFİÎ NEBHÂNÎ (1350/1932), *Vesâilu'l-Usûl ilâ Şemâili'r-Resûl*

15. KÂMÛSLAR

Arap dili sözlüğü sadece dille ilgili ifadelere ait olmayıp coğrafî, tarihî, ilmî, amelî ve sanata ait bilgileri de bir araya getirir. Özellikle cahiliye hayatı için önemli kaynaklardır.

-RÂGIB EL-İSFAHÂNÎ, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal İsfahânî (502/1108), *el-Müfredât,*

-İBN MANZÛR, Ebu'l-Fadl Cemalüddin Muhammed b. Mükerrem (771/1369), *Lisânu'l-Arab*

-FÎRUZÂBÂDÎ (817/1415), *el-Kâmusu'l-Muhît*

-MUSTAFA ez-ZEBÎDÎ (1205/1790), *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*

C. SANAT ESERLERİ

Camiler, kütüphaneler, ribatlar, şehirler, surlar, hanlar, hamamlar, kaleler, paralar, siyahlar, tıraz[10] gibi Müslümanların bırakmış oldukları ve bugün dünya müzelerini dolduran sanat eserleri de İslam medeniyeti araştırmaları için önemli kaynaklardır.

D. TERCÜMELER

İslam medeniyetinin kaynakları arasında, özellikle müspet bilimler ve felsefe alanında antik medeniyetlerden yapılan tercümeler ciddi öneme sahiptir.[11] Her medeniyet, kültür varlıklarını ithal ve ihraç eder, kendi içine kapanan ve her şeyi yalnız kendinde arayan toplumların sıçrama yapmasına, büyük medenî gelişme sağlamasına imkan yoktur. Kendinden önce doğup kaybolan medenî hamlelere kapıları açarak karşılıklı etkileşimi sağlamak, bir toplumun çeşitli alanlarına değişik perspektiflerden bakmasını sağlar ve gelişme yolunu açar. Buna mukabil etkileşimi kabul etmeyerek dışa kapalı olan bir medeniyetin devam etmesi mümkün değildir.

Tercüme, medeniyet tarihinde, toplumların ürettiklerinin birbirleriyle karşılıklı bağlantısını, sağlayan ana araç olmuştur. Çünkü ancak tercümeler vasıtasıyla medeniyetler birbirinden haber olur ve etkileşim sağlanabilir. Tercüme, diğer medeniyetleri tanımanın ve öğrenmenin yanı sıra, o medeniyetlere ait unsurların bir arada karşılaşmalarını ve toplanmalarını sağlar. Bu karşılaşmalara neticesinde ortaya çıkan sentezle yeni bir medeniyet doğar. Medeniyet tarihinde bütün önemli uyanış hareketleri birer büyük tercüme hareketi ile başlamıştır. Örneğin, Eski Yunan uyanışını Sümerler-Anadolu, Fenike ve mısır tercümeleriyle; İslam uyanışı Yunan, İran, Hint tercümeleriyle; Batının uyanışı İslam, Yahudi ve Yunan tercümeleriyle mümkün olmuştur.

İnsanlığın medeniyet tarihinde yaşadığı üç büyük kültür geçişi;

a. Antik Mısır, Mezopotamya, Hint ve İran düşüncesinin Grekçeye ve Yunan düşüncesine intikali (MV. VI.-IV. yüzyıllar).

b. Grek ve diğer antik düşüncelerin Arapçaya ve dolayısıyla İslam dünyasına intikali (VIII.-X. Yüzyıllar).

c. İslam dünyasının birikiminin Arapçadan Latince, İbranice ve diğer Batı dillerine intikali (XI. Yüzyıldan itibaren).

İslam medeniyeti antik kültür eserleri, başta İskenderiye, Harran, Cündûşâpûr olmak üzere bulundukları merkezlerden temin edilerek, eski medeniyetlere ait birikimleri İslam dünyasına kazandırmıştır.

1. Tercüme Faaliyetlerinde Tarihî Süreç

Fetihlerle çok geniş bir alana yayılan Müslümanlar, Helen, İran ve kısmen de

[10] Elbiselerin yakalarına, yan ağızlarına, önlerine sırma vs. ile işlenen alamet ve zinet ki bu tür simgeleri yapmak için *dâru't-tıraz* adı altında imalathaneler kurulmuştur.

[11] Esasında medeniyetlerin gelişmesi ve yeni hamlelerin gerçekleşmesi için toplumlar arasındaki karşılıklı tesirlerin büyümesi, çoğalması ve genişlemesi çok önemlidir.

olsa Hint kültürüyle iletişimleri sonucunda karşılaştıkları kültürlere karşı büyük ilgi ve merak duymuşlardır. Müslümanlar antik düşünce geleneğini ve kadim kültürleri tanımak amacıyla o kültürlere ait eserleri Arapçaya çevirmek üzere harekete geçmişlerdir.

Tercüme faaliyetlerinin başlamasının arka planında, Müslümanların İslam'ı delillerle savunma ve karşı durdukları kültürleri tanıma gayretlerinin de etkisi olmuştur. Tercüme çalışmaları Me'mun dönemine kadar verimli olmamış, bazı bireysel girişimlerden ibaret kalmıştır. Bu faaliyetleri başlatan Emevi prensi Halid b. Yezid olmuştur. O, Grekçe ve Koptça[12] eserleri İskenderiyeli rahip olan iki kişiye tercüme ettirmiştir. Bu şekilde başlayan tercüme hareketi, Emevi halifelerinden Mervan b. Hakem ve Ömer b. Abdülaziz dönelerinde tıp alanında devam etmiştir.

Abbasilerde Mansur'la başlayan tercüme çalışmaları matematik, mantık ve metafizik alanını da içine alarak iyice genişlemiştir. Pehlevîce'den Arapçaya Abdullah b. El-Mukaffa' (İbn Mukaffa') yeni bir şekil verdiği *Kelile ve Dimne*'yi tercüme etmiştir. İbn Mukaffa' bunun dışında *Hüdayinâme*, *Kitabu't-Tâc* ve *el-Edebü'l-Kebir* adlı eserleri de Arapçaya çevirmiştir. Mansur ve meşhur vezir ailesi Bermekîler devrinden itibaren Cündûşâpûr akademisindeki Süryanîler, Hintliler, Harranlılar ve Nabatlılar da tercüme çalışmalarına katılmışlardır.

Tercüme faaliyetlerinin devam ettiği Harunürreşid döneminde özellikle tıp alanında başarılı çalışmalar yapıldı. Ancak tercüme alanındaki asıl gelişmeler Me'mun döneminde 830 yılında Bağdat'ta inşa edilen dönemin en büyük bilimler akademisi niteliğinde olan Beytü'l-Hikme'de olmuştur. Bu dönemde antik Yunan, Hint, İran ve Nabatî kültürlere ait felsefi ve ilmî eserler Arapçaya kazandırılmıştır. Me'mun'un Bizans'a karşı kazandığı sefer sırasında toplattığı eserleri Bağdat'a getirerek, Arapçaya tercüme ettirmiştir.

Mütercimler; yöneticiler, ilim meraklısı zenginler ve ilim adamları tarafından desteklenmişler, zaman zaman tercüme ettikleri eserlerin ağırlığınca altınla ödüllendirilmişlerdir.[13] Tercüme çalışmaları sonucunda Hipokrat ve Galen'in, Eflatun ve Aristo'nun ve daha birçok bilginin eserleri İslam kültürüne kazandırılmıştır.

2. Tercüme Yapılan İlim Dalları

Tercümeler genellikle felsefe, mantık, matematik, astronomi, fizik, kimya, tıp, botanik ve zooloji alanlarında yapılmıştır.

Felsefe ve mantık alanında; Aristo'nun *Organon* ve *Kitabu'n-Nefs*i, Sokrates'in *Diyalogla*n ve *Ölüm Hikâyesi*, Eflatun'un *Kanunları* çevrilmiştir.

Matematik, Astronomi, Fizik, Kimya alanlarında; Eflatun'un *Kitabu'l-Usûl el Hendese'*si Aristo'nun *Fizik*'inin çeşitli şerhleri, Öklid'in *Usûlü'l-Hendese*'si ve diğer eserleri tercüme edilmiştir.

Tıp, Botanik ve Zooloji alanında; Hipokrat'a nispet edilen *el-Usûl fi't-Tıb*, *Kitabu fi'l-Marazı'l-İlahî, Kitabu'l-Ecinne, Fî Tabiati'l-İnsan, Kitabu'l-Füsûl* ve Galen'in eserleri

---

[12] **Kıptiler** veya **Koptlar**, **Mısır**`ın eski halkıdır. **İskender**`in **Mısır**`ı alması ve **İskenderiye** şehrini kurması ile beraber **Helenistik** bir kültür ile etkileşime geçmişlerdir. Kopt dili veya **Kıptice**`nin yazımında Yunan harfleri kullanılır. **Roma** devrinde ağır vergiler altında ezilen Kıpti halkı, M.S. **46**`da Mark`ın Mısır`a gelmesi ile hristiyanlıga geçerler. Bu seferde romalılar din baskısı yapmaya başlar, ta ki **Bizans** dönemine kadar. **Konstantinos** Hıristiyanlığı serbest bırakınca biraz rahatlarlar. **416**`da yapılan 4. Ekümenik Konsülünde **Hıristiyan** temel meseleleri hakkında anlaşmazlık çıkar ve Hıristiyan cemaatinden dışlanırlar. Kendi inanışlarına göre İsa`nın ilahi ve insani yanları birdir hiç ayrılmamıştır.

[13] Rivayete göre Me'mun, sadece Grekçeden yaptırdığı tercümeler için 300 bin dinar harcamıştır. Hatta bazı tercümeler terazinin bir kefesine konuluyor, diğer kefesine de altın tozu konularak tartılıyor ve mütercim ödüllendiriliyordu.

Arapçaya çevrilmiştir.

Botanik alanında; Yunanca ve Nabatîceden Aristo'nun *Kitabu'n-Nebât*'ı gibi eserlerin çevirileri yapılmıştır. Zooloji alanında; Aristo'nun *Historia Animalium, De Partibus Animalium ve De Generatione Animalium* adlı eserleri *Kitabu'l-Hayavân* adıyla tercüme edilmiştir.

Yapılan bu tercümeler İslam dünyasında derin bir ilgiyle incelenerek İslam kültürünün zenginleşmesine katkı sağlamıştır. İslam âlimleri, antik bilginlerin çalıştıkları alanla ilgili eserleri incelemişler, fakat onları o alanlarda mutlak bir otorite olarak kabul etmemişler, gerekli gördüklerinde hatalarını açıklamışlar, sonun kendi gözlem, deney ve düşüncelerini ortaya koyarak özgün eserler ortaya koymuşlardır.

3. Belli Başlı Mütercimler

İslam medeniyetinde tercüme faaliyetleri genellikle devlet/hanedanın desteğiyle bazı şahıs ve aileler mütercim olarak önemli rol oynamışlardır.

Yuhannâ b. Mâseveyh (ö. 242/857): çok sayıda öğrenci yetiştiren Yuhannâ, Cündûşâpûr'un önemli hekimlerinden, Bağdat Bîmarhanesinde başhekim olarak görev yapan M3aseveyh'in oğludur. Me'mun, Mu'tasım, Vâsık ve Mütevekkil gibi hükümdarla hizmet etmiş, 30 yıl Bağdat bîmarhanesinde tabiplik ve hocalık yapmıştır. Abbasîler tarafından Bizans'tan felsefî ve tıbbî eserleri toplamak üzere gönderilen heyetin içinde olan Yuhannâ, yirmiden fazla eseri Arapçaya aktarmış ve onlarca da eser telif eylemiştir.

Huneyn b. İshak (ö. 260/873): H0ıristiyan bir aileye mensup olup Hîre'de doğan Huneyn b. İshak, 12 yaşında badat'a gitti, Cündûşâpûr'da tıp literatürün dersi aldı, Grekçe öğrendi. Arapçasını ilerlettikten sonra Beytü'l-Hikme'ye mütercim olarak kabul edildi. Buradaki ilmî gelişmeleri takip eden seçkin kişiler için çok sayıda eseri Grekçeden Süryanice ve Arapçaya çevirdi.

Hubeş b. Hasan el-A'sem: IX. yy.ın ünlü mütercimlerinden birisidir. Huneyn b. İshak'ın yeğeni ve talebesidir. 25 veya 35'i Galen'e ait olmak üzere çok sayıda eseri Arapçaya çevirmiştir.

Benî Musa kardeşler (Musa b. Şakir'in Muhammed, Ahmed ve Hasan adlı oğulları): IX. yy.da tercüme faaliyetlerini destekleyenler arasında Benî Musa'nın önemli yeri vardır.

Sabit b. Kurra, ıoğulları ve torunları: Hayatının büyük bölümünü geçirdiği Bağdat'ta Sabit b. Kurra ve öğrencileri, içlerinde Arşimed ve Apollonius'un eserleri de bulunan pek çok Yunan matematik ve astronomi kitabını tercüme etmişlerdir.

Buhtîşû Ailesi: Abbasiler döneminde hekim olarak ünlenen bir Nestûrî Hıristiyan Butîşû ailesinin tercüme faaliyetlerinde rolü olmuştur. VIII. Yy.ın ortalarından itibaren 250 yıl süreyle Abbasî sarayına hekim vermiş bu aile tıp çalışmaları ve esen ile ünlüdür.

Ebû Sehl b. Nevbaht: Harunürreşid zamanında Hızânetü'l-Hikme'de Pehlevîceden ve diğer dillerden Arapçaya çeviri için görevlendirilmiştir.

Haccac b. Matar: Harunürreşid, Emin, Me'mun ve Mu'tasım dönemlerinde yaşayan Süryani mütercimlerinden ve Harran okulunun önde gelen simalarındandır. O, Me'mun'un ilmî ve felsefî kitaplar temin etmek üzere Bizans İmparatoruna gönderdiği 5 kişilik heyette yer almıştır.

Kindî (ö. 257/870): Bütün Yunan felsefe ve ilmini kuşatabilecek derecede geniş bir tercüme faaliyetine girmiştir. Eski tercümeleri düzeltmiş, karışık ve anlaşılması güç metinleri kolaylaştırmıştır.

Kustâ b. Lûkâ (ö. 300/912): Yunanca, Süryanice ve Arapçayı iyi bilen, özellikle

tıbbî eserlerin tercümesinde başarılı bir mütercimdi.

Tercüme faaliyetlerinde, İslam medeniyetinin önemli çalışmalarına sahne olan büyük merkezleri Bağdat, Semerkant ve Endülüs idi. Bunun yanında Mısır'da hüküm süren iki Türk hanedanı olan Tolunoğulları ve İhşidîler zamanında da bu ülkede ilmî çalışmalar yapılmıştır.

Tercümeler sonunda Yunan, Hint ve İran eserleri gözden geçirilmiş İslamî usuller uyarlanmış ve bunun neticesinde sonraki âlimler doğrudan doğruya İslam medeniyetinin ürünü olan orijinal eserler meydana getirmişlerdir. Tercümeler ve yoğun telif döneminden itibaren Arapça, ilmî düşünceleri ve yüksek seviyede felsefî düşünce ve görüşleri ifade etmede kullanılan ortak bin bilim dili haline gelmiştir.

Bağdat'ta başlayan ilim hareketi, Türkistan'dan Anadolu ve Mısır'a kadar uzanan Türk medreseleriyle ve Mısır'dan Sicilya ve Mağrib vasıtasıyla Endülüs'e kadar uzanan Arap-Berberî medreseleriyle kuvvetli merkezlere yayılmıştır. Gazneliler, Karahanlılar, Harizmşahlar, Selçuklular ve Osmanlılar dönemleri, dinî ilimler, dil, edebiyat, felsefe ve müspet ilimlerde ünlenmiş simalarla doludur.

İSLAM MEDENİYETİNİN GELİŞİM AŞAMALARI VE TEMEL ÖZELLİKLERİ

A. İSLAM MEDENİYETİNİN GELİŞİM AŞAMALARI

1. Doğuş Aşaması

Bu dönem İslamî tebliğin (VII. yy.ın başları) başlamasından Emevilerin yıkılışına (VIII. yy.ın ortalarına) kadar geçen yaklaşık bir buçuk asırlık süreçtir. Bu aşamada İslam medeniyetinin asıl kurucuları Araplardır. Medeniyet açısından bakıldığında, bu dönemde, İslam medeniyetinin temelini teşkil eden ana değerler hayata geçirilmiş, zihinsel ve sosyal dönüşüm gerçekleştirilmiş, başta dinî ilimler olmak üzere bilim alanında önemli adımlar atılmış, yazı yaygınlaştırılmış ve çeşitli alanlarda kurular oluşturulmuştur. Bu aşamada İslam medeniyeti esas olarak Medine, Basra, Kûfe, Kahire ve Şam'da filizlenmiştir.

2. Gelişme ve Yükselme Aşaması

Bu aşamayı iki dönem şeklinde değerlendirilebilir.

a. *VIII. yy. ortalarından Abbasî Devleti'nin kuruluşundan Selçuklu Türklerinin XI. yy. ortalarında İslam dünyasında hâkimiyet kurdukları zamanı içine alır.* Bu aşamada İslam medeniyetine Arapların yanı sıra Farisîler ve Türklerin de büyük katkısı olmuştur. Bu dönemde Müslümanlar farklı kültür ve medeniyetlerden aldıklarını yeni bir terkibe ve kıvama kavuşturarak insanlığın hizmetine sunmuşlardır.

b. *XI. yy.ın ortalarında Selçuklu Türklerinin İslam dünyasında hakimiyet kurmasından XVII. yy.a kadar geçen uzun dönemi içine alan süreçtir*. Bu merhalede İslam medeniyetine en büyük katkı, Müslümanların siyasî, askerî ve kültürel önderliğini üstlenen Türklerden gelmiştir.[14] Bu dönemde Buhara, Semerkant, Kaşgar, Herat, Merv, İstanbul, Konya, Bursa gibi Türk şehirleri İslam medeniyetinin önemli

[14] Abbasiler döneminden itibaren İslam'a girmeye başlayan Türk kabileleri, İslam'ın varlığı, korunması ve yayılmasını üstlenerek yayıldıkları coğrafyalarda onun yücelmesi için çalışmışlardır. Malazgirt Zaferiyle Anadolu'ya yerleşen Türkler, İslam'ı ve onun ilkelerini içselleştirerek balkanlar ve Avrupa'nın içlerine kadar yaymaya çalışmışlardır.

merkezleri arasında girmiştir.

3. Duraklama ve Yeni Arayışlar Aşaması

Bu dönem Müslümanların siyasî hâkimiyetlerini büyük ölçüde kaybettikleri XVIII.-XX. yy.lardır. İslam medeniyetinde genel durgunluk 1700'lerden sonra ortaya çıkmıştır. Duraklama aşamasında görülen başlıca zaaflar, iç ve dış etkenler şunlardır:

a. Değerler sisteminin canlı/dinamik tutulamaması ve gelişen şartlara göre yorumlanamaması,

b. Bilimsel faaliyetlerin toplumun müşterek çaba gösterdiği alan haline getirilememesi yani bilim havuzu oluşturulamaması,

c. Müslümanlara arasındaki iç çekişmeler,

d. Keşiflerle ticaret yollarının güney denizlerine kayması ve bunun sonucunda İslam dünyasının doğu-batı arasındaki ticaret güzergahı dışında kalması,

e. Batının geliştirdiği teknolojiyle İslam dünyasının üzerine gelişi,

f. İslam dünyasının teknolojinin farkına geç varışı,

g. Hızla bir değişim ve dönüşüm geçiren Batı ile rekabet edememesi,

h. İslam dünyasının ön8emli bölümünün sömürge haline gelişi.

XX. yy.daki gelişmeler ise İslam medeniyetinin insanlığa önemli katkılar sağlamaya hazır olduğunu göstermiştir. Müslümanlar siyasi bağımsızlıklarını tekrar kazanmışlar ve medeniyetlerini yeniden inşa etme çabası içine girmişlerdir.

İslam medeniyeti İslam'ın ortaya çıkışından itibaren 14 asır boyunca üç ciddi dış etki/saldırı ile karşı karşıya kalmıştır:

a. Haçlı seferleri: İslam, Haçlı seferlerine kadar sürekli gelişmiştir. Haçlı seferleri İslam dünyasına karşı gerçekleştirilen geniş çaplı ve uzun süreli ilk büyük dış saldırıdır. Haçlı seferleri hem İslam dünyası hem de haçlılar üzerinde büyük etki meydana getirmiştir.

b. Moğol istilası: İslam dünyasında ciddi kırılmalara yol açan Moğol saldırıları doğudan gelen büyük demografik ve tasfiyeci bir akım olmuştur.

İslam medeniyeti, bir askerî meydan okuma olan, gelecek vaat etmeyen ve medenileştirici bir mesaj getirmeyen bu iki saldırıyı kendi iç dinamikleriyle aşmasını bilmiştir.

c. Sömürgecilik/emperyalizm: Bu hareket askeri meydan okumanın yanında zihnî, ekonomik, siyasî dönüşümü de beraberinde getirdiği için etkileri hala devam etmektedir.

Çağ taksimatı ve bu taksimatın tarih ve medeniyet araştırmalarında kullanılması çok önemli bir husustur. İslam medeniyeti her üç aşamada kendine özgü tarihî seyir yani bir gelişim kaydetmiştir. XVII. yy.ın sonlarından itibaren Batıda kabul edilen Avrupa tarihi merkezli, Ortaçağ, Yeniçağ ve Yakınçağ şeklindeki çağ taksimi, daha sonra yaygınlaşmış ve benimsenmiştir. Ancak İslam tarihi, Türk tarihi olmak üzere, Avrupa dışındaki milletlerin tarihlerine bu taksimatı uygulamak mümkün değildir. Çünkü bu çağ taksimatı başta İslam medeniyeti olmak üzere diğer medeniyetleri tarihin dışına itmekte, diğer deyişle tarihte yok saymaktadır. Bu bakımdan, yeni bir çağ taksimi denemelerine ihtiyaç vardır. Son zamanlarda bu denemelere şahit olunmaktadır. Mesela; Ş. Teoman Duralı, alışılagelmiş Avrupa merkezli bakış açısından farklı bir tasnif yapmıştır. Ona göre; 5000-0 İlkçağ, 1-622 Ortaçağ, 622-1450 Yeniçağ I, 1450-1650 Yeniçağ II, 1650 Çağdaş şeklinde bir tasniftir.[15]

[15] Bu tasnifte Teoman Duralı, Ortaçağda Hıristiyanlığın, Yeniçağ I'e İslam ve fennin damgasını vurduğunu belirtmektedir. (Ayrıntılı bilgi için Bkz; Teoman Duralı, *Çağdaş Küresel Medeniyet*).

B. İSLAM MEDENİYETİNİN TEMEL ÖZELLİKLERİ

Yunan medeniyetinin aklı ve felsefeyi, Hint medeniyetinin mistisizmi öne çıkardığı gibi İslam medeniyetinin de öne çıkardığı özgün temel özellikleri vardır. Bunlar:

1. *İslam medeniyeti vahiy, akıl ve duygunun uyumlu bir sentezidir*. İslam medeniyetinde din, medeniyetin bir unsuru değil, medeniyetin ruhu, ortaya çıkaranı, yönlendirenidir. İslam medeniyeti özgün formlarıyla ilkelerini vahiyden almıştır. Kur'an'ın temel ilkeleri etrafında oluştuğu için ona vahiy ay da Kur'an medeniyeti de denilebilir.

2. *İslam medeniyeti insan merkezlidir*. Kur'an'ın esas konusu olan insan, İslam medeniyetinde merkeze alınmıştır; insan önemli ve saygıdeğer bir varlıktır. Aynı zamanda İslam medeniyeti çerçevesinde gelişen bilim, ekonomi, sanat, edebiyat, kısaca her alandaki faaliyetler insanın mutluluğu içindir.

a. İslam medeniyeti, insanın, Kur'an ilkeleri çerçevesinde hak ve sorumluluklarını bilerek yaşamasını, bu yolla ferdî ve içtimaî mutluğunu sağlamasını öngörmüştür.

b. İslam medeniyeti yeryüzünü imar ve ıslah görevini insana vermiş, insan bu görev için lüzumlu güçlerle donatılmış ve nesiller boyunca bu görevle sorumlu tutulmuştur.

c. İslam medeniyetinde çocuk, kadın, köle, engelli gibi kendi haklarını savunmakta zorlanan kesimler, fıkhın çeşitli dallarında ve özellikle şahıs ve aile hukukunda, özel düzenlemelerle koruma altına almıştır.

d. İslam medeniyetinin temel amacı, insanın inanç, can, mal, nesil ve akıl gibi temel değerlerini koruma altına almıştır.

e. İslam medeniyetine kardeşlik medeniyeti de denilebilir. Çünkü bu medeniyet, kardeşliği ön plana alan ve onun haklarını duygu ve sevgi ile korumaktadır.

f. İslam medeniyeti, Cahiliyede soy ve kan birliğine dayanan asabiyet kavramına karşılık olarak, tevhid inancını esas olan manevi birliği, dayanışma ve paylaşma sorumluluğu üzerine kurulu bir toplum yapısı oluşturmuştur.

g. İslam medeniyeti zekatın farziyeti ile zengin fakir arasındaki uçurumu gidermeye çalışmıştır.

3. *İslam medeniyeti ilim medeniyetidir.* İslam medeniyetinin kendine özgü en önemli niteliği ilim'dir. Kur'an'da, yaklaşık 750 yerde ilim ve onun müştakları olan kelimeler geçmektedir. .undan dolayı İslamiyet, bir ilim dinidir. İslam'ın temel kaynağı olan Kur'an, peygamberlerin bütün insanlık için birer ilim öncüleri ve insanlığı ilimle aydınlatmak gayesiyle gönderildiklerini belirtmektedir. Bunun yanında Kur'an insanları araştırma, inceleme ve tefekküre davet etmektedir.

4. *İslam medeniyeti hoşgörü medeniyetidir*. İslam medeniyeti, üzerine kurulduğu inanç, adalet, sevgi, hoşgörü gibi ahlakî, siyasî, sosyal ve ekonomik yönü olan temel değerlerle veya bunların birisi ile tanımlanabilir. Bu medeniyeti merkezine aldığı ve mutlu olması için çalıştığı insanın malını, canını, dinini ve soyunu korumayı amaç edindiğinden, insanın inançları, düşünceleri ve duyguları ile yaşatılmasına gayret etmiştir. Müslümanlar kendileri dışındaki toplumların, kültür ve medeniyetlerine, hatta eski Yunan gibi pagan öğretinin faydalı ürünlerine bile hoşgörü ile bakmışlar, onlardan aldıkları kimi unsurları daha da geliştirerek insanlığın hizmetine sunmuşlardır.

Aynı şekilde İslam medeniyetinin hâkim olduğu bölge ve ülkelerdeki eski medeniyetlerin birikimlerine, kültür ve sanat eserlerine dostça yaklaşmışlardır.

Müslümanlar tarih boyunca cami ile kilise ve havrayı yan yana getirmekten çekinmemişlerdir.

5. *İslam medeniyeti terkipçidir.* Müslümanlar karşılaştıkları kadim kültür ve medeniyetlerin birikimlerini alarak yeni bir terkibe kavuşturmuşlardır. Bu doğrultuda Yunan medeniyetinden felsefe ve tıp, Fars medeniyetinden tıp, Hint medeniyetinden matematik birikimlerini almışlardır. Ancak bunları taklit şeklinde almayıp, vahiyle ters düşmeden öz değerleri ışığında kendi bilgi, deneyim ve birikimleri ile geliştirerek yeni ve özgün bir medeniyet kurmuşlardır.

6. *İslam medeniyeti çeşitli ırk ve kültürlere mensup milletlerin ahenkli bir ürünüdür*. İslam medeniyeti katılımcılık ve çoğulculuğu esas alıp, Müslümanlar arasında, bölge, ırk, soy, sosyal ve kültürel farklılıkları geri plana iterek, Araplar, Türkler ve Farslar başta olmak üzere çeşitli etnik unsurlara mensup bütün Müslümanların katkısıyla oluşmuştur.

7. *İslam medeniyeti evrenseldir.* İnsanlık tarihi, Grek ve Roma Medeniyeti, İslam Medeniyeti ve Çağdaş Batı Medeniyeti dönemlerini yaşamış/yaşamaktadır. İslam medeniyeti diğerlerinden farklı olarak üç açıdan evrensel bir mahiyet arz etmektedir.

a. Bu medeniyetin kaynağı, insanları, yeri ve gökleri yaratan Allah'tır. O, dışlayıcı değil, birleştiricidir ve O'nun gücü ve kudreti her şeyi kuşatmaktadır. Dolayısıyla O'nun gönderdiği son din İslam'ın ve sahibi olan Müslümanların ortaya koyduğu medeniyet de evrenseldir.

b. Diğer yandan bu medeniyetin hayata geçirmeye çalıştığı değerler, belli bir kesimin değil de bütün insanlığın mutluluğuna yönelik olduğu için de evrenseledir.

c. İslam medeniyetinin temel kaynağı olan Kur'an'ın ortaya koyduğu evren ve ahlak anlayışı, hukuk ve ahlak ilkeleri, insana verdiği değer, hem kendinden öncekilere varis olup onları kuşattığı, hem de kendinden sonra bir din, kitap ve peygamber gelmeyeceği için çağlar üstü ve evrenseldir.

8. *İslam medeniyeti denge üzerine kurulmuş bir medeniyettir.* İslam medeniyeti, birey ve toplum, ruh ve madde, iman ve akıl, kulluk ve hürriyet, biyolojik ihtiyaçlar ve yüksek ahlak niteliklerinin dengesini korumayı hedeflemiş bir medeniyettir.

İslam medeniyeti duygu, düşünce, ahlak ve davranışlarda dengeli olmayı esas almaktadır. Kur'an ayetlerinde insanın itidalli, uyumlu, düzgün bir yapıda yaratıldığı belirtilmiş, ahlakî eğilimlerde, tutum ve davranışlarda ifrat ve tefrit yönündeki sapmaları hoş görememiştir.

9. *İslam medeniyeti bir fıkıh (hukuk) medeniyetidir*. İslam medeniyeti insanın ve toplumunun huzur ve refah içerisinde yaşaması için birtakım kurallar koymuştur. Bu kurallar Kur'an'ın temel ilkeleri doğrultusunda oluşmuş fıkhî/hukukî esaslardır. Fıkıh metodolojisi, dünya medeniyet tarihinde bin kanun ilminin inşası için yapılmış ilk girişimdir. Babil'de, Roma'da, Çin'de ve Hindistan gibi çeşitli toplumlarda kanunlar yapımlı, ama bunlar İslam hukuku gibi, bin medeniyet ilmi üzerine kurulmamışlardır.

10. *İslam medeniyeti anti-sömürgeci bir karaktere sahiptir.* Hıristiyan olan Batılı ülkeler, son üç yy.da dinî, siyasî, ticarî, iktisadî ve diğer amaçlarla, yerel halkın ihtiyacını dikkate almadan, bir taraftan ham madde kaynağı, diğer taraftan tüketim pazarı olarak kullandıkları Afrika'nın tamamına yakınında, Asya'nın doğusunda, güneyinde ve dünyanın diğer bölgelerini sömürmüştür. Ortodoks olan Rusya ise Asya'nın batı, orta ve kuzey bölgelerinde sömürgecilik anlayışını uygulamışlardır. İslam medeniyeti tarihinde ise bu tarz istila ve sömürü görülmemektedir. Çünkü İslam medeniyetinin teolojik anlayışı insanları sömürmeyi öngörmemektedir.

İslam medeniyetinin anti-sömürgeci olduğunu anlamak için üç yy. İngiliz sömürgesi olarak kalan Hindistan'la İngiltere'nin, Fransız sömürgesi olan Cezayir'le

Fransa'nın, diğer yandan Osmanlı hâkimiyetindeki Balkanlarla Anadolu'nun, gelişmişlik ve götürülen hizmet açısından karşılaştırılması bize yeterli fikir vermektedir.

İslam medeniyetinin özelliklerini, bu medeniyetin ürünleriyle, örneğin; kitap medeniyeti, vakıf medeniyeti, cami medeniyeti şeklinde de tanıtmak mümkündür.

İSLAM MEDENİYETİNİN MANEVİ DİNAMİKLERİ

Her medeniyetin topluma ruh ve canlılık veren, dinamiklik kazandıran kendine has, tarihî şartlarda gelişmiş ve kök salmış temelleri mevcuttur. Aslında bir medeniyetin bin medeniyetin temeli, esası, inanç ve o inanca bağlı ahlakî sistemidir. Medeniyetlerin kurulmasında ve ayakta kalmasında toplum üyelerini kapsayan ve ruhlarını saran değerler sisteminin varlığı şarttır. İslam medeniyeti insanlığın mutluluk arayışına yeni bir seçenek, yeni bir açılım ve yeni bir katkı sağlayan kendine özgü değerler sistemine sahiptir. Değerler ahlakî, dinî, siyasî, iktisadî, mantikî, estetik gibi çeşitli alanlara ayrılarak tasnif edilmişlerdir.

A. MEDENİYET İÇİN DEĞERLERİN ÖNEMİ

--Değerler hayatı anlamlandırır. İnsanın sürekli sorduğu yaratılışın amacı, nereden geldiği ve nereye gittiği gibi soruların cevaplarını bulmada değerler sisteminin rolü büyüktür.

--Değerler olmazsa medeniyet de olmaz.

--Değerler ferdî ve içtimaî seviyede kimlik ve kişiliğin oluşturulmasına yardımcı olu.

--Değerler fert ve topluma; hayatı, eşyayı ve olayları değerlendirme gücü kazandırır.

--Değerler ferde ve topluma tüm yönleriyle ve açılımlarıyla güven kazandırır.

--Değerler bir toplumun hürriyet kaynağıdır.

--Değerler toplumda istikrar ve huzur sağlar. İnsanlar, komşular, aile bireyleri, arkadaşlar, dostlar, kurumlar arasındaki ilişkileri düzenler.

--Değerler toplumu dinamik tutar. Manevi olarak üstünlük duygusu kazandırır. Medeniyet bilincini sarsmaya yönelik faaliyetlerde topluma direnç sağlar.

--Değerler sistemi sahip olunan "*doğruların neler olduğu*"nu hatırlatır.

--Değerler davranışlara ve hareket tarzlarına yön verir. Birleştirici yönüyle çatışmayı önler. Değerler denge unsuru olarak alınmazsa topluma kargaşa hâkim olur.

--Değerler ilmî gelişmeleri teşvik eder, bilimi değerli bir faaliyet olarak niteler.

--Değerler medeniyetin kuşatıcı, yapılandırıcı, nihayet seçici ve özümleyici çerçevesini belirler.

--Değerler, istikrarlı ve itidalli gelişmeyi sağlar.

--Değerler sistemi medeniyetler arası ilişkilerde önemli rol üstlenir. Değerler bir medeniyetin mensuplarının diğer medeniyetlere elini kendi medeniyetinin penceresinden uzatmasını sağlar. Bir milleti, başka medeniyetle ilişkisinde ikileme ve bunalıma düşmekten kurtarır.

--Değerler kamu bilinci anlayışıyla, bir arada yaşamanın ortam zeminini oluşturur.

--Bir medeniyetin çöküntüye uğramasında, gerilemesinde ciddi rol oynayan toplumun karşı karşıya kalabileceği ahlakî zaafların, kötü huyların, zararlı alışkanlıkların önlenmesinde değerler sisteminin önemli rolü vardır.

--Değerler medeniyetleri ileri götürür.

B. İSLAM MEDENİYETİNDE DEĞERLER

İslam medeniyeti, kendi mensuplarının ruhunun derinliklerinde hissettiği, insan ilişkilerine, kamu hayatına ve yüksek kültür eserlerine yansıttığı değerler sistemine sahiptir. Bunlar; inanç/tevhid, aile, sevgi, saygı, güven, can-mal-ırz güvenliği, özgecilik, dayanışma/yardımlaşma, doğruluk, ehliyet, adalet, eşitlik, istişare, hürriyet, çalışma, üretme, cömertlik/ihsan/isâr/infak, dostluk/arkadaşlık, cesaret-şecaat, merhamet, iyilik duygusu, haklar, affedicilik, sabır, tevekkül, hoşgörü, barış, edep/hayâ, tevazu gibi Hz. Peygamber'in işlediği, bizzat kendisinin yaşayarak uyguladığı değerlerdir.

İslam medeniyetinin Kur'an ve Sünnet kaynaklı değerler sisteminin ilim, düşünce ve sanat hakkında işaret ettiği idealler, tarihî şartların mümkün kıldığı oranda gerçekleşme imkânı bulmuştur. Bu değerlerin ışığında oluşan medeniyet tecrübesinin ilimler, sanatlar, kurumlar, kısaca yüksek kültür çevresinde ortaya koyduğu tarihî birikim, Müslümanlar için olduğu gibi bütün insanlık için de kalıcı sonuçlar doğurmuştur.

İslam âlimleri de tarihî süreçte Kur'an ve Sünnet kaynaklı olan bu değerler sitemini esas alarak büyük ilerlemeler kaydetmişlerdir. Eş'ârî, İbn Miskeveyh, Farabî, Gazalî, Maverdî, Ragıp el-İsfehânî, Tûsî, Devvânî ve Nizamülmülk gibi müellifler eserlerinde bu değerleri yorumlamışlardır. Çağımızın problemlerinin çözümünde İslam'ın ortaya koyduğu değerlerin, işlenmesi, yorumlanması, evrensel boyutta ihyasıyla büyük katkı sağlayacağı aşikârdır.

C. ÖRNEK BİR DEĞER: GÜVEN

Güven, bir toplumun iş hayatına, siyasî durumuna ve benzerlerine bağlı olarak, korku, çekinme ve şüphe duymadan inanma, bağlanma ve emniyet duygusudur. Medeniyet güven temeli üzerine kurulur ve ayakta durur. İlim güvenin, güvenle yaşayan insanın önemli başarısıdır. Toplumların gelişmesinin, kalkınmasının temelinde güven duygusu vardır.

--Güven, sosyal bünyenin maddi ve manevi unsurları arasında en uygun birleşimi sağlayan çok önemli bir değerdir.

--Güven sosyal ilişkilerin temelidir. Çünkü güven, insanî ilişkilerde en zor kurulan ve en kolay yıkılan duygudur. Emanet ahlakî güvenin temel zeminidir.

--Temel kaynaklarımızda değerlerin kaynağı, yani Allah güvenilirdir, güven verendir.

--Hz. Peygamber güvenilirdir (Muhammedü'l-Emîn). O, hayatta güvenin yerini ve önemini çok iyi bilen birisi olarak daima güveni takdir ve teşvik etmiştir. Güvene dayalı bir toplum oluşturmanın çabası içinde olmuştur. İslam'ın ilk ve temel esası olan iman ile güven arasında sıkı bir ilişki mevcuttur.

SOSYAL HAYAT

A. TOPLUMU OLUŞTURAN UNSURLAR

1. Müslümanlar

İslam hâkimiyetindeki toplum ***Müslümanlar ve gayrimüslimlerden (zımmîler***) teşekkül ediyordu. İslam'ın doğduğu ortamda Arap Yarımadasında halk yaşam tarzı bakımından bedevî ve hadarî olmak üzere iki kısma ayrıldığı gibi, hukukî ve sosyal açıdan da ***hürler, mevalî ve köleler***den oluşuyordu. Müslümanlar, çok eski dönemlerden kalan ve bütün dünyaya yayılan kölelik kurumunu kendileri oluşturmamışlar, bilakis devralmışlardır.

Kur'an köleliği tamamen bir anda kaldırma yoluna gitmemiş, ancak kölelerin hürriyetlerine kavuşturulmasını teşvik etmiştir. Bu teşvik o kadar ileri gitmiş ki devlet gelirlerinin bir kısmı kölelerin azat edilmesine ayrılmıştır. Hz. Peygamber de tüm köle ve cariyelerini azat etmiştir. Hatta köle azat etmeyi büyük günahların kefareti ve sevap kazanma yolu haline getirmiştir. Köleler hukukî açıdan yeni haklar verilerek, onlara insanca muamele yapılması hususunda birtakım ahlakî ilkeler koymuştur.

İslam medeniyeti toplumun esasını oluşturan bireye önem vermiştir. Hz. Peygamber, davetini kabul eden bireyler arasında yeni bir dayanışma bağı kurarak, Allah'a iman ve Resulü'ne bağlılık üzerinde birleşen bir toplum (ümmet) meydana getirdi ve etnik kökeni ve daha önceki sınıfı ne olursa olsun tüm mü'minleri kardeş ilan etti. Hz. Peygamber döneminde kast, sınıf ve aristokrat gibi verilen, ya da doğuştan geldiği kabul edilen ayrıcalıklı statülerin yerini, *çalışmakla kazanılan ve ehliyete* dayanan statüler almıştır. İslam toplumunda sosyal hareketlilik mevcuttu. Örneğin azatlı köleler hür ile eşit statüde topluma katılmışlardır. Bunlar Hz. Peygamber döneminden itibaren ordu komutanlığı dâhil askerî ve idarî alanlarda görevlendirilmişlerdir.

İslam'ın ilk döneminde şehirleşmeye yönelik bir sosyal hareketlilik yaşanmıştır. Eski ismi Yesrib olan Medine şehri bunun en güzel bir örneğidir. Hicretle beraber şehrin nüfusu artmış, halk yine ***bedevî ve hadarî*** olmak üzere iki tarzda yaşamaya devam etmiş, ancak Hz. Peygamber medenî bir toplum kurmayı hedeflemiştir.

Dört halife döneminde çeşitli ülkelerin İslam topraklarına katılmasıyla farklı milletlerin ve çeşitli din mensuplarının İslamlaşmasını sağlamak için ciddi düzenlemeler yapılmıştır. Fethedilen yerlerde savaşsız antlaşma yapmayı kabul eden halk, eğer sözlerinde durmuşlarsa, esir ve köle muamelesine tabu olmayacaklarını, İslam'ı seçerlerse Müslümanlarla aynı haklara sahip olacaklarına dair antlaşmalar yapılmıştır. Diğer yandan Müslümanlar insanları tevhid dinine davet etmişler, ancak hiç kimse zorla İslam'a dâhil edilmemiştir. Fethedilen yerleri mamur hale getirerek oralara camiler, yönetim sarayları, hamamlar ve çarşılar yapılmıştır. Bu dönemde Müslümanların yaşadığı yerlerde zımmîler, mevali ve köleler sosyal yapının başlıca zümrelerini oluşturmuşlardır.

Emeviler döneminde de halk, Müslümanlar, zımmîler ve kölelerden müteşekkildi. Müslümanlarda İslam toplumunun ilk unsuru olan "Araplar" ve "mevali"[16] denilen Arap olmayan unsurlardan meydana geliyordu. Bu dönemde köleler toplumun önemli bölümünü teşkil diyordu ve kölelerin çoğu Slav, Rum ve zenci idi. Zımmîler ise fethedilen bölgelerde daha önce bulunan Kıptîler, Nabatlar, Rumlar, İranlılar ve diğerlerinden oluşuyordu.

İslam fetihlerinin ardından kendi istekleriyle Müslüman olan ve çoğunluğunu Türklerin, İranlıların ve Berberîlerin meydana getirdiği halk, önceden beri yaşadıkları topraklarda çoğunluk olarak bulunuyorlardı. İslamiyet'in ilkelerini yeterince algılayamamış ve Arap ırkçılığının etkisinde kalmış bazı çevrelerde Arapların yolda mevali aynı hizada yürümedikleri, törenlerde önlerine geçmelerine izin vermedikleri, aynı sofrayı paylaşmadıkları, onların mesleklerine aşağılayıcı gözle baktıkları tarihî

[16]Mevali: Emeviler döneminde mevali kavramının kapsamı genişlemiştir ve iki gruptan oluşuyordu. 1. Fetihler sırasında esir alınıp, daha sonra efendileri tarafından serbest bırakılarak onların Mevlaları statüsüne girmiş sayıları az olan azatlılar (Mevaliu'l-Itaka). 2. Fethedilen ülkelerin halkından esir veya köle olmadıkları halde, bir Arap ya da Arap kabilesinin himayesine girmiş gayri Arap Müslümanlardı. (Mevaliu'l-İslam). Çoğunluğu oluturan bu grup, aslen Arap olmayanların, kabile anlayışına dayalı sosyal yapıda iyi bir yer edinebilmeleri için güçlü Arap kabilelerinden biriyle sözleşme yaparak ona bağlanıp himayesine girmesi, yani o kabilenin mevlası olması veya bir Arap kabilesi vasıtasıyla İslam'ı kabul etmeleri suretiyle oluşmuştu.

kayıtlarda geçmektedir. Emevi yöneticilerinin onlara Kur'an ve sünnet'te bulunmayan vergiler yüklediği, fetihlere katıldıkları halde, Irak ve Horasan gibi bölgelerde askerî maaş divanına kaydedilmedikleri nakledilmektedir. Emevilerin, Arapları üstün gören ve onlara ayrıcalıklı statü tanıyan politikası karşısında Arap olmayan Müslümanlar ve daha ziyade İran asıllı mevali arasında, bir tepki olarak ***Şuûbiyye***[17] hareketini doğurmuştur.

Abbasiler döneminde belirgin özelliklerini başkent Bağdat'ta gösteriyordu. Bu dönemde halk sosyal açıdan havas ve avam şeklinde iki büyük sınıfa ayrılmıştı. Havas sınıfı başta halife ve yakınları olmak üzere başlangıçta mevali ve özellikle İranlı ailelerden, daha sonraları da Türklerden oluşan yöneticiler, diğer eşraf ve ileri gelenlerde ibaretti. Avam sınıfı ise farklı etnik gruplara mensuptu; bunlar başta çeşitli sanat ve ticaret erbabı, tarım işyerinde çalışanlar olmak üzere muhtelif meslek ve iş kollarında faaliyette bulunuyordu. Bunlardan ulema, edibler, fukaha ve bazı sanat ve ticaret erbabı gibi özel bir sınıf oluşturanlar, havassa yakın olanlar, onların himaye ve desteğini sağlayanlar bulunuyordu.

2. Gayrimüslimler

Hz. Peygamber, Müslümanların oluşturduğu toplumda bu inancı paylaşmayanların inanç hürriyetine, can ve mal güvenliğine sahip olarak yaşamalarına imkân tanınmıştır. Peygamberimiz antlaşmalarla zımmîlerin canlarını, mallarını, dinlerini, ayin ve ibadetlerini, mabetlerini ve din adamlarını hukuken himaye altına almıştır. Müslümanlar dışında kalan Yahudiler, Hıristiyanlar, Sabiîler ve Mecusiler cizye vergisi ödeyen hür tebaa statüsünde yaşamışlar ve zımmî diye adlandırılmışlar.

Müslümanlar tarihî süreçte Hz. Peygamberin gayrimüslimler ile ilişkilerindeki temel ilkeleri korumuşlardır. İslamiyet'in doğuşundan XX. yy.ın ortalarına kadar Yahudiler, Hıristiyan dünyası tarafından şiddet ve baskıya maruz bırakılmışlar; buna karşılık Müslümanlara tarafından müsamaha görmüşlerdir.[18]

Peygamberimiz döneminde Hıristiyanlarla ilişkiler, daha çok Hıristiyanların uluslar arası hukuka riayet etmemesinden dolayı sıcak çatışmaya dönüşmüştür. Hz. Peygamber'in bundaki amacı uluslar arası hukuk ihlalinin cezalandırılması ve Hıristiyan dünyasından gelecek saldırıları önlemeye yöneliktir ve hedefleri açıktır. Bu doğrultuda yapılan Mute ve Tebük seferlerinde kuzeydeki Hıristiyan yerleşim merkezlerine gelişigüzel saldırılarda asla bulunulmamıştır. Hz. Peygamber'in Necran Hıristiyanlarına yaptığı gibi Hıristiyanlarla ilişkilerinde barışın ön plan olduğu görülmektedir.

Dört halife devrinden itibaren gerçekleşen fetihlerle birlikte İslam,

---

[17] **Şuûbiyye:** Kavramın aslı Şuûb kelimesi Kur'an'da "Sizi, birbirinizi tanımanız için şuûb ve kabilelere ayırdık" (Hucurât, 49/13) ayetinde geçmektedir. Muhtemelen bu kelime; Arap kabilelerini ifade eden kabâilin yanında Arap olmayan milletleri ifade ediyordu. Bu da Arap olmayan Müslümanlar tarafından Arapların kendilerine karşı mağrur tutumlarıyla mücadele etmek için kullanılmıştır. Bu bakımdan Şuûbiyye, Arap gururuna karşı olan veya Arap olmayanları Arapların üstünde gören veyahut da genellikle Arapları hor görüp küçümseyen akım idi. bu akıma göre bütün Müslümanlar eşit olduğunu savundukları için kendilerine "Ehlü't-Tesviye/eşitlikçi" adını vermişlerdi. Bu hareketin temel özelliği, çeşitli bölgelerde farklı şekillerde ortaya çıkmakla birlikte Fars, Türk ve diğer etnik unsurlara mensup Müslümanların, İslam'ın her kesim öngördüğü hakları alma ve Arapçılığa karşı çıkma mücadelesiydi. Şuûbiyye hareketi, Arapların dışındaki milletlerin faziletlerine dair literatürün gelişmesine vesile olmuştur.

[18] Suriye bölgesinde yaşayan ve Hıristiyan Bizans'ın şiddet ve baskısına maruz kalan Yahudiler, ilk İslam fetihleri sırasında Müslüman fatihleri kurtarıcı olarak görmüşler ve kendilerine yardımcı olmuşlardır. Yahudiler, zaman zaman çeşitli Avrupa ülkelerinden, daha güvenli gördükleri Osmanlı topraklarına göç etmişler ve II. Murat döneminden itibaren Türkiye'ye yerleşmişlerdir.

Hıristiyanların hâkim olduğu topraklarda büyük ölçüde yayılmaya başlamıştır. İslam orduları karşısındaki bu mağlubiyetleri sonucunda Hıristiyanların, ileriki yy.larda Haçlı seferleri gibi askerî saldırıya geçtikleri görülmüştür.[19] Müslümanlar tarih boyunca hâkimiyetleri altındaki Hıristiyanlara Hz. Peygamber'in tatbik ettiği ilkeler doğrultusunda yaklaşmışlardır.

İslam medeniyeti, başlangıçtan itibaren bir arada yaşama ilkesini hayata geçirmeye çalışmış, bu hususta önemli tecrübeler ortaya koymuştur. Dört halife döneminde hâkimiyet altına alınan geniş coğrafyada haklar ve hürriyetler konusunda dünya tarihinin en güzel örnekleri sunulmuş, kısa sürede büyük kitleler İslam'ı kabul etmiştir. Eski dininde kalmak isteyenlere baskı uygulanmadığı gibi dinlerinin gereğini yerine getirmelerini sağlayacak sosyal, idarî ve hukukî düzenlemeler yapılmıştır. Hıristiyanların yaşadığı topraklarda daha önceden teşkilatlanmış Nestûrî, Yakûbî ve Melkî kiliseleri İslam hâkimiyetine girmiş oldu.

Diğer medeniyetlerde bu uygulamaları görmek için insanlık uzunca bir süre beklemek zorunda kalmıştır. Avrupa'da XIX. yy.a kadar yabancılar hukuk dışı sayılırdı. Avrupa'da dönem ve ülkelerde siyasî birlik için ırk, renk, dil ve coğrafya, bugün için de ulus devletlerde kan ve toprak birliği esastır. İslam medeniyetinde, vatandaşlık konusunda irade ve tercih esas alınmıştır. Çoğulcu bir yapıda insanlara, tercih ettikleri hayat tarzına göre yaşama hakkı ve imkânı verilmiştir. Gayrimüslimlere inanç ve ibadet özgürlüğü tanınmıştır. Ayinler, ibadetler, dinî eğitim ve öğretim, mabetler hukukun koruması altına çalmışlardır. Gayrimüslimler ikamet ve seyahat hürriyeti konusunda Hicaz bölgesinde ve kutsal mekânlara girememe gibi bazı sınırlamalar dışında, Müslümanlarla eşit bir seyahat ve ikamet özgürlüğüne sahip idiler.

Gayrimüslimlerin eğitimi: Hıristiyanların din eğitimi ve okuma yazma eğitimi din adamları tarafından verilirdi. Din adamları, daha çok şehir dışında bulunan ve birer yatılı kurum olan manastırlarda yetiştiriliyordu.

B. AİLE

İslam'a göre toplumun temeli ailedir; millet de ailelerden oluşur. Bu bakımdan Müslümanlara aileyi küçük bir millet, milleti de büyük bir aile kabul ederler. Aile ne kadar sağlam ve sağlıklı olursa onun oluşturduğu toplum ve millet de o derece sağlam olur. İslamî ilkelere göne aile "en az evli iki yetişkin insan ve çocuklardan meydana gelen kurumlaşmış biyolojik-toplumsal bir grup" şeklinde tarif edilir.

İslamiyet'e göre ailenin kuruluş amaçları:

1. Meşru yoldan ihtiyaçların karşılanması,
2. Sevgi, saygı, huzur ve sükûn içinde duygusal ihtiyaçların karşılanması,
3. Neslin devam ettirilmesi ve korunması.

Çoğu toplumlarda olduğu gibi ataerkil bir aile yapısı olan İslamiyet, aile fertlerinin haklarını, sorumluluklarını ve yükümlülüklerini belirlemiştir.[20] Aile çatısı altındaki bireyler arasındaki ilişkiler karşılıklı sevgi, saygı, şefkat, dayanışma, doğruluk, sadakat, bağlılık ve haklara riayet gibi evrensel insanî değerler olarak kabul edilir.

İslam aile yapısının İslam medeniyetine katkıları:

1. Değerlerin nesilden nesile geliştirerek aktarılmasını sağlamıştır.
2. sosyal ve siyasî istikrara yardımcı olmuştur.

---

[19]Bkz; Yasin YILMAZ, "Filibeli Ahmet Hilmi'nin T*arih-İslam A*dlı Eseri Özelinde Dozy ve Müsteşriklerin İddialarıyla İlgili Bazı Mülahazalar", *Turkish Studies*, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 12/2, p. 283-300.

[20] Kur'an'a göre "erkeklerin kadınlar üzerinde, kadınların da erkekler üzerinde hakları vardır. Yalnız erkekler için onlar üzerinde bir derece vardır." (Bakara, 2/228)

3. Ekonomik faaliyetlere ve dayanışmaya kaynaklık etmiştir.

4. İçten ve dıştan gelen yıkıcı etkilerin en az zararla atlatılmasını sağlamıştır.

5. Temel eğitim, ahlakî eğitim, sosyalleşme ve sorumluluk kazanma aile içinde olmuştur.

6. İslam toplumlarında kimi aileler medeniyetin banisi ve taşıyıcısı olmuşlardır.

C. GİYİM-KUŞAM

Medeni bur toplumun sosyal ve kültürel hayatını oluşturan temel unsurlardan birisi de giyim-kuşamdır. Bir bireyin ve toplumun giyim-kuşam ihtiyacını ve tarzını/biçimini belirlemede, vücudu koruma duygusu, coğrafya/iklim şartları, dinî inançlar, ekonomik şartlar, hayat şartları ve psikolojik eğilimler ciddi rol oynar.

Hz. Peygamber'in hayatında da giyim-kuşam önemli yer tutar. Hadis kitaplarında Hz. Peygamber'in giyim-kuşam konusundaki söz ve davranışlarına dair rivayetlerin bulunduğu özel bölümler (*Kitabu'l-Libâs)* mevcuttur. Kıyafet açısından kadının erkeğe, erkeğin kadına benzemesini, elbisenin kibir ve gurur vesilesi yapılmasını hoş karşılamazdı. Müslümanların bedenî (namaz ve hac gibi) ibadetler sırasında giyim-kuşam konusunda uymaları gereken esaslar bulunmaktadır. Bunun dışında İslam, kullanılan malzemelerde bazı istisnalar ve kadınların giyimiyle ilgili bazı düzenlemeler bulunmakla birlikte, giyim-kuşamın şekli konusunda fazla bir müdahalede bulunamamıştır.

İslam'ın doğuşunu takip eden yıllarda, İslam medeniyetinin kurucu unsurları geleneğin ve bölgenin coğrafî şartlarının etkisi altında giyinip kuşanmışlardır.[21] Ayaklara iklim şartlarına göre sandal, soğuk günlerde çorap, mest veya curmûk denilen bir tür çizme giyerlerdi.

Abbasiler döneminde giyim-kuşamda Farisîlerden etkilenmeler olmuştur. Emeviler'in beyaz renginin aksine Abbasîler Fars kıyafet kültürünün ürünü olan siyah rengi tercih etmişlerdir. Giyim-kuşam konusunda Türklerin kendilerine has giyim şekilleri vardır. Türkler İslam'ı kabulden sonra, Arap ve Fars geleneğinin etkisinde kalmakla birlikte, genelde geleneksel kıyafetlerini korumuşlardır. Türkler başlarına kalpak veya börk, vücutlarını kaftan (bir çeşit uzun süsül üst giysisi), onun altına hırka (önden açık, kollu genellikle yünden yapılmış üst giysisi), gömlek ve şalvar, ayaklarına da çizme veya çarık giyerlerdi. Ayrıca kuşak, kemer, uçkur, mendil ve eldiven gibi elbiseye yardımcı unsurlar takarlardı. İslam'ı kabulden sonra etkilenme sonucu giyim-kuşamda farklılaşmalar olduğu, kadınların giysilerinin erkeklere nazaran daha kapalı olduğu anlaşılmaktadır.

D. BAYRAMLAR VE ŞENLİKLER

Hz. peygamber hicretten sonra Medine'de yaygın olan iki bayramı kaldırmış bunlarına yerine hicretin ikinci yılından itibaren Ramazan ve Kurban bayramları kutlanmaya başlanmıştır. Dinî ve sosyal olmak üzere iki yönü bulunan Ramazan ve Kurban bayramları kutlamaları Asr-ı Saadet'de musalla namazgâh) adı verilen geniş bir alanda kadınların ve genç kızların da katıldıkları bayram namazı ile başlardı.

Hz. Peygamber, bayramların kalabalıkla ve büyük bir coşku ile kutlanmasını arzu etmiş; folklor gösterilerine ve çeşitli eğlencelere izin vermiştir. O zamandaki eğlencelerden birisi de hayvan yarışları idi. Hz. Peygamber bu yarışları teşvik etmiş,

[21]Sıcak ülkelerin başlıca giysilerinden birisi kamis (gömlek)'tir. Bu, ön kısmında iki düğmelik yaka (cep) bulunan, erkeklerin dizlerinin altına, kadınların da topuklarına kadar uzanan bir giysidir. Kadınlar kamisin altına şalvar giyerlerdi.

ok atma savaşlara hazırlık yanında önemli bir eğlence vasıtasıydı. Yine Hz. Peygamber, düğünlere de meşru ölçüler içinde önem vermiştir. Nikâhın gizli tutulmadan duyurulmasını, çalgı çalıp şarkılar söylenerek kutlanmasını tavsiye etmiştir. Düğünlerde def çalarak eğlenme geleneği Dört Halife döneminde de devam etmiştir.

Emeviler döneminde hükümdar sarayları ve zenginlerin evlerinde musiki ve eğlence meclisleri çoğalmıştır. Bu dönemde şiirin yerini şarkılar almış, ses sanatçıları Şam'a gelmişler, halife saraylarında itibar görmüşler ve bu şarkıcıların gelişi halkın ahlakı ve toplum yapısı üzerinde bazı değişikliklere sebep olmuştur. Yine bu dönemde müzik aletlerinde çeşitlilik meydana gelmiş ve eğlenceler İslam topraklarının ulaştığı yerlere kadar uzanmıştır.

Abbasiler İran'ın da etkisiyle nevruz ve mihrican kutlamalarının yanı sıra, Ramazan ve kurban bayramlarına önem vermişler, bunları büyük törenlerle kutlamışlardır. Fatimîler, Selçuklular, Memlukler, Osmanlılar ve diğer Müslüman devletlerde, bayramlarda yöneticilerin ve halkın katılımıyla bölgelerin özellikleriyle de zenginleştirilmiş olarak, muhteşem kutlamalar düzenlenirdi. Osmanlı Devleti'nde padişahların bayram namazlarını kılmak için saraydan camiye gidiş ve dönüş sırasında yapılan merasim *Bayram Alayı* olarak tarihe geçmiştir.

Türk-İslam geleneğinde bayram ve şenliklere büyük önem verilmiştir. Osmanlılarda bayramların yanı sıra doğum ve sünnet gibi vesilerle çeşitli etkilikler düzenlenirdi. Şehzadelerin sünnet törenlerinde muhteşem şenlikler tertipler, ziyafetler verilir ve havaî fişek gösterileri yapılırdı.

E. SOSYAL DAYANIŞMA

1. İslam Medeniyetinde Sosyal Dayanışma İlkeleri

Birey olan insan, yaşamını devam ettirebilmesi için diğer inanlara muhtaçtır. Bundan dolayı toplum halinde yaşamak zorundadır. Toplum fertleri arasında işbölümüyle birbirlerinin ihtiyaçlarını giderirler. Bu zorunlu birlikteliğin getirdiği sorumluluklardan birisi de sosyal dayanışmadır. Tarih boyunca bu yükümlülüğü yerine getirme gayreti içinde olan insan, sosyal dayanışmayı resmi ve sivil, başka bir tasnifle bireysel ve toplu olmak üzere çeşitli şekillerde gerçekleştirmiştir.

İslam medeniyetinde sosyal dayanışmanın ilkeleri Kur'an ve Sünnet'te ortaya koyulmuştur. Bunu "*Birr ve takva üzerine yardımlaşın. Kötülük ve zulüm üzerine yardımlaşmayın*"[22] ayetiyle formüle etmiştir. Bu ayetteki **birr**;

a. Güzel ilişki, güzel yaşayış, güzel ahlaklı olmak, azgınlık ve kötülükten kaçınmak,

b. Allah yolunda infak, iyiliğe, kurutuluşa ve doğruya giden yol,

c. Namaz ve zekat gibi ibaretler,

d. İman ve ibadet esasları, ruhî, felsefî, ahlakî üstünlükler gibi anlamlara gelmektedir.

Takva ise;

a. İtikadî, ruhî ve ahlakî faziletler,

b. Allah'ın ahkamını yüceltmek,

c. Affetmek, hoş görmek,

d. Adalet, hak ve doğruluk,

e. Mal ve canla cihad,

f. Yeryüzünde azgınlık ve fesat çıkarmamak,

g. Allah'ta korkmak, kalbi Allah'a yöneltmek gibi anlamlara gelmektedir.

[22] Mâide, 5/2.

2. Sosyal Dayanışmanın Alanları

Toplum ve bireyin mutluluk, barış ve huzuru için ortaya konulan sosyal dayanışma alanları şöyle tasnif edilmiştir:

Manevi Dayanışma: Bireyin diğer insanlara sevgi, samimiyet ve güzel muamele ile davranması, başka bir ifade ile psikolojik destek sağlaması demektir.[23]

İlmî Dayanışma: Hz. Peygamber bu konuda insan ve mü'min olmanın en önemli niteliklerinden birisi olan cahili öğrenmekle, âlimi de öğretmekle sorumlu tutmuştur.

Siyasî Dayanışma: İslam her vatandaşın siyasî hürriyet sahibi olduğunu, yöneticilere öğüt verme ve tenkit etme haklarının bulunduğunu kabul eder.

Vatan Savunmasında Dayanışma: Müslüman, vatanında yaşayan bireylerin selameti için dış saldırılara karşı diğer vatandaşlarla işbirliği ve görev taksimi yapar.

Ahlakî Dayanışma: İslam, genel ahlakın korunması için toplumu sorumlu tutar. Bu durumda, toplum ve birey, ahlak dışı davranışlarda bulunanlarla mücadele etmekle yükümlüdür.

Ekonomik Dayanışma: İslam, iktisadî gelişmelerin ve davranışların sağlıklı bir çizgi izlemesine çok önem verir. Bireysel servetin boşu boşuna amaçsız harcanmasından ve israftan sakınılmasını öngörür. İslam zekât, sadaka ve fitre başta olmak üzere çeşitli konularda getirdiği malî yükümlüklerle Müslümanlar, hatta Müslüman olmayanlarla bile ekonomik dayanışmanın yolunu açmıştır.

İbadetlerde Dayanışma: İslam'daki ibadetlerin hemen hepsi bir yönüyle kul ile yaratıcı arasında bir iletişim, diğer yönüyle de kullar arasında iletişim, başka bir ifade ile de sosyal dayanışma ve yardımlaşmadır.

Bunun yanında farz-ı kifaye adı verilen sosyal yükümlülük diyebileceğimiz ölen bir insanın teçhizi, tekfini, cenaze namazının kılınması ve defnedilmesi gibi toplum üzerine borç olan dinî vecibeler vardır.

Sosyal Güvenlik Sigortası: Bununla her çeşit ve düzeydeki ihtiyaç sahiplerinin dertleriyle ilgilenmek şeklinde anlaşılan veya yalnız buna tahsis edilen, sosyal dayanışma kastedilmektedir.[24]

3. Sosyal Dayanışmada Önceliğe Sahip Olanlar

İslam medeniyetinde sosyal dayanışmada "yakınlara öncelik" ilkesi esastır. Böylece toplumsal ve milli birlik/bütünlük aileden başlayarak dalga dalga çevreye ve vatan sathına yayılır.[25] Sosyal dayanışmayı hak eden zümreler başka bir tasnifle şöyle belirlenmiştir:

a. İnsan haysiyet ve şerefine yakışır hayat düzeyine ulaşabilecek maddî imkandan mahrum olan yoksullar, hastalar, özürlüler, işsizler, bakıma muhtaç çocuklar ve hizmetçiler.

b. Fakirlik ve acizlik durumunda olmayan, ancak geçici olarak ekonomik yardıma muhtaç olanlar.

---

[23] Müslüman'ın Müslüman üzerindeki haklarında birisi de nasihat istediğinde ona nasihat etmek, manevi destekte bulunmaktır.

[24] Bu hususta Batının farklı bir tutumu vardır. Avrupa sosyal sigortayı genel olarak ev, gıda, araç ve giyim ile sınırlandırır; bununla beraber terbiye, ahlak gibi konuları bu kapsama almazlar. İslam ise nefsine mağlup ve esin düşmüş birisine de el atar ve onu yüksek, ruhî bir dengeye kavuşması için umdeler koyar.

[25] Kur'an iyilik yapma konusunda öncelikle yakınlardan başlamayı emrederken (Nahl, 16/90), sosyal dayanışma ve yardımı hak eden grupları da Tevbe suresi 60. Ayette zikretmektedir.

4. Sosyal Dayanışmanın Yaptırımları

a. İtikadî Yaptırımlar: sosyal dayanışma başta inanç gereği yapılır. İslam, Allah'ın kâinatın yaratıcısı, bütün olayların müdebbiri olduğunu telkin eder. Bu durumda insan yaptığı iyi ve kötü işlerin hesabını vermek için Allah'a yönelir. Her amelinin karşılığını göreceğinin bilinciyle yaşar.

b. Ahlakî ve Sosyal Yaptırımlar: İslam ahlakı adalet, iyilik, infak ve cömertliği esas umdelerden kabul eder, bunları yerine getirmenin gerçek mutluluğa ulaşacağını belirtir. Sosyal yaptırımların başında İslam kardeşliği ilkesi gelmektedir. Kardeşlik duygusu taşıyan Müslüman, kardeşinin sevincini ve üzüntüsünü paylaşacak, her durumda onun iyi olması için elinden gelen gayreti gösterecektir.

c. Resmî Yaptırımlar: İslam, sosyal dayanışmayı sadece manevi yaptırımlarla sınırlamamış, bunları maddi yaptırımlarla da desteklemiştir.

Hisbe Teşkilatı: İslam'da bugünkü zabıta teşkilatının görevini yerine getiren iyiliği emretmek kötülükten men etmek için kurulan teşkilattır.[26]

Cezalar: İslam, halkın can, mal ve namus güvenliği içinde yaşamasını öngörür. Bu yönde huzur ve güvenliği bozucu tutum ve davranışları cezalandırır.

d. Ekonomik Yaptırımlar: Zekat ve sadaka, vakıf, defineler/hazineler, nezirler, kefaretler, kurban ve pay ayırmadır.

İDARÎ YAPI

Her medeniyetin adil bir şekilde insanları huzur ve barış içinde yöneterek mutluğuna ulaştırması iddiası vardır. Bunu hayata geçirmek için yönetim felsefesi geliştirdiği gibi buna paralel olarak kurumları da oluşturur. İslam medeniyetinin idare sistemi Hz. Peygamberin bu hususstaki uygulamalarına göre temellenmiş ve gelişmiştir. Müslümanların, Medine döneminden itibaren müstakil yönetime kavuşma tecrübesi, İslam medeniyetinin her alanında ve aşamasında kendini göstermiş; merkezî idare, siyasî, sosyal, ekonomik ve kültürel kurumlara retsek olmuştur.

A. Hz. Peygamber ve İdare

İslam medeniyetinin ilk idarecisi olan Hz. Muhammed, peygamberliğinin ilk yıllarında idarecilik başta olmak üzere maddi iktidar düşünmemiştir. Hicretten sonra, devletin üç unsuru olan halk, toprak ve yönetim tamamlanınca Müslümanlar Medine'de müstakil bir idarî yapıya kavuştular. Hz. Peygamber'in idarede izlediği, Kur'an'da çerçevesi çizilen başlıca ilkeleri şunlardır:

Meşrûiyet: Her şeyden önce yönetimin meşruluğunu gözeten Hz. Peygamber, halkın desteğini almayan yönetimlerin kalıcı olamayacağını düşünmüş ve kendisini Allah'ın resulü olarak tanıyanlardan biat almıştır. Bağlılık akdi, sadakat ve itaat yenini anlamlarına gelen biat, İslam devletlerinde idarecilerle halk arasında yapılan, seçim veya bağlılık karakteri taşıyan bir akit olarak devam etmiştir.

Adalet: Hz. Peygamberin yönetim anlayışının temelini adalet oluşturmaktadır.

Ehliyet/Liyakat: Ehliyete büyük önem veren Hz. Peygamber, Müslüman olan kabilelere içlerinden birisini tayin ederken onların ehil olmalarına ve ahlakî özelliklerine dikkat etmiştir.

---

[26] Kur'an'da Âl-i İmran 104. ayette "*Sizden iyiliğe çağıran, iyiliği emredip kötülükten alıkoyan bir topluluk bulunsun. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir*" ayetindeki bu hüküm, Emr-i bi'l-Ma'rûf ve nehy-i ani'l-Münker şeklinde kavramlaşmış ve bunun yerine getirilmesi için de tarihte hisbe adı verilen bir kurumun oluşmasını sağlamıştır. Buradaki münker kelimesi Allah ve Peygamber'in hoş görmediği, çirkin bulup yasakladığı hususlardır. Ancak burada münkerin engellenmesinde görev taksimi yapılarak, el ile engellemenin devletin, dil engellemenin âlimlerin, kalp ile karşı çıkmanın ise herkesin işi olduğu şeklinde taksimat yapılmıştır.

İstişâre: İdare edilenlerin yönetimde söz sahibi olmasına imkân sağlayan istişâre, aynı zamanda yönetime siyasî bir katılımdır. Kur'an'ı Kerim'de Hz. Peygamberin şahsında ona ve bütün Müslümanlara icraatlarında istişare etmeleri emredilmiştir.

Ahlak: İdarecinin başarısı, kendisini ahlakî temeller üzerine oturtması ve istihdam ettiği insanlarda bu ilkeleri gözetmesine bağlıdır. Yani hükmî bir şahsiyet olan idare ile idarecilerin ahlaklı olmaları hem söz konusu medeniyetin başarısını, hem de toplumun barış, huzur ve refahını sağlar.

İnsana Saygı: Hz. Peygamber, idare için ilk başta amaç olarak insana saygıyı daima göz önünde bulundurmuştur. Bu saygı bir taraftan Müslümanları şefkat ve merhametle kucaklarken, diğer taraftan da gayrimüslimlerin de temel hak ve hürriyetlerini gözetmekle tezahür etmiştir.

B. Hilafet:

İslam medeniyetinde merkezî idare, Hz. Peygamber'den sonra hilafet kurumu etrafında şekillenmiştir. "***Birinin yerine geçmek, bir kimseden sonra onun yerini almak, yerini doldurmak ve vekâlet etmek*** **gibi anlamlara gelen hilafetin terim anlamı ise; "*Hz. peygamber'den sonraki devlet başkanlığı kurumu*"** anlamına gelmektedir.[27]

Ancak Kur'an'da ve hadislerde hakka ve adalete bağlı olma, istişare, zulmü önleme, birlik ve bütünlükten ayrılmama gibi kamu yönetimi ilgilendiren genel ilkelerden söz edilmektedir. Devlet başkanlığı, devlet başkanında bulunması gereken şartlar, bu kişinin görev yetki ve sorumlulukları gibi konularda ayrıntılı bilgiler Kur'an'da ve hadislerde yer almaktadır.[28]

İslam toplumlarında devlet başkanlığına hilafet ve başkana da halife denilmesi, halifenin, peygamberlik görevi hariç, Hz. Muhammed'in yerine geçerek onun dünyevî otoritesini temsil etmesi, yeryüzünde dinî hükümleri uygulamak, dünya işlerini düzenlemek üzere yetkiyi temsil etmesidir.

Genel kabule göre Hz. Peygamber kendisinden sonra kimin halife olacağını belirmemiş, devlet başkanının tespitini halka bırakmıştır.[29] Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ebu Bekir'in halife seçilmesiyle hilafet kurumu ortaya çıkmıştır. Hz. Ebu Bekir, Medine'deki Müslümanların büyük çoğunluğunun biatiyle, Hz. Ömer, Hz. Ebu Bekir'in vasiyetiyle halife seçilirken, Hz. Osman, Hz. Ömer'in belirlediği altı kişilik şura tarafından halife seçilmiştir. Hz. Ali de Hz. Osman'ın şehit edilmesi üzerine boşalan halifeliğe seçilmiştir.

Dört halifenin her biri Medine'deki Müslümanlar tarafından tayin ve tespit

---

[27] Kur'an'da hilafet kelimesi geçmemiş ve halife de bilinen terim anlamında kullanılmamıştır. Kur'an'da halife, halaif ve hulefa kelimeleri ile insanın Allah'ın yeryüzündeki halifesi olduğu sık sık vurgulanmıştır. Hadis literatüründe de hilafet kelimesiyle birlikte halife, imam, emir kelimeleri geçmektedir; ancak hadis kitaplarında hilafet ve halife kelimelerine terim anlamı yükleyip, bunların içinden özellikle Hz. Peygamber'in vefatından sonra ortaya çıkan iktidar mücadeleleriyle doğrudan ilgi kurulabilecek içeriğe sahip olan hadislerin sahihliği konusunda ciddi tereddütler bulunmaktadır. (İki halifeye biat edildiği takdirde, sonrakinin öldürülmesi gerektiği gibi hadislerin sıhhati konusunda dikkatli olmak gerekir. Müslim, İmâre, 61)

[28] Ahmet Güner, "Maverdi'nin Hilafet Kuramının Tarihsel Arka Planına Tarihsel Bir Bakış I", *DEÜ, İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Sayı XVI, İzmir 2002, s. 3-36; Ahmet Güner, "Maverdi'nin Hilafet Kuramının Tarihsel Arka Planına Tarihsel Bir Bakış II", *DEÜ, İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Sayı XVII, İzmir 2003, s. 227-252; Muhammed b. Tavit et-Tancî, "İslam'da Hilafet ve Mezheplerin Doğuşu", e-Makalât Mezhep Araştırmaları, IV/1 (Bahar 2011) s. 439-483; M. Said Hatipoğlu, "Hilafetin Kureyşliliği" *AÜİFD*, C. XXIII; Mehmet Atalan, "Hz. Muhammed'in Vefatından Sonra Hilafet Tartışmaları", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 9/2, 2004, s. 55-68.

[29] Bkz; M. Said Hatipoğlu, "Hilafetin Kureyşliliği" *AÜİFD*, C. XX.

olunmuş, daha sonra diğer vilayetlerde bulunanların biati alınmıştır. Dört halife döneminde eski çağlardan beri dünyada geçerli olan veraset usulü uygulanmamıştır.

Bu dönemde halifenin görevleri şu şekilde özetlenebilir:

1. Müslümanların ve devletin tebaası olan gayrimüslimlerin idaresini yürütmek,
2. Müslümanların hâkimiyet alanını genişletmek ve dış düşmanlara karşı korumak,
3. Fethedilen topraklarda dini yaşama ve yayma hürriyetinin önündeki engelleri ortadan kaldırmak,
4. Adaleti ve emniyeti sağlamak, halkın refah seviyesini yükseltmek ve genel olarak devleti yönetmek.

Hilafet kurumu Emevilerle birlikte gerek iktidara gelişte ve gerekse intikalde yeni bir safhaya girmiştir. İlk Emevi halifesi olan Muaviye hilafeti siyasî ve askerî mücadele ile ele geçirmiştir. Daha sonra da hayatta iken oğlu Yezid'i veliaht ilan ederek veraset usulünü başlatmıştır. Bunun üzerine hilafete geçen her halife için zorla da olsa biat alınmış, karşı çıkanlar ise öldürülmüştür. Bundan dolayı Emevi halifeleri devleti kuvvete dayanarak yönetmişlerdir. Arap olmayan Müslümanları mevali statüsünde görerek onlardan da gayrimüslimlerden alınan vergiler almışlardır.

Abbasiler de Emeviler gibi saltanat (veraset) sistemini devam ettirmişler, halk arasında iyi bir intiba bırakmamış olan Emevi hilafetinin alternatifi olma avantajını iyi kullanmışlardır. Abbasiler halifeye "*halifetü rasulullah*" yerine "*halifetullah* veya *zıllullahi fi'l-ard"* unvanı vermişler ve gücünün kaynağının ilahi bir temele dayandırmışlar. Abbasilerde merkezî otoritenin zayıflaması üzerine farklı yerlerde ve çeşitli zamanlarda ortaya çıkan devletler halifenin manevi otoritesini kabul etmişlerdir.

Büveyhîlerin 945'de Bağdat'ı işgal etmesi ile Abbasi hilafetinde yeni bir dönem başlamış ve hilafet bir asırdan fazla Şiî hanedanını baskısı ve kontrolüne girmiştir.[30] Endülüs Emevi hükümdarlarından III. Abdurrahman 316/929 yılında kendisini "*Nâsır lidinillah*" adıyla halife ilan etmiş, bu suretle Endülüs Emevi emirliği Endülüs Halifeliğine dönüşmüştür. Hilafetin bölünmesinin bir başka tezahürü olarak bir Şiî devleti olan Fatimilerde görülmüştür. Fatimi hükümdarı Ubeydullah, "*Mehdi lidinillah*" lakabı ve "*emirü'l-mü'minin*" unvanlarıyla 297/910 yılında halife ilan edilmiştir. Fatimi halifeliğinde halktan biat almakla benaber, imam veya halife nalsa belirlendiği için biat, halifenin belirlenmesinden ziyade saygı ifade ediyordu.

Moğol istilası sonucunda 1258 yılında Abbasilerin yıkılması üzerine halifelik Mısır'da devam etmiştir. 1517 yılında yapılan Ridaniye savaşıyla Memluklulara son veren Yavuz Sultan Selim hilafeti İstanbul'a getirmiş ve Osmanlılar 1924 yılına kadar hilafet görevini de devam ettirmişlerdir.

Halifeliğin sembolleri hutbe, hırka ve mühürdür. *Hutbe;* Hz. Peygamber'den sonra dinî fonksiyonu yanında siyasî hâkimiyetin de sembolü olmuştur. Hz. Ali döneminde Basra valiliği yapan Abdullah b. Abbas'ın başlattığı uygulamaya göre camilerde okunan hutbeler artık, dönemin halifesinin adı anılarak, hâkimiyetin tanınması anlamına geliyordu.

Hırka (bürde); Halifeler törenlerde Hz. Peygamber'in Ka'b. B. Züheyr'e hediye ettiği hırkayı giyerlerdi. Bu hırka en son olarak Y. S. Selim tarafından diğer mukaddes emanetlerle beraber İstanbul'a getirilmiştir.

Mühür: Hz. Peygamber'in üzerinde "Muhammedu'r-Resulullah" yazılı mührü Hz. Osman dönemine kadar halifeler tarafından kullanılmış, bu mührün kaybolmasından sonra her halife kendi adına mühür kazdırmıştır.

---

[30] Abbasi halifesini Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey 1055 yılında Bağdat'a giderek Buveyhilerden kurtarmıştır.

Sonuç olarak Halife, Hz. Peygamber'in (sav) vefatından sonra onun yerine geçerek Müslümanların din ve devlet işlerini yürüten kişi demektir. Halifeye "***Halifetü Resulillah***", "***Emirül müminin***" ve "***imam***" gibi unvanlar verilmiştir.

Müslümanların ilk idarecisi Hz. Muhammed'dir(sav). O, peygamber olması yanında Medine'ye hicret ettikten sonra kurulan devletin de başkanlığını üstlendi. Dinî işlerle beraber ***siyasî, askerî, idarî ve adlî*** konularda en yüksek merci Hz. Muhammed'di.

Kur'an'da Hz. Peygamber'in yerine kimin geçeceği konusunda bir belirleme yapılmamıştır. Halifenin seçimi tamamen Müslümanların hür iradesine bırakılmıştır. Hz. Peygamber'den sonra dört halifeye ***"hulefa-i raşidin***" denilmiştir.

Bunlardan sonra halifelik görevini, ***Emeviler*** (661–750), ***Abbasiler*** (750–1258), ***Memluklular*** (1258–1517) ve ***Osmanlılar*** (1517–1924) üstlenmişlerdir. 1517 yılında Yavuz Sultan Selim Memluklulara son vermiş ve kutsal emanetler ile İstanbul'a dönünce ***"hadimu'l-harameyn"*** unvanı ile İslam dünyasının başı ve halife olmuştur. Halifelik 3 Mart 1924 yılında kaldırılmıştır.

Halifenin Belirlenmesi; Halife iki aşamalı seçimle belirlenirdi.

I. Aşamada halife adayı, seçkinler meclisi tarafından seçilir.

II. Aşamada Müslümanların onayı alınırdı. Emeviler döneminde tayin ve vasiyet yoluyla yapılmış ve Abbasiler ile Osmanlılar dönemlerinde bu uygulama devam ettirilmiştir.

Halifenin Görevleri;

Dini korumak,

Dinî hükümleri tatbik etmek,

İslam'ı yaymak,

Müslüman ve gayrimüslim vatandaşların haklarını korumak,

Düşmanlara karşı ülkeyi savunmak,

Zekât ve diğer vergileri toplayarak uygun yerlere harcamak ve toplumun ihtiyaçlarını karşılamak için görevliler tayin etmektir.

C. Vezirlik:

Vezir, halifenin yanında bütün işlerini yüklenen ve devletin yönetimi ile ilgili meselelerde ona yardımcı olan kişidir. Vezirlik, esas itibariyle hükümdar ile halk arasında köprü durumundaki bir kurum idi. Bu kurumun başındaki vezir, hükümdar vekili olarak devlet işlerine bakardı. İslam medeniyetinde ilk kez Abbasiler döneminde ortaya çıkmış ve kurulaşmıştır. Daha sonra İslam devletlerinin idarî sisteminde bu kuruma yer vermişlerdir.

Abbasiler döneminde vezirlik, geniş yetkileri ile halifeden sonra en önemli icra organı idi. Vezirler zaman zaman mezalim mahkemelerine başkanlık eder, savaşlara karar verir, hazineden gerekli gördüğü harcamaları yapar, valilerin tayin ve azledebilirdi. Abbasilerde vezirler, vezir-i tefviz ve vezir-i tenfiz olmak üzere iki şekilde hizmet vermişlerdir.

Vezir-i Tefviz; halifenin vekili sıfatıyla hilafet mührünü taşır, devlet işlerini, halife adına kendi görüşleri doğrultusunda yürütürdü ve sayısı bir olurdu.

Vezir-i Tenfiz sadece yürütme yani icracı olarak halifenin belli konularda verdiği emirleri yerine getirmekte yetkili olan kişi idi ve sayıları çok olabiliyordu.

Vezir olacak kişide; ***isabetli görüş, çok iyi hukuk, askeri, ekonomi bilgisi ve güzel ahlak*** gibi nitelikler aranırdı.

Vezirlik kurumu Türk-İslam devletlerinde de bulunmaktaydı. Karahanlılarda vezir, ***Divan-ı Âlî***'nin başkanı idi. Selçuklularda vezir hükümdardan sonra gelen en yetkili kişiydi.

Osmanlılarda ise vezir padişahın mutlak vekili idi. Kanunî Sultan Süleyman'ın veziri Lütfi paşa ***vezirde bulunması gereken nitelikleri*** **şöyle sıralamıştır:**

a. Dünya hevesinde uzak durmalı,
b. İşlerini Allah rızası için yapmalı,
c. Padişaha karşı doğru ve sadık olmalı,
d. Rüşvete yanaşmamalı,
e. Ehil olmayana iş vermemeli,
f. Halka iyi davranmalı,
g. Fakir ve kimsesizleri koruyup gözetmelidir.

D. Kâtiplik:

Kâtiplik Hz. peygamber zamanında ortala çıkmış bir kurumdur. Hz. Peygamber ümmî olduğundan, nazil olan Kur'an ayetlerini yazıya geçirmek; özellikle Medine döneminde komşu devletlerin hükümdarlarına ve diğer kabile başkanlarına mektup yazmak ve Arap kabileleriyle yapılan antlaşmaları kaleme almak için sahabîlerden yazı bilenleri kâtip olarak istihdam etmiştir.

Dört halifenin her birinin hem özel hem de çeşitli görevler için kâtipleri mevcuttu. Hilafet Emeviler'e geçince devlet işlerinin artması sonucu kâtiplerin sayısı da artmış ve sınıflara ayrılmıştı. Bunlar mektup kâtipliği, haraç kâtipliği, ordu kâtipliği, emniyet kâtipliği ve mahkeme kâtipliği olmak üzere en az beş çeşitti. Bunlar arasında en nüfuzlusu, hem devletin sırlarına vakıf hem de güvenilir kişilerden seçilen mektup kâtibi idi. Bundan dolayı halifeler bu makama akrabalarından ya da dostlarından birisini tayin ederlerdi.

Kâtiplik kurumu Abbasiler döneminde de devam etmiştir. Abbasilerde idarî kurumların artmasıyla birlikte kâtiplerin sayası da çoğalmıştır. Kâtiplik Fatimîler, Karahanlalılar, memluklular, Timurlular, Safevîler, İlhanlılar, Anadolu Selçuklular ve Osmanlılar Devleti'nde de Orhan bey zamanından itibaren önemli bir idarî kurum olarak varlığını sürdürmüştür.

Katiplik ile ilgili bir literatür oluşmuştur. Bunlardan el-Cehşiyârî, *Kitabu'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb* adlı eserinde vezirlerin yanında kâtiplerden, özellikle Emeviler ve Abbasiler dönemi kâtiplerinden geniş bir şekilde bahsetmektedir.

E. Elçilik:

Diplomasi anlamında elçilik, tarih boyunca bütün toplumlarda ve devletlerde görülen kadim kurumlardan birisidir. Bir devlet veya toplum, başka devlet veya topluluklarla bağlantılarını elçilerle kurar. İslam medeniyetinde elçiye "*resul, vâfid, sefîr*" gibi adlar verilmiş ki, sırasıyla bunların çoğulu olan *rusul, vüfûd ve süferâ*'dır.

Hz. Peygamber 6/628 yılında gerçekleşen Hudeybiye Antlaşmasından sonra o dönemin nüfuzlu hükümdarlarına elçiler ve onlarla beraber İslam'a davet mektupları göndermiştir. Hz. Peygamber elçilerde liyakatli olmaları yanında hitabet, ikna kabiliyeti, dürüstlük ve bilgi hasletleri aradığı gibi elçinin gideceği yerin coğrafî yapısını, dilini ve kültürünü de bilmelerine özen gösterirdi.

Hulefâ-yı Râşidîn döneminde de komşu devletlere İslam'a davet ve barış antlaşması yapmak için elçiler gönderilmiştir. Emeviler ve Abbasiler dönemlerinde de çeşitli devletler özellikle de Bizans İmparatorluğu ile diplomatik ilişkiler kurulmuş, karşılıklı olarak birçok elçi gidi gelmiştir.

İslam dünyasında ilk dönemlerde başlayan ve Emeviler ve Abbasilerle birlikte iyice zenginleşen diplomasi geleneği Türk-İslam devletlerinde de devam etmiştir. Eyyûbîler, Gazneliler, Anadolu Selçukluları, Memlukler ve Osmanlılarda da elçilik

önemli bir kurumdu.

F. Haciblik:

Yüksek dereceli bir memur olan hacib'in görevi, halifeyi korumak, makamlarına ve halifeyle görüşecek olanları konunun önemine göre insanları halifenin huzuruna almaktı. Haciblik görevi ve hacib unvanının Emeviler döneminde Bizans ve İran tesirleri altında ilk hükümdar Muaviye ile birlikte saray hayatının ortaya çıkmasıyla başladığı bilinmektedir.

Haciblik Abbasiler döneminde ve Endülüs'te de ilk zamandan itibaren mevcuttu. Bu dönemde sarayda en başta gelen iki görevli vezir ile hacib idi; ancak hacib vezirin altında bir rütbeye sahipti. Abbasiler döneminde haciplerin sayısı artırıldı ve onların maiyetinde sayıları 500'e kadar ulaşan hacib vekilleri bulunuyordu. Abbasilerden sonraki Tolunoğulları, Endülüs Emevileri, Samânîler, Karahanlılar, Gazneliler, Büveyhîler, Selçuklular, Harzemşahlar ve diğer İslam devletlerinde de haciblik bulunuyordu. Haciblik kurumu Osmanlılarda *mabeyincilik* adı altında devam etmiştir.

G. Vilayetlerin İdaresi:

1. Hz. Peygamber Dönemi:

İslamiyet Medine dışına yayılmaya başlayınca Hz. Peygamber, Arap yarımadasının çeşitli bölgesine, şehirlere ve bazı kabilelere, kaynaklarda "*emir ve âmil*" de denilen valiler atamıştır. Bunların dışında zekâtların ve vergilerin (cizye) toplanması için âmiller görevlendirilmiştir. Maaşları sürekli merkez tarafından belirlenen Valiler, merkezî idareyi, Hz. Peygamber'i temsil etmenin yanında idarî işleri yürütür, davalara bakar, emniyet ve asayişi sağlar, namaz kıldırır, İslam'ın yayılmasına çalışır, bazen de zekât toplardı.

2. Dört Halife Dönemi:

Raşid halifeler döneminde de her vilayete birer vali gönderilmiştir. Bu dönemde valiler, bulundukları vilayetlerde halifenin otoritesini temsil ediyorlardı. Görevleri;

a. Namazlarda imamlık yapmak,

b. Savaş sırasında orduyu düzenlemek ve savaşı idare etmek,

c. Fetihlerden sonra ele geçen yerlerin halkıyla antlaşma yapmak ve esirlerin durumunu karara bağlamak,

d. Vergileri toplamak, ganimetleri taksim etmek ve beytü'l-malın payını merkeze göndermek,

e. Devlet görevlilerinin maaşlarını dağıtmak,

f. Emniyet ve asayişi sağlamak,

g. Halkın dinî aydınlanmasını sağlamak için gerekli tedbirleri almak.

Hz. Ebu Bekir Hz. Peygamber tarafından atanan valileri değiştirmemiş, yeni fethedilen Irak ve Suriye'ye aynı zamanda ordu komutanlığını da yürüten valiler atamıştır.

Hz. Ömer döneminde, fetihlerle birlikte İslam devleti genişlemesi üzerine yeni düzenlemeler yaparak ülkeyi vilayetlere ayırmıştır. Valilere emir veya amil denilmesi ilk olarak bu dönemde başlamıştır. Emir veya vali her şeyden önce görevli bulunduğu vilayette halifenin otoritesini temsil ediyordu. Hz. Ömer yargıya ve mali işleri genel idareden ayırarak yargı için tadılar, haraç ve zekât işleri için de amiller atamıştır. Hz. Ömer vilayetlerde memur olarak vali, kâtip, divan kâtibi, haraç memuru, ahdâs (emniyet görevlisi), haznedar, kadı ve ordu komutanı bulunduruyordu. Hz. Ömer zamanında görev yerine hareket etmeden önce memura görev, yetki ve sorumluluklarını içeren bir ferman verilir ve bütün mal varlığı kayıt altına alınarak

merkezde muhafaza edilirdi. Dönüşünde aşırı miktarda mala sahipse sorguya çekilirdi. Hz. Ömer memurlarına dolgun maaş verirdi, valileri sıkı bir şekilde teftiş ederdi ve şikâyetleri araştırmak için Muhammed b. Mesleme'yi görevlendirmişti.

Hz. Osman, üç vilayetten oluşan Dımeşk, Ürrdün ve Filistin vilayetlerinden oluşan Şam'ı (Suriye) bir genel valinin yani Muaviye b. Ebî Süfyan'ın idaresine vermişti. Devletin diğer taksimatı önceki sistem üzerine devam ediyordu.

Hz. Ali hilafete gelir gelmez çoğunluğu Ümeyyeoğullarından oluşan Hz. Osman'ın valilerini değiştirmekle işe başlamıştır. Hz. Ali döneminde valilik kurumundaki en önemli gelişme, bir valinin, yani Suriye valisini Muaviye'nin isyan ederek kendisini halife ilan etmesidir.

3. Emeviler Dönemi:

Bu dönemde vilayetler, halifenin tayin ettiği aileler tarafından yönetilirdi. Şehir valilerine amil denirken, eyalet yöneticileri eğer hanedandan ise onlara emir unvanı verilmiştir. Devletin sınırlarının genişlemesi üzerine eyalet sayıları da artmış ve eyaletler; Hicaz, Irak, el-Cezîre, Mısır, Suriye ve İfrîkiyye'den oluşuyordu.

4. Abbasiler Dönemi:

Merkeziyetçi bir yönetim anlayışına sahip olan Abbasiler'de de eyaletler vali ve emir tarafından yönetilirdi. Abbasiler döneminde nazari olarak İmaret-i âmme (genel valilik) ve İmâret-i hâssa (özel valilik) denilen iki çeşit valilik vardı. Valiler vezirlerin tavsiyesi ile atandığı için kendilerini halifeye arz ve takdim eden vezir görevden alınınca genellikle valiler de görevden alınırdı.

H. Adlî Teşkilat

Kur'an'da sık sık vurgu yapılan adaletin ikamesi ve toplumun huzur içinde yaşamasının sağlanması için İslam medeniyeti tarihinde de Hz. Peygamber döneminden itibaren adalete önem verilmiş ve bununla ilgili kurumlar ilk dönemlerle birlikte ortaya çıkmıştır.

İlk dönem İslam tarihinde devlet başkanları/halifeler hukukî anlaşmazlıkları çözmek ve karara bağlamakla bizzat ilgilenmişlerdir; ancak tarihî süreçte devletin sınırlarının genişlemesi ve duyulan ihtiyaç üzerine bu görev için kadılar/hâkimler tayin edilmiştir. Yine tarihî süreç içerisinde kadıların nitelikleri, tayin v e azilleri, görev ve yetkileri, sorumlulukları ve denetimleri ilgili esaslar belirginleşmiştir.

İslam adliye teşkilatı Hz. Peygamber döneminde oluşmaya başlamıştır. Bu dönemde davalar Kur'an hükümleri çerçevesinde bizzat Hz. Peygamber tarafından çözüme kavuşturuluyordu. Bu dönemin hukukî alanda en önemli gelişmesi Medine Vesikasıdır. Bu vesika ile adlî alanda çok başarılı yenilikler getirilerek, bireylerin ve hatta kabilelerin kendi haklarını kendilerinin koruması usulü kaldırılmış, ihtilafların çözümünde merkezî otorite yetkili kılınmıştır. Hz. Peygamber'in valileri bölgelerinde bazen yargı görevini de yürütüyorlardı. Hz. Peygamberin hâkimliğine, şer'î konuları iyi bilen, davacı ve davalının delillerini ve hilelerini en güçlü bir şekilde kavrama kabiliyetine sahip olan sahabileri tayin ederdi. Hz. Peygamber döneminde adlî duruşmaların yapıldığı belirli bir bina, duruşmanın günü ve saati yoktu.[31] O, camide, pazarda, evde, tarafları kabul ediyor ve davaya hemen bakıyordu. Bazı rivayetlerde Mescid-i Nebi'nin bir köşesinin duruşma salonu olarak kullanıldığı nakledilmektedir.

Dört Halife Döneminde adlî işlere gelince; Hz. Ebu Bekir yargı hizmetinde Hz. Ömer'i görevlendirmiştir. Hz. Ömer ise, halifeliği döneminde başta MEDİNE olmak

[31] Adlî davaların geciktirilmeden görüşülmesi adaletin tahakkuku için büyük önem arz etmektedir. Çünkü haklı olanların mağdur olmamaları için bir an önce mahkemenin karar vermesi çok önemlidir. Bundan dolayı "Geciken adalet, adalet değildir" denilmiştir.

üzere Mısır, Suriye ve Irak'taki şehirlere kadılar atamıştır. Hz. Ömer gerek Hz. Peygamber (sav) gerekse Hz. Ebu Bekir'i örnek alarak çarşı pazarları denetlemesi esnasında kendisine intikal eden hukukî anlaşmazlıkları ve bireysel düşmanlıkları anında çözüme kavuşturmuştur. Halife, zaman zaman görevlendirdiği şahıslar marifetiyle bu görevi yürütmüş, eyaletlerde ise sorumluluk daha ziyade valilere verilmiştir. Bunun yanında eyaletlere valilerin yanında kadılar da görevlendirerek, yargının yürütmeden ayrıldığı görülmüştür. Buradan hareket ederek Hz. Ömer döneminde valilikten müstakil hale gelen ilk kurumun kadılık teşkilatı olduğu söylenebilir. Devlet teşkilatının diğer kurumlarını oluşumunda olduğu gibi adalet teşkilatının da devlet sistemine yerleştirilmesinde Hz. Ömer öncülük yapmıştır. Hz. Ömer ise, halifeliği döneminde başta MEDİNE olmak üzere Mısır, Suriye ve Irak'taki şehirlere kadılar atamıştır

Hz. Ömer, eyalet kadılarının dışında savaş esnasında orduda bulunan askerler arasında çıkması muhtemel anlaşmazlıklara bakmak için kadılar istihdam etmiştir. Halife her hac mevsiminde Mekke'de bir temyiz mahkemesi kurarak vilayetlerde kadılar tarafından verilen yargı karalarını denetlemiştir. Bu konuda Basra kadısı Musa el-Eşâri'ye gönderdiği hukuk talimatnamesi ilk kadıların uygulamaları ve yargı usulü açısından çok önemli belgedir.

Hz. Ömer'in döneminde adalet sisteminin en önemli unsurlarından birisi olan hapishaneler kurumsal hale getirilmiştir. Bunun için de *Safvan b. Ümeyye'*nin evini kamu adına istimlâk ederek burasını hapishane olarak kullanmıştır. Ayrıca vilayetler ve büyük yerleşim kurumlarında da hapishaneler kurulmuştur. Hz. Ömer yargı alanında da düzenlemeler yaparak büyük gelişmeler sağlamıştır. Bu doğrultuda iftâ ve kaza mahkemeleri kurmuş ve bu mahkemeler için müftüleri ve kadıları titizlikle seçmiştir. Valilere, kadıların işlerine karışmamaları hususunda talimat vermiştir. Hz. Osman zamanında ise, Medine'de adlî işlere *Muğire b. Nevfel b. Haris* bakıyordu.

Emevilerde adlî işler kadılık, hisbe teşkilatı ve mezalim mahkemeleri tarafından yürütülüyordu. Mezalim mahkemeler, yönetimin/mevki ve nüfuz sahibi insanların haksızlık yapmalarına engel olmak ve ortaya çıkan ihtilafları çözmek için kurulmuştu. Muhtesiplerin görevi ise, genel ahlak ve asayişle ilgili durumu kontrol etmek ve süratle sonuçlandırılacak davalar bakmaktı.

Emevi devletinin daha kuruluş yıllarında halife ve valilerin sadece mezalim mahkemelerine intikal eden davalara baktıkları, diğer davaları kadıya devrettikleri görülmektedir. Bu dönemde kadılara ayrıca idarî, adlî, eğitimle ilgili görevlerle, yetim ve vakıf mallarını koruma görevleri de verilmiştir.

Abbasiler döneminde adliye teşkilatı Emevilerin kurmuş olduğu sistem üzerinde devam etmiştir. Bu dönemde sadece ülke çapında ihtiyaçtan dolayı şehirlerdeki kadıların sayısı artırılmıştır. Harun er-Reşit bu dönemde kadıların tayin, azil, görev ve yetkilerinin belirlenmesi için *İman Ebû Yusuf'*u başkadı (kadılkudât) olarak atamıştır.

Klasik dönem adliye tecrübesi daha sonraki dönemlerde kurulan Müslüman devletlerde geliştirilerek sürdürülmüştür.

İ. Askerî Teşkilat:

İslam medeniyetinde barış esas olmakla birlikte gerektiğinde savaşa hazır olunması, savaşılması, savaş sonrası uygulamalar ile ilgili temel ilkeler Hz. Peygamber zamanında tespit edilmiştir. Hz. Peygamber döneminde özel olarak muvazzaf bir ordu ve iç güvenlik için de polis teşkilatı mevcut değildi. O dönemde eli silah tutan her Müslüman ihtiyaç duyulduğunda İslam devletinin askeri sayılırdı. Ordu

klasik şekilde öncü, ardcı, sağ cenah, sol cenah ve merkez olmak üzere beş kısma ayrılırdı. Askeri birlik ve kıtaların toparlanması kabilelere bırakılırdı. Hz. Peygamber bilgi toplamak için casus kullandığı gibi, düşman casuslarına da karşı casusluk (İKK) tedbirleri alırdı.

Hz. Peygamber, hicret de dâhil, katıldığı savaşlarda ve gönderdiği seriyyelerde bayrak (Liva) ve sancak (***Râye***) kullanmıştır. İklim şartlarının savaşan askerler üzerindeki tesirlerini bildiğinden ona göre tedbirler alıyordu. Yine savaşlarda koruyucu olarak zırh, kalkan ve miğfer; yaralayıcı ve öldürücü silah olarak da kılıç, ok, yay, mızrak, kargı, mancınık ve debbabe kullanıyordu. Düşman tarafında savaşan erkekler dışında kalan sivillerin, yani çocukların, yaşlıların, din adamlarının, işçilerin, hizmetçilerin, sakatların, kadınların ve savaşa ilgili bulunmayan diğer kimselerin, savaşa katılmadıkları sürece öldürülmelerini yasaklamıştır.

İslam medeniyetinde askerî alanda teşkilatlanma Hz. Ömer döneminde başlamıştır. Askerî yapıda da büyük düzenlemeler yaparak, yeni kışlalar ve karakollar inşa ettirmiştir. Vilayetlerde 4000 kişilik askerî garnizonlar yaptırarak, eğitimli askerler yetiştirmiştir. Hz. Ömer askerlerin tarım, ticaret ve sanatla uğraşmalarını yasaklamış ve onlar ile ailelerinin ihtiyaçlarını devlet hazinesinden karşılamıştır.

Hz. Ömer'in başlatmış olduğu askerî kurumsallaşma Emeviler döneminde geliştirilerek devam etmiştir. Mecburi askerlik sistemini getiren Abdülmelik b. Mervan döneminde askerler sadece Araplardan oluşuyordu. Emevilerde beş bölümden oluşan askerî diziliş, II. Mervan'dan sonra hamis denilen sistem değiştirilmiş ve "kurdûs" adı verilen küçük bölükler şeklinde olmuştur.

Abbasiler döneminde ordunun esasını, maaşlı ve her türlü ihtiyaçları devlet tarafından karşılanan nizamî ve daimî statüdeki ücretli askerler (murtazika) oluşturuyordu. Abbasi ordusu beş gruptan oluşuyordu:

1. Başkentteki koruma birliği; haresu'l-halife,
2. Büyük devlet adamlarının emrinde görev yapan birlikler,
3. Vilayetlerde bulunan birlikler,
4. Sınır garnizonundaki birlikler,
5. Yabancı kuvvetler.

EKONOMİK HAYAT VE SİSTEMİ

Ekonomik faaliyetler, İslam medeniyeti de dâhil bir medeniyetin fikrî, siyasî ve kültürel bağımsızlığını ve gelişmişliğini belirler. İslam medeniyetinin iktisadî alandaki ilkeleri esas olarak Kur'an ve Hz. Peygamber'in uygulamalarını muhtevi olan Sünnet etrafında şekillenmiştir. İslam medeniyeti sosyal adalet, servet ve mülkiyetin yaygınlaştırılması, muhtaçların korunması, israfın önlenmesi gibi ekonomik alandaki ayırıcı özelliklerini Kur'an ve Sünnet'te belirlenen ilkelerden almıştır. Çalışma, cömertlik, infak gibi doğrudan; güven, doğruluk gibi dolaylı olarak ekonomiyle ilgili değerler, İslam medeniyetinde iktisat alanındaki davranışlara yön vermiştir.

A. Hz. Peygamber Dönemi

Hz. Peygamber bizzat davranışlarıyla çalışmayı ön plana alarak birer ekonomik değer olan üretim, tüketim ve emek gibi konularda önemli ilkeler ve uygulamalar ortaya koymuştur. Medeni bir hayat tarzını terviç ederek paranın piyasaya arzı konusu üzerinde durmuş, ticareti teşvik etmiş, ticaret ortaklıkları kurmuştur. Ticaretin yanında tarıma da büyük önem veren Hz. Peygamber insanları ağaç dikmeye teşvik etmiştir. Manifaturacılık, atarlık, demircilik, tartıcılık, sarraflık, eczacılık, terzilik ve kuyumculuk

gibi küçük sanatlara da önem vermiştir.

Medine'de mevcut pazarlar, genellikle ticarî faaliyetlerini kendi dini anlayışlarına ve cahiliye adetlerine göre yapan müşrikler ve Yahudilerin kontrolündeydi. Medine'deki bu pazarları gezen Hz. Peygamber, İslam'ın temel ilkelerine uymayan bu pazarlar yerine, İslam'ın ekonomik hükümlerini uygulayabilmek için Müslümanların kendi pazarlarını kurmalarını istedi. Benî Saide bölgesinde bulunan açık bir alanı Pazar yeri olarak seçti ve bir Pazar beyannamesi hazırladı. Bu pazarda esnafın sabit bir mekân edinmesini yasaklayarak, vergi alınmayacağını ilan etti.

İslam, ticareti helal kılarken ve teşvik ederken, merhale merhale ribayı yasaklamıştır. Hz. Peygamber ticarî bir malı pahalanması amacıyla stoklayıp piyasaya arzını geciktirmeyi (ihtikâr) yasaklamıştır. Diğer yandan üreticiyi korumak için bazı uygulamalar geliştirmiştir. Örneğin bu amaçla kalite kontrolü üzerinde durmuş, çürük ve bozuk mal satmayı, kalitesiz malla kaliteli malı karıştırmayı yasaklamıştır. Hz. Peygamber işçi-işveren ilişkilerine de büyük önem vermiş, İslam öncesi Arap toplumunda yaygın olan ücretli iş yaptırma ve işçi çalıştırma şekillerine toptan karşı çıkmamıştır.

B. Mâlî Yapı

a. Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemlerinde Mâlî Yapı

Ganimet: İnsanlık tarihinde savaş bir vakıadır. Bu vakıa ile İslam medeniyeti karşı karşıya kalmıştır. Savaşın sonucu olarak da ganimetlerin taksimi ve harcanma yerleri konusunda Kur'an-ı Kerim'de bazı ilkeler belirlenmiştir. Buna göre ganimetler beşe ayrılacak, dört hisse gazilere, humus adı verilen bir hisse de devlete kalacaktır. İslam, humus gelirlerinin de daha çok sosyal alanda yani Enfal/41. Ayete göre; "*Allah'a, Resulü'ne, o'nun akrabalarına, yetimlere, yoksullar ve yolda kalmışlara"* harcanmasını öngörmüştür.

Ganimetler, savaş esirleri, arazi ve menkul mallar olmak üzere üçe ayrılmıştır. Hz. Peygamber döneminde;

Fethedilen toprakların bir kısmı ganimet statüsünde tutulmuş,

Bir kısmı de eski sahiplerine bırakılarak vergilendirilmiş,

Küçük bir kısmı da Hz. Peygamber tahsis edilmiştir.

Cizye: İslam devleti himayesi altında yaşayan, âkil, bâliğ, hür, maddi gücü yerinde ve sağlıklı olan gayrimüslimlerden alınan baş vergisidir. Gözleri görmeyen, felçli, yaşlı, çalışmaktan aciz ve yoksul kimselerden cizye alınmazdı. Cizye, Hz. Peygamber, Dört Halife ve Ömer b. Abdülaziz dönemlerinde İslam'ı kabul eden zimmîlerden alınmamıştır. Cizyenin kimlerden alınacağı, 9/630 yılında yapılan Tebük seferi esnasında inen Tevbe/29. ayetle belirlenmiştir.

Cizyenin miktarı, zaman ve alındığı bölgeye göre farklılık arz etmiştir. Hz. Peygamber döneminde ya doğrudan mükelleflerden ya da gayrimüslim kabile başkanlarının yahut da ileri gelenlerin aracılığıyla toplanırdı. Dört Halife döneminde kısmî değişikliklerle devam edilmiştir. İlk defa Hz. Ömer döneminde gayri Müslimlerden cizye ve haraç vergileri toplamak üzere vergi memurları görevlendirilmiştir.

Zekât: Zekât, Müslümanların mallarının belli miktarını, Tevbe/60. ayette belirlenen kişilere vermesi farz kılınan ibadettir. Bunun miktarı arazi, altın, gümüş, madenî/kâğıt paralar ve ticaret mallarına göre farklılık arz etmektedir. Arazi vergilerine öşür denilir ve miktarı duruma göre 1/10 ya da 1/20'dir. Tevbe/60. ayete göre zekât; "yoksullara, düşkünlere, zekât toplayan memurlara, kalpleri İslam'a

ısındırılacak olanlara, kölelere, borçlulara, Allah yolunda savaşanlara ve yolculara verilmesi farz kılınmıştır.

Beytülmâl: Devlet hazinesi, devlete ait her türlü gelirlerin toplandığı ve ihtiyaç yerlerine harcamaların yapıldığı yer anlamına gelen beytülmâlın teşkili Hz. Peygamber dönemine kadar gitmektedir. Hz. Ömer döneminde beytülmâl kurumsallaşmış ve Medine merkez olmak üzere eyaletlerde de şubeleri teşkil olunmuştur. Bunlar için ayrı görevliler atamıştır. Emeviler, Abbasiler, Endülüs ve Osmanlılarda (Hazine-i Âmire) beytülmâl işlevini devam ettirmiştir.

Fey Gelirleri: İslam devletinin gayrimüslim tebaadan aldığı cizye, haraç ve ticaret malları ve diğer bazı gelirlere fey denilmiştir.

Haraç: Gayrimüslimlerden alınan haraç, Hz. Ömer döneminde konulmuştur. Hz. Ömer, Irak, Suriye ve Mısır'da ele geçirilen gayrimüslimlerin topraklarını, yaptığı istişarelere sonucunda savaşanlara dağıtmayarak, işletmek üzere vergi ödemeleri karşılığında yerli halka bırakmıştır. Fethedilen topraklar üzerinde yaşayan insanlar da esir statüsü dışında tutulmuş ve toprakları işletmek üzere yerlerinde tutulmuş ve bunlardan haraç alınmıştır.

Ticaret Malları Vergisi (Uşûr): İslam tarihinde gayrimüslimlere ve Müslümanlara ticaret malları vergisi ilk defa Hz. Ömer koymuştur. Hz. Ömer ticaret malları vergisini harbî tacirlerin müracaatı veya onların Müslüman tacirlerden vergi almaları üzerine, mütekabiliyet, yani mukabele-i bilmisil, esası üzerine koymuştur. Bunun üzerine harbîlerden 1/10, zimmîlerden 1/20 ve Müslümanlardan da 1/40 oranında vergi alınmasına karar vermiştir.

Devlet Gelirlerinin Harcama yerleri:

ı. Maaşlar: Maaşlar Hz. Peygamber döneminden itibaren beytülmalden karşılanmıştır. Zekât toplamakla görevli memurların maaşları beytülmalden verilmiştir.

ıı. Ordunun Giderleri: Beytülmalin en önemli gider kalemini ordu giderleri oluştururdu.

ııı. Diğer Kamu Giderleri: Bayındırlık, eğitim gibi hizmetlerin masrafları da beytülmalden karşılanırdı.

ıv. Zekât ve Humusu Harcama Yerleri: Zekât ve humus gelirlerinin dağıtılacağı yerler Kur'an-ı Kerim'de sarih bir şekilde belirlendiği için ancak oralara dağıtılmıştır.

v. Genel Yardımlar: İhtiyaç sahiplerine yapılırdı.[32] Hz. Peygamber fey gelirlerini Medine'de bulunan Müslümanlara eşik bir şekilde dağıtırdı. Hz. Ebu Bekir de aynı şekilde büyük-küçük, hür-köle, kadın-erkek farkı gözetmeden eşik bir şekilde paylaştırmıştır. Hz. Ömer de divan teşkilatı kuruluncaya kadar fey gelirlerini Medine'deki Müslümanlara evlilere iki, bekârlara birer hisse vererek dağıtmıştır.

Divan Teşkilatı:

Suriye, Irak, İran ve Mısır'ın fethi üzerine fey gelirlerinin artmasıyla bunların dağıtımı konusunda Hz. Ömer arayışlar içerisine girmiştir. Sahabelerle yaptığı istişare sonucunda, fey gelirlerinin herkese dağıtılması kararı alınmıştır. Bunların toplanması ve tevzii hususunda Medine'de 20/641 yılında divan teşkilatını kurumuştur. "Divan" kelimesi, devlet idaresindeki çeşitli idarî, askerî ve malî hizmetlerin yerine getirilmesinde kullanılan defterlere, bunların ve devlet memurlarının bulundukları yere verilen isimdir.

Hz. Ömer, atiyye miktarlarının farklı seviyelerinde tespit edilmesi gerektiğini ifade etmiş; kendilerine atiyye verilecek kimselerin isimlerinin "levh" denilen enli sayfalara yazılmasını emretmiştir. O, insanların İslam'a yaptıkları hizmete, Hz. Peygamber'e olan yakınlık ve onunla beraber katlandıkları çilelere göre

[32] Hz. Ömer kendi döneminde fey gelirlerini dağıtmak üzere Divan Teşkilatını kurmuştur.

değerlendirmiştir. Hz. Ömer divan defterlerine yazımın Hz. Peygamber'e yakınlığa göre yani Benî Haşim'den başlanmasını emretmiştir. Hazineden yapılacak ödemelerin miktarı ise, kabile sıralamasına göre değil, İslam'daki önceliğe göre yapılmasını istemiştir.

Divan defterleri Arapça olarak yazılmış, daha sonra Irak, Suriye ve daha sonra Mısır'da da divan defterleri düzenlenmiştir. Bu bölgelerin defterleri de tıpkı Medine'deki gibi Arapça yazılmış ve buradaki askerle aileleri defterlere kaydedilmiştir. Irak ve Sasanîler, Suriye ve Mısır'da Bizanslılar tarafından kurulan ve fetihlerden önceki dönemlerden beri devam etmekte olan Divanu'l-Haraç'lar aynen ve kendi dillerinde bırakılmıştır.

b. Emeviler'de Malî Yapı:

Emeviler vergilerin toplanmasında genellikle Hz. Ömer dönemindeki kuralları uygulamışlardır. Ancak bu vergilerin miktarı, toplanması ve harcama yerleri konusunda bazı değişiklikler yapmışlar, bazı ek vergiler de koymuşlardır. Cizye Hz. Ömer döneminde sadece zimmîlerden alınırken Emeviler döneminde Yahudi, Hıristiyan, Mecusi ve sabiler arasında ihtidaların artmasıyla cizye gelirlerinin azalması üzerine, Müslüman olan ve mevali sınıfına geçen tebaadan da alınmaya başlanmıştır.

Emeviler döneminde malî yapıyı destekleyen gelirlerden birisi de haraç idi. Cizyede olduğu gibi Suriye, Aşağı Mezopotamya'da ihtidaların artmasıyla haraç topraklarının azalmasıyla Abdülmelik b. Mervan, haraç miktarlarını artırmıştır. Valiler haraç vergisini toplayıp büyük kısmını köprülerin, yolların, sulama kanallarının yapımı gibi bayındırlık hizmetlerine harcarken, kalan kısmını hilafet merkezindeki beytülmale gönderirlerdi.

Toplumun ortak malı kabul edilen haraç topraklarının alınıp-satılması hoş karşılanmamıştır. Çünkü geliri halkın tamamını ilgilendiren hizmetlere gidiyordu. Emeviler döneminde bu kuralın, sınırlı da olsa ihlal edildiği görülmüştür. Sadece Ömer b. Abdülaziz döneminde satışı yasaklanmış, ancak daha sonraki hükümdarlar döneminde devletin izniyle tekrar satış işlemi başlamıştır. Abdülmelik b. Mervan Yunanca ve Farsça tutulan divan sicillerini Arapçaya çevirtmiştir. Bunların dışında Emeviler;

I. Yabancı tacirlerin İslam ülkesine mal getirmeleri karşılığında Uşûr vergisi Dört Halife Döneminde yılda bir defa alınırken, Emeviler döneminde, yıla bakılmaksızın malın her girişinde alınmıştır.

II. Uşûr, zekât fonuna, zimmî ve yabancı ülke tüccarının ödediği vergiler ise fey fonuna aktarılmıştır.

III. Emeviler humus gelirlerini silah, at ve erzak alımına harcamışlardır.

IV. Ömer b. Abdülaziz beytülmali;

Haraç, cizye ve gayrimüslimlerden alınan uşûr vergisinin toplandığı fon (Beytü'l -Fey),

Zekâların toplandığı fon,

Humus gelirlerinin toplandığı fon şeklinde üçe ayırmıştır.

Emeviler döneminde de diğer devletlerde olduğu gibi ekonomik hayatın temelini tarın oluşturuyordu. Bundan dolayı idareciler, sulama işine büyük önem vermişler ve çeşitli kanallar açtırıp bent yaptırmışlardır.

c. Abbasilerde Ekonomik Yapı:

Abbasiler döneminde devletin başlıca gelirleri zekât, öşür, haraç, cizye, fey ve ganimetler ile örfî vergilerden oluşuyordu. Bu kaynaklardan elde edilen gelirler halife, vezin ve diğer devlet memurlarının maaşlarına, askerî ihtiyaçlara, yol, köprü ve sulama işlerine harcanıyordu. Abbasiler sulama faaliyetlerine büyük önem verdiler, Çin'den

mühendisler getirilerek bataklıkların kurutulması üzerine tarım alanları genişletildi. Ziraat okulları açıldı, ürünlerin gelişmesi ve daha yüksek verim alabilmek için gübre kullanıldı.

İslam dünyasında bulunan zengin maden yataklarının işletilmesine büyük önem verdiler. Gümüş, altın, bakır, kurşun ve demir madenlerini işletmeye başladılar. Dokumacılık geliştiği gibi, pamuk, kâğıt ve ipek endüstrisi ve ülkenin her tarafında el sanatları için atölyeler açıldı. Şekeri asıl vatanı olan Hindistan'dan İran'a getirenler ve daha sonra da dünyaya yayanlar Müslümanlardır.

C. Para

İslam öncesi ve İslam'ın doğduğu sırada Arapların kendilerine ait paraları yoktu. İslam'ın doğuşuyla beraber Müslümanlar, Arapların önceden kullandıkları Bizans'ın altın parası olan ile "rûmî" denilen dinar ile Sasanilerin "kisrevî" diye adlandırdıkları gümüş gümüş parası olan dirhemi kullanıyorlardı.

Hz. Ömer bu yönde de bir gelişme sağlamak istemiş ancak bastırdığı para tutulmamıştır. Tam anlamıyla İslam dünyasına mahsus orijinal ilk altın para 76/695 ya da 77/696 yılında Emevi hükümdarı Abdülmelik b. Mervan tarafından bastırılmıştır. Bu paranın batırılmasıyla Bizans parasına bağımlılıktan kurtulmuşlardır. Abdülmelik'in para bastırmasından sonraki yirmi yıl içinde Kuzey Afrika'da Kartaca ve Kayrevan şehirlerinde ve Endülüs'te ve daha sonraları Endülüs Emevileri döneminde de dinar basılmıştır. Emeviler dönemine ait Şam ve Mısır'daki darphanelerde para basımına Abbasilenr döneminde de devam edilmiştir. Daha sonra Şam'daki darphane Bağdat'a taşınmıştır.

Dirhem ise, Irak ve İran'ın fethine kadar Müslümanlar Sasani dirhemleri üzerinde hiçbir değişiklik yapmadan kullanmışlardır. İslam döneminde ilk İran dirhemi Hz. Ömer zamanında basılmıştır. İslam devletinde Sasani dirhemleri üzerinde zamanla "bismillah", "kelime-i şahadet" ateş tapınağı yerine mihrap gibi İslamî unsurlar koyulmuştur.

Madeni parala sikke adı verilmiş, dinar ve dirhemin yanı sıra ufak para olarak bakır sikkeler kullanılmıştır. Daha sonraki dönemlerde İslam dünyasının çeşitli bölgelerinde bulunan darphanelerde bu paralar da yaygın olarak basılmış ve kullanılmıştır. Osmanlılarda ilk gümüş para birimi olan akçe, Osman Bey ve Orhan Bey zamanlarında basılmıştır. Bakır para (pul, fels, mangır) I. Murad zamanında, sultanî denilen altın para ise F. S. Mehmed zamanında 1478'de basılmaya başlamıştır.

D. Ticaret

Ticarete büyük önem veren İslam'ın mensupları olan Müslümanlar, rahat ticaret alanları oluşturmak için yol güvenliği başta olmak üzere çeşitli tedbirler almışlardır. Kervan güzergâhları üzerine yollar ve kervansaraylar yaptırmışlardır. Tacirler o zamanki geniş bir uluslar arası ticarî faaliyet içine girmişlerdir. Ticaret Basra limanından hareket edilerek Hindistan şehirlerindeki önemli merkezlere ve deniz yoluyla Çin'e kadar gidilerek yapılırdı. Antakya, doğu ile batı arasında önemli köprü vazifesi yapıyordu. Dünya eşya fiyatlarının tespitinde Basra ve İskenderiye borsaları esas alınırdı. Bağdat'ta her şehir ayrı bir pazar yeri açılmıştır.

İslam dünyasında deniz ticaretine de önem verilmiştir. Abbasiler döneminde deniz ticareti ön plana çıkmış, Hıristiyanlar, İbn Haldun'un deyimiyle XI. Yy'ın sonuna kadar Akdeniz'de bir tahta parçası bile yüzdürememişlerdir. Çin, Güney Afrika, Hind Adaları, Yemen gibi ülkelerden Basra ve Bağdat'a mücevher, fildişi, abanoz, anber, baharat gibi maddeleri deniz yoluyla getirmekle meşguldü.

İslam dünyasında kereste, demir, kürk gibi mallara olan yüksek talebi, Avrupa'yı da dünya ticaretinin içine çekmişti. Tüccar vasıtasıyla yakut, elmas ve pırlantalar Hindistan'dan, inci Bahreyn'den, akik ve fildişi Hindistan'dan, ıtriyat Nişabur'dan, deri ürünleri Maveraünnehir'den ve İdil (Volga) boyundan, işlenmiş deriler Habeşistan'dan getiriliyordu. Uzakdoğu ile Avrupa arasındaki ticaret, hemen hemen neredeyse tüm dünya ticareti Müslümanların denetimi altındaydı. Cin ile Ortadoğu ve Batı ülkeleri arasında Ortaçağ'da kullanılan ve yapılan ticaretin ana maddesini ipek teşkil ettiği için *İpek Yolu* adı verilen yol çok meşhurdur.

EĞİTİM VE ÖĞRETİM

Her medeniyet, eğitilmiş insanlar tarafından ortaya konur ve kendi insanını öz değerleri çerçevesinde eğitir. İslam medeniyeti, Hz. Peygamber döneminden itibaren, hâkim olduğu kültür havzaları ve coğrafyalardaki farklı insanları kendi değerleri çerçevesinde eğitmiştir.

A. Tarihî Süreç:

Hz. Peygamber Dönemi:[33]

Dört Halife Dönemi:

Hz. Peygamberle uzun süre beraber kalan sahabiler arasında yer alan Hulefâ-i Râşidîn okuma-yazma biliyorlardı. Onlar aynı zamanda Kur'an ve sünneti iyi bilen, fetva verebilen bire âlim idiler. Bunların döneminde İslam'ı yayma görevinden sonra, dinin esaslarını ve amellerini öğretme konusu gelmekteydi. Bu hususta da en başta yapılması gereken, Kur'an-ı Kerim'in muhtevasının öğretilmesi geliyordu. Hz. Peygamber'in vefatı, sahabeyi Kur'an'I koruma, anlama, yorumlama ve bunun yanında sünneti tespit etme ve öğretmeye sevk etti. Bundan dolayı Dört Halife döneminde Kur'an ve Sünnet etrafında yoğunlaşan bir eğitim ve bu doğrultuda bir anlama ve yorumlama faaliyetinin ön plana çıktığı görülmektedir.

Hz. Ömer ülkenin eğitim-öğretim, ilim ve irfan meselelerine de büyük önem vermiştir. Yeni fethedilen yerlere Kur'ân ve İslam'ı öğretecek âlimler göndermiştir.[34] Humus ve Şam'a Kur'an öğretmenleri göndermiştir. Oralarda ayrıca ***ilim ve ahlak eğitimi*** verecek kurumlar oluşturulmuş ve eğitim işinde çalışanlara maaş bağlamıştır. Kur'an öğretiminin yanı sıra okuma-yazma öğretimine de önem veriliyordu.

Dört Halife döneminde eğitimin konularından birisi de hadis idi. Bu dönemde hadislerin neşrine çalışılmış, naklinde titizlik gösterilmiştir. Yine bu dönemde fıkhî meselelerin öğretilmesi üzerinde de durulmuştur. Halifeler fıkhî konular üzerinde bizzat kendileri görüş açıklarlardı. Fetihlerle ortaya çıkan yeni problemler ve anlayışlar, Kur'an ve Sünnet merkezli dinî öğreti açısından kontrol edilip çözümleme ihtiyacı doğurmuştur. Fakihler, atandıkları yerin camiinde kendileri için hazırlanan yerde ders verirlerdi.

Dinî bilgileri kuvvetli olan sahabiler ve tabiîler bu dönemde Medine'nin yanı sıra çeşitli ilim merkezlerinde re'y, fetva ve öğretim faaliyetlerini başlatmışlar, zamanın ilerlemesiyle bu çalışmalar bu merkezlerde ilim halkalarının ve hoca-talebe ilişkileri içinde birbirinden farklı ilmî geleneklerin ortaya çıkmasına ortam hazırlamıştır. Yeni meselelerin çözümüyle ilgili olarak Emeviler döneminde ***ehl-i hadis*** ve ***ehl-i re'y*** ekollerinin yavaş yavaş ortaya çıktığı görülmüştür.

---

[33] Bkz; Yasin Yılmaz, "Hz. Peygamber Dönemi Eğitimine Bir Bakış", *Dinî Araştırmalar Dergisi*, C. 14, S. 40, Ankara Haziran 2012, s. 203-221.

[34] Muaz b. Cebel'in başkanlığındaki bir kadronun Filistin'de 16 bin öğrencinin eğitim-öğretimini üstlendiği kaynaklarda kaydedilmiştir.

Tarihî süreç içerisinde eğitim kuruluşlarının gelişimini iki devreye ayırmak mümkündür.

1. Kişisel gayretler sonucu ve kendiliğinden gelişen okullar.
2. İslam devletlerinin eğitimi temel görev kabul ederek çeşitli amaçlarla kurumsallaşmış okullar.

İslam medeniyetinde eğitim veriler kurumlar:

a. *Küttâblar/Mektepler*: Başlangıçta yazı öğretilen bu okullar, daha sonra okuma-yazma ve Kur'an ile temel dinî bilgilerin verildiği yerler olmuştur. Küttâb mekânı olarak bazen bir hurma ağacının altı, bazen bir çadır, bazen de bir şahsın evi kullanılırdı.

b. Camiler/Mescitler: İslam medeniyetinde çok büyük yeri olan camiler ilk dönemlerde birçok işlevi yerine getirmiştir. Aynı zamanda önemli bir eğitim mekânı olan camilerde hutbeler, vaazlar ve sohbetler şeklinde halk aydınlatılıyordu. Bundan dolayı İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren yüksek seviyede öğretim yapan merkezler olarak varlıklarını devam ettirmişlerdir. İslam medeniyetinde öğr8etim küttâbla veya özel öğretmenle başlar, mescit halkası ile sona ererdi. Camilerdeki ders halkalarında fıkıh, tefsir, kelam, hadis, dil bilimleri ve şiir okutulurdu.

Emeviler Dönemi: Hz. Peygamber ile başlayan ve daha ziyade mescitlerde merkezîleşen eğitim ve öğretim faaliyetleri Emeviler döneminde gelişerek devam etmiştir. Büşük camiler dinî ilimler için kurulan ders halklarında bir araya gelen öğrencilerle dolup taşıyordu. Mescitlerin yanında saray ve âlimlerin evleri de birer eğitim merkezi hüviyeti kazanmıştır.

Eğitimin önemli bir kısmı da saraylarda gerçekleştirilirdi. Abdülmelik b. Mervan zamanından itibaren saraylarda sürekli görev yapan bir yetiştirici, terbiyeci (müeddib) bulunmuştur. Bunlardan birisi de Taif'te doğan ve Kur'an öğretmenliği yapan ve aynı zamanda bir "*Sıbyan muallimi*" olan Haccâc b. Yusuf es-Sakafî (ö. 95/714), ilk zamanlarda Abdülmelik b. Mervan'ın veziri durumundaki Süleyman b. Naim'in çocuklarının hocalığını yapmıştır. Bu dönemde yapılan eğitim programında çocuğa genellikle; Kur'an, şiir, meğazi türünden bazı hususlar ve hitabet öğretilerek, haram ve helal tanıtımı ele alınıyordu. Ayrıca bazı halifeler çocuklarına Arapça ve ahlak öğretimini sağlaması için de müeddib tutarlardı.

Emeviler döneminde Emsar adıyla bilinen büyük yerleşim birimlerinin hemen her mahallesinde ayrı ayrı küttablar açılarak sayısı artmıştır. Küttab denilen ilk mektepleri bitiren öğrenciler, mescitlerindeki ders halkalarına katılır ve burada uzmanlık alanlarına göre farklı dinî ilimler okurlardı. Bu dönemin ders meclislerinin öğretmenleri genellikle genç sahabilerin oluşturduğu âlimlerden meydana geliyordu. Daha sonra bilim tarihine yön verecek olan tabiîn nesline ait âlimler buralarda yetişmiştir.

Abbasiler Dönemi: Bu dönemde de küttaplar devletin en ücra köşelerine kadar yayılmıştı. Bu dönemde küttab eğitimle herkesi okur-yazar yapma amaçlanmıştır. Camiler Abbasiler döneminin de er önemli eğitim kurumları arasında olmuştur. Emeviler döneminde olduğu gibi saray eğitimi Abbasiler döneminde de devam etmiştir.

Medreseleşme Aşaması: Medreseler, eğitim öğretim faaliyetlerini daha planlı ve daha kapsamlı yürütmek için kurulmuştur.

Medreselerin kurulmasını zaruri kılan sebepler:

1. Cami halkalarında ders veren hocalarla soru soran öğrencilerin seslerinin yükselmesi, camilerde gürültüye sebep oluyordu. Bu da camilerin asıl işlevi olan namaz gibi ibadetlerin sükûnet içinde yerine getirilmesine engel teşkil ediyordu.

Mesela Ezher Camii 378/988 yılından itibaren tedrisata tahsis edilmiş, sadece Cuma namazları kılınmıştır.

2. Eğitim sistemi ve ilimlerin çeşitlenmesi, gelişme ve değişiklerin yaşanması sonucunda Fıkıh ve Kelam gibi bazı ilimlerin daha özel mekânlarda tartışılması gerektiğinden medreselere ihtiyaç doğmuştur.

3. Bağdat'ın Selçuklular tarafından Büveyhilerden kurtarılması üzerine, onların Şiîliği yayma faaliyetlerini bilimsel alanda da önlemek için düzenli, planlı ve bunun sonucunda iyi yetişmiş elemanların ortaya çıkması için eğitimin camilerden medreselere geçmesi zarureti doğmuştur.

De-re-se kökünden gelen medrese kelimesi öğrencinin ders okuyup ilim öğrendiği yer anlamına gelmektedir. Terim, genelde orta ve yüksek eğitimi kurumlarına delalet etmektedir. Medreselerde hem dinî hem de fen bilimlerinin yanında dil ve edebiyat gibi ilimler de öğretilmiştir. İslam Medeniyetindeki medrese düşüncesi ve mimarisi Türklerin eseridir. Başlangıçtan beri medreseler vakıflarca finanse edilmiş ve buradaki görev yapan müderrisler ile eğitim gören öğrencilerin her türlü ihtiyaçları vakıflarca karşılanmıştır. Kurucusunun ekonomik durumuna göre medreseler imaret, kütüphane ve hamam gibi kurumlar da ilave edilmiştir.[35] İlk medrese Türkistan bölgesinde kurulmuştur. Ancak bugünkü üniversitelere benzeyen sistemli, planlı ve programlı medreseler ilk defa Selçuklu Sultanı Alparslan döneminde ünlü vezir **Nizamülmülk** tarafından ***Nizamiye Medreseleri*** adıyla **Bağdat**'ta kurulmuştur.

Bir medresede öğrencilerin ve diğer personelin gezindiği ***avlu,*** güneş ve yağmurdan koruyan dinlenme yeri niteliğinde ***eyvan,*** soğuk havalarda ders verilen ***dershaneler, mescit, türbe ve talebe odaları*** gibi mekânlar bulunurdu. Daha sonraları yapılan;

Kubbeli medreselere, Niksar Yağıbasan, Tokat Yağıbasan, Afyon Boyalıköy, Konya Karatay ve Kırşehir Caca Beyi örnek verebiliriz.

Eyvanlı medreselere ise; Erzurum Çifte Minare, Sivas Gök, Buruciye, Konya Sırçalı, Kayseri Hunad Hatun, Çifte ve Kayseri Sahibiye Medreselerini örnek verebiliriz. Osmanlılarda ise medrese geleneği hem mimarî hem de kültürel olarak büyük gelişme sağlamış ve zirveye ulaşmış başta Fatih Sahn-ı Seman ve Süleymaniye medreseleri olmak üzere XIX. yy. kadar İstanbul'da 550'den fazla medrese yapılmıştır.

B. Kadın Eğitimi:

Kadını dışlayan bir toplum medeniyet geliştiremez. İslam medeniyetinde kadın istikrarın, eğitimin, kültürel mirasın korunmasının vazgeçilmez ana unsurlarından olmuştur. İslamiyet ilim öğrenmede tadın-erkek ayırımı yapmamıştır. Hz. Peygamber ilim talep etmeyi kadın erkek herkese, beşikten mezara kadar farz kılmıştır. Başta Hz. Aişe ve Ümmü Seleme başta olmak üzere Hz. Peygamberin hanımları, kadınların eğitimi ile ilgilenmişler, evlerine gelen genç kızlara bildiklerini anlatmışlardır. Onlarda öğrendiklerini başkalarına aktararak, bilgilini daha geniş kitlelere ulaşmasını sağlamışlardır. Bu durum da İslam'ın kadın eğitimine çok büyük önem verdiğini göstermektedir. Sahabiler de kendi kız çocuklarının eğitimiyle ilgilenmişler ve onlara okuma-yazma öğretmelerinin yanında kıraat, tefsir, fıkıh, hadis, vaaz-irşad gibi bilgileri aktarmışlardır.

[35]Özellikle Osmanlılar döneminde Sultanların yaptırdığı medreseler külliyeler içinde yer almış ve bunlara destek için cami, imaret, kütüphane ve hama gibi yapılar ilave edilmiştir. Bu dönemde yapılan medreseler, dershaneleri, öğrenci yurtları (mülazım odaları), mescitleri, uygulama hastaneleri, hamamları, mutfakları ve kütüphaneleri ile tam bir üniversite kampüsü görünümüne sahipti.

İslam tarihi boyunca, kadınlar çeşitli ilim dallarında temayüz etmişler, Kur'an'ı ezberlemişler,[36] hadis rivayet etmişler,[37] şiir yazmışlar ve diğer din3i ilimlerde yüksek kültüre sahip olmuşlardır. Ancak o dönemlerde öğrencilerin kat etmek zorunda kaldıkları uzun zor ve yorucu yolculuklar, sert hayat şartları gibi güçlükler, kadınların öğrenim oranını düşürmüştür.

Kız çocukları özel eğitime tabi tutulmuş, bunlara daha ziyade yakınlarından birisi veya meddib tarafından eğitim verilmiştir. Varlıklı aileler kızların öğretimi için evlerine ve şehzade köşklerine özel eğitmenler tutuyorlardı. Mesela Ebu Bekir'in kızı Esma, Hasan b. Zeyd'in kızı Nefise[38] bunlardan birisidir.

C. Ulema ve Etkinliği:

Hz. Peygamberden sonra dinin ilkelerini yayma, savunma ve öğretme görevlerini üstlenen ulema, Kur'an'ı, hadise, fıkha ve bunlarla ilgili ilimlere vakıf olup, yüzyıllar boyunca İslam dünyasında toplumu dinin prensipleri içinde birliğini koruyan, halkı dini bakımdan idare eden zümre olma özelliğini korumuştur.

Klasik dönemde dinî, iftâ, tedris ve kazâ hizmetleri tamamen ulema elinde tutarak, toplumu eğitmiş, adaleti temin etmiş ve dinî hayatla ilgili meselelere çözüm üretmişlerdir. Bundan dolayı dine dayalı devletlerde ulema, İslam tarihi boyunca toplumun elit kesimini oluşturarak yüksek otoriteyi temsil etmişlerdir. Halife de dâhil yüksek seviyedeki yöneticilerin görev, yetki ve sorumluluklarını ulema tespit etmiştir. Ulema, halkı, devleti ve ülkeyi zararlı olduğuna inandığı akımlardan korumaya çalışır. İslam tarihinde Gazali'nin İslam ülkelerini ve halklarını, ayet ve hadislerin dış anlamlarını kabul etmeyen, gerçek anlamlarını ancak masum imamın bileceğini savunan aşırı görüşlere sahip olan, şiddet uygulayan Batinîlere karşı uyarmış ve mücadele edilmesi gerektiğini belirtmiştir.

Osmanlı devletinde ulema (ilmiye) grubu, seyfiye, mülkiye ve kalemiye ile birlikte devletin dört temel meslek grubundan birisini oluşturuyordu. Şeyhülislam kazasker, tadı, müderris vs.den oluşan ilmiye, medreselerden mezun olduktan sonra eğitimi, hukuk, fetva ve dinî hizmetler gibi alanlarda hizmet veren meslek grubunu teşkil etmiştir.

İLMİ HAYAT (I)
DİNÎ/SOSYAL İLİMLER

İslam medeniyetinin kendine özgü en belirgin niteliğinin "ilim" kavramı olduğu, bu kavramın başka hiçbir medeniyette bu kadar belirleyici olmamıştır. İlme verilen değere ve ilmî faaliyetlere paralel olarak ilimlerin tasnifi üzerinde yapılan çalışmalar, İslam medeniyetinin en bariz vasıflarından birisidir. İslam düşünür ve bilginleri, ilimlerin alan ve sınırlarını birbirinden ayırmak, alanlara arasındaki ilişkileri belirlemek, farklı ilimlere ait birikimleri konularına göre değerlendirmek ve eğitimi sisteminin ana müfredatını oluşturmak amacıyla ilimleri tasnif etme yoluna gitmişlerdir. Bu konuda;

Fârâbî, *İhsâu'l-Ulûm*,
Hârizmî, *Mefâtihu'l-Ulûm,*
İbn Sînâ, *Aksâmu'l-Ulûmi'l-Aklıyye,*
Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Din*,

---

[36]Evliya Çelebi, 17. yy.'da İstanbul'da bulunan 9000 hafızın 3000'nin kadın olduğunu nakletmektedir.

[37]İbn Sa'd, 700'den fazla kadının, Peygamberimizden ve ashabından hadis rivayet ettiğini belirterek bunların ayrı ayrı biyografisini vermektedir. İbn Hacer de 1543 kadın muhaddisi eserinde sıralamaktadır.

[38] Hz. Hasan'ın torununun kızıdır ki, onun ders halkasına ünlü âlim ve müçtehitler katılmıştır.

Fahruddin Râzî, *Câmiu'l-Ulûm*,
Taşköprîzâde, *Miftâhu's-Saâde* adlı eserler meşhurdur.

Fârâbî'nin kendi yaşadığı dönemde eğitim ve araştırmaya konu olan ilimleri tasnifi;

1. Dil ilimleri (lügat, sarf, nahiv, yazı, okuma, şiir)
2. Mantık
3. Matematik ilimleri (aritmetik, geometri, optik, musikî, astronomi)
4. Fizik, Metafizik
5. Medenî ilimler (ahlak, siyaset, fıkıh, kelam.

Ayrıca yukarıda geçen eserlere göre;

1. Naklî (şer'î/dinî) ilimler. Tefsir, hadis, fıkıh, kelam ve tasavvuf.
2. Aklî (felsefî/hikemî) ilimler.

a. Nazarî ilimler: İlahiyat, riyaziyât (matematik)[39], tabiîyât (fizikî)[40] ilimler.
b. Amelî ilimler: Ahlak ve siyaset.

A. Kur'an İlimleri

Dinî ilimlerin başında Kur'an ilimleri gelmektedir. Kur'an ilimleri denilence de kıraat ve tefsir başta gelmektedir. Bu iki ilim dalının temelleri Hz. Peygamber tarafından atılmış ve daha sonraki dönemlerde de gelişmiştir. İslam medeniyetinin birçok ilim ve sanat şubesinin hareket noktası Kur'an-ı Kerim olmuştur. Bu arada özellikle filolojinin çeşitli konularının, eski lehçelere dair araştırmalar, dil, gramer, üslup teknikleri, imlâ meseleleri, yazının ıslahı gibi alanlarla ilgili araştırmalar, Kur'an-ı Kerim'e bağlı olarak başlamış, sonra bunların birtakım ihtisas alanları doğmuştur.

Kıraat: Hz. Osman döneminde değişik merkezlerde öğretmen olarak görevlendirilen sahabiler arasında kıraat farklılıklarının ve bu konuda ihtilafların çoğalmıştı. Bunun üzerine adı geçen halife, Kur'an'ın indirildiği Kureyş lehçesini esas alan ve Hz. Peygamber'den geldiği kesin olan kıraatlere imkân veren Kur'an nüshalarını çoğalttırdı. 4-5 veya 7 adet nüsha olduğu rivayet edilen bu Mushaflardan birisi Medine kalma üzere, Mekke, Kufe, Basra, Şam gibi merkezlere gönderildi. Ayrıca resmi mushafa göre Kur'an'ı okutmak üzere aynı şehir merkezlerinde âlimler de görevlendirildi.

Kur'an'ın elle yazılarak çoğaltılması faaliyeti, Müslümanların Kur'an kıratı üzerindeki ihtilaflarını en aza indirdi ve Kur'an'ın sonraki nesillere Hz. Peygamber'den geldiği şekliyle aktarılmasını sağladı. Emeviler döneminde yetişen kıraat ilim halkalarında hocalarından dinledikleri kıraat vecihlerini sistemleştirmeye başlamış ve bu suretle kıraat ilminin gelişmesine katkıda bulunmuşlardır. Hatta kıraat ilmine ait ilk eserler Emeviler döneminde yazılmaya başlamıştır.

Kur'an metnine nokta ve harekeler bu dönemde konulmuş, ayetlerin sayısına ve durak yerlerine ait ilk eserler de bu dönem âlimleri tarafından yazılmıştır. Ancak Kıraat -ı seb'a imamlarının büyük kısmı Abbasiler döneminde yaşamış ve kıratla ilgili çalışmalar bu dönemde zirveye çıkmıştır.

Tefsir: İslam medeniyetinin temelini teşkil eden Kur'an'ın ayetlerinin geniş bir şekilde açıklanması, anlamı kapalı ya da anlaşılması güç olanları anlama çabaları

[39] Bu alana aritmetik, geometri, astronomi (İlmü'n-Nücûm-İlmu'l-Hey'e-İlmu'l-Felek), musikî, optik (ilmü'l -menazır) ve mekanik girmektedir.
[40] Fizik (es-Semâ ve'l-âlem), mineroloji (ilmu'l-medâin), kimya, tarım (ilmu'l-filahâ), meteoroloji (ilmu'l-asarı'l-ulviyye), psikoloji, botanik (ilmu'n-nebât), zooloji (ilmu'l-hayavân) ve tıp ilimleridir.

tefsir ilmini doğurmuştur. Hz. Peygamber hayatta iken anlaşılmasında güçlük çekilen ayetleri bizzat kendisi açıklıyordu. Onu vefatı üzerine bu işi müfessirler yerine getirmeye başlamışlar ve Hz. Peygamber ile sahabe döneminden uzaklaştıkça ortaya çıkan ve sürekli çoğalan meseleleri halletmek için tefsirle meşguliyete daha çok ihtiyaç duyulmuştur. Bundan dolayı müfessir sahabelerin bulunduğu merkezlerde, onlardan ilim tahsil eden çok sayıda tabiin grubunun bulunması sebebiyle çeşitli şehirlerde tefsir ekolleri oluşmaya başlamıştır.

Tefsir ekollerinin en önemlileri başında Abdullah b. Abbas bulunduğu Mekke, Übey b. Ka'b'ın olduğu Medine ve Abdullah b. Mes'ûd'un önderliğini yaptığı Irak'ta bulunuyordu. Bu üç ekolün ayrı ayrı yerlerde ve başka başka kişiler tarafından yönetilmesi sebebiyle aralarında kendilerine özgü farklılıklar bulunduğu gibi ortak tarafları da bulunmaktadır. Mekke ve Medine ekolleri daha çok rivayetçi, Irka ekolü ise dirayetçiliği ile öne çıkmıştır.

Emeviler devrinde tefsir çalışmaları Mekke, Medine ve Kûfe'de yoğunluk kazanmış ve tefsirler yazılmaya başlanmıştır. Abbasiler döneminde ortaya çıkan dinî ve fikrî akımların etkisiyle diğer İslamî ilimlere paralel olarak tefsir faaliyetleri de gelişmiş, tefsirde rivayet ve dirayet ekolleri oluşmuştur.

B. Hadis: Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirlerini aktaran, değerlendiren ve tasnif eden bilim dalı olan hadisin dört Halife döneminden itibaren geliştiği görülmektedir. O dönemde hadislerin naklinde titizlik gösterilmiş, rivayetlerin tahrif edilmesini önlemek için bazı tedbirler alınmış, rivayet yollarının artırılmasına çalışılmış ve rivayet edilen hadisi, ravi ile birlikte Hz. Peygamber'den duyan bir şahit isteme yoluna gitmişlerdir. Hatta hadis rivayetinde ciddiyeti sağlamak ve muhtemel suiistimallerin önlemek için rivayetler, dinin bilinen nassları ve kuralları ile karşılaştırılarak ilmî tenkide tabi tutulmuştur.

Dört halife döneminde başlayan hadisleri yazma işlemi Emeviler döneminde de yoğunluk kazanarak devam etmiştir. Özellikle Ömer b. Abdülaziz, hadis âlimlerin vefatı sebebiyle ortaya çıkabilecek mahzurları göz önünde bulundurarak, valilere ve hadis âlimlerine mektuplar yazmış ve Hz. Peygamber'den nakledilen hadislerin toplanmasını emretmiştir. Hatta bu işlerin organizesi için İbn Şihab ez-Zühri'yi görevlendirmiştir. Emeviler döneminde hadislerin bir araya toplanmaya başlaması Abbasiler döneminde tedvin ve tasnife dayanan hadis külliyatının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

C. Fıkıh: Hz. Peygamber'in vefatı, Müslümanları yeni fıkhî problemleri Kur'an ve sünnetteki ilke ve açıklamalar ışığında çözme zaruretini ortaya çıkarmıştır. Dört Halife döneminde Kur'an ve Sünnet'in sınırlı ifade ve hükümleriyle, hayatın sınırsız ihtiyaçları ve olaylar arasında bağ kurmayı sağlayacak yorum metotları geliştirme ihtiyacı doğmuştur.

İslam'ın getirdiği esaslara göre hüküm verme konumunda olanlar, karşılaştıkları meseleler için Kur'an-ı Kerim'de ve Hz. Peygamber'in sözlerinde ve hareketlerinde delil arıyor, bu temel kaynaklardan ve ittifakla kabul edilmiş meselelerden (icma) hüccet çıkarılamıyorsa, kıyas ile kendi kanaatlerine göre ve görüşlerine (re'y) başvuruyorlardı. Bundan dolayı fıkıh ve fıkıh usulü çok erken dönemde Müslümanlar arasında ortaya çıktı.

Dört Halife dönemindeki çalışmalar, daha sonraki dönemlerin içtihat faaliyetlerine örnek teşkil etmiş ve sahabenin dinî hükümler ile ilgili görüşleri, yorumları ve uygulamaları ileriki dönemlerde sahabe kavli olarak adlandırılmıştır. Dört

Halife döneminde gerçekleşen fetihler sonucunda, yeni sosyal yapı ve kültürlerin İslam dünyasına girmesi, yeni problem ve anlayışların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bunların Kur'an ve Sünnet ışığında çözüme kavuşturulması gerekiyordu. İleride kıyas, istihsan, ıstıslah ve örf gibi terimlerle ifade edilecek metotlar bu dönemde re'y adıyla kullanılmıştır.

Genç sahabe ve tabiinin yaşadığı Emeviler döneminde, fıkıh ayrı bir bilim dalı halinde kurulmaya başlamıştır. Tabiin, büyük şehirlerde sahabelerin etrafında ilim halkaları oluşturarak onlardan aldıkları bilgileri gelecek nesillere geliştirerek aktarmışlardır. Bu sırada tabiin fakihleri bulundukları bölgelerde ayrı bir ilmî gelenek ve çevre oluşturmuşlardır. Bunlar; Önderliğini Saîd b. Müseyyib'in yaptığı "**Hicaz ekolü**", önderliğini İbrahim en-Nehaî'nin yaptığı "**Irak ekolü**" ortaya çıkmaya başlamıştır. Emeviler döneminde nazarî fıkıh da gelişmiştir. Konularına göre ilk fıkıh kitapları bu dönemde yazılmış, ancak bunların büyük kısmı bize kadar intikal etmemiştir.

Abbasiler dönemi fıkhın olgunluk çağıdır. Bu dönemin ilk iki yılında fıkıh tedvin edilmiş daha sonra gelişerek mezhepler ortaya çıkmıştır. Emevilerin İslam dinini ve hukukunu ihmal ettikleri, kendilerinin ise İslamî hükümleri hayata geçirecekleri iddiasıyla işbaşına gelen Abbasiler, biraz da bu vaatlerini getirmek düşüncesiyle İslamî ilimleri ve fıkhı desteklemek zaruretini duymuşlardır. Bu dönemde ortaya çıkan mezhepler, müçtehitlerin farklı yorumlarına dayanıyordu. Sonuçta, Irak'ta, hadise yer vermekle birlikte re'yi de etkin bir şekilde kullanan Ebû Hanife ile Ebû Yusuf ve Muhammed başta olmak üzere talebelerinin öncülüğünde Hanefi mezhebi ortaya çıkmıştır. Hicaz'da hadîse ve Medinelilerin hukuk tatbikatına özel bir önem veren Maliki mezhebi ortaya çıkarken, bu iki mezhep arasında telifçi bir yol izleyen Şafiî mezhebi ile daha çok muhaddis olarak tanınan ve hadis ekolünün kuvvetli bir taraftarı olan Ahmed b. Hanbel'in görüşleri etrafında oluşan Hanbelî mezhebi ortaya çıktı.

D. Kelam*:* Hz. Peygamber'in vefatından sonra halife seçimine dair ihtilaf, Kur'an'ın toplanması, Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra Hz. Ali döneminde meydana gelen Cemel ve Sıffîn savaşlarında birbirlerini öldüren Müslümanların dinî dunumu gibi dört halife döneminde itikadî açıdan önemli sonuçlar doğuran olaylar yaşanmıştır.[41] Hz. Ali döneminde meydana gelmiş olaylar, kelamın konusuna giren kader, irade, iman, küfür gibi kavramlar üzerinde tartışmalar ortaya çıkmıştır.[42]

Emeviler dönemi kelam tarihi bakımından itikadî konularda tartışmaların başladığı ve bu ilmin temellerinin atıldığı bir dönem olarak kabul edilir. Bu dönemde şahıslar etrafında bazı gruplaşmalar oluşmaya başlamış, ancak büyük itikadî ekoller teşekkül etmemiştir.

Abbasiler döneminde kelam ve mütekellim tabirlerinin kullanılarak yaygınlaşmaya başladığı görülmektedir. Bu dönemde kelam ilmi sistemleşmiş, bazı itikadî mezhepler kurulup gelişirken, bazıları da sönmüştür. Mutezile, Abbasiler

---

[41] Bu olaylar sonucunda büyük günah, iman-küfür sınırı, kader ve insanın ihtiyarî fiilleri gibi itikadî meseleler öne çıkmıştır. Sıffîn savaşında Hariciler ortaya çıkmış, daha sonra ona ve merkezî idareye muhalif bir siyasî fırka olan Şia oluşmaya başlamıştır. Dört Halife döneminde belirginleşen siyasî ve sosyal gelişmelerle fikrî hareketler, II. hicrî yy.'ın başlarından itibaren itikadî mezheplerin kurulmasına ve önce siyasî birer akım olan Haricîlik ve Şia'nın ilmî/fikrî/itikadî içerikle birer mezhep haline gelmesine zemin hazırlamıştır.

[42] Kelamın doğuşuna etki eden Şîa, Haricîler, Cebriyye, Kaderiyye, Mürcie gibi grupların oluşmasına zemin hazırlamıştır. Emeviler devrinde kader konusunu gündeme getirerek insan hürriyetini savunan kişilerin Ma'bed el-Cüheynî ve Gaylan ed-Dımeşkî, kader görüşünü destekleyenlerin Ça'd b. Dirhem ile Cehm b. Safvân ilk i'tizal hareketini başlatanın Vâsıl b. Atâ olduğu kabul edilir.

devrinde Me'mûn, Mu'tasım ve Vasık dönemlerinde en parlak devrini yaşamıştır.

Abbasiler ikinci döneminde sünnî akideyi savunan âlimler, ehl-i sünnet kelamının doğmasına zemin hazırlamışlardır. Ebu'l-Hasan el-Eş'ârî tarafından kurulan Eş'ârîliğe paralel olarak, Maveraünnehir'de Ebû Mansûr el-Maturidî tarafından kurulan Maturidîlik ortala çıkmış ve yayılmıştır.

E. Tarih*:* Tarih**,** insan topluluklarının yaşayışlarını, kültür ve medeniyet alanındaki ilerlemelerini, yer ve zaman belirterek, sebep- sonuç ilişkisi içerisinde inceleyen ve anlatan bilim dalıdır. İslâm Tarihi ise, İslâm'ın doğuşundan günümüze kadar yayıldığı ve yerleştiği bütün bölgelerde yaşayan milletlerin ve devletlerin tarihini tahlil, tenkit ve değerlendirmeye tabi tutarak inceleyen ve anlatan bilim dalıdır.

Konusu: Hz. Peygamber ve O'nun yaşadığı toplum ile Müslüman milletler ve toplumların siyasî, ekonomik, sosyal ve kültürel durumları; bu toplulukların ve devletlerin ortaklaşa oluşturdukları kültür ve medeniyet ile din ve düşünce hayatıdır.

Alanı: İslâm'ın doğuşundan günümüze kadar, Müslümanların yaşadığı coğrafya ve süreyi kapsamaktadır.

Metodu: İslâm Tarihinin metodunu Tarih biliminin metodundan ayırmak mümkün değildir. Tarih bilimi, gözlemi, deneyi ve tekrarı olmayan olayları inceler. Yani elde ettiği bilgileri kendine has bir metotla ele alarak, sebep-sonuç ilişkisi içerisinde tahlil, tenkit ve değerlendirme metotlarıyla inceleyip ortaya koyar.

İslâm Tarihçeleri, metot olarak genellikle aşağıdaki metotları kullanarak eserler vermişlerdir.

1. Rivayetçi Tarihçilik Metodu:

Bu metotta tarihçi, olaylarla ilgili bilgileri çok fazla yorumlamadan, yıllara göre düzenleme ve aktarma yoluna gitmiştir. İlk dönem ve Orta Çağ'da yazılan genel İslâm Tarihi eserlerinin çoğunluğu bu metotla yazılmıştır.

2. Araştırıcı Tarihçilik Metodu: Bu metoda neden, nasılcı ve bilimsel tarihçilik de denilmektedir. Bu metoda göre hareket eden İslâm Tarihçisi, sadece olaylarla ilgili bilgileri kaydetmekle kalmaz. Bunun yanında konuyla ilgili bilgi kaynaklarını eleştirel bir gözle inceler. Yani tahlil, tenkit süzgecinden geçirdikten sonra değerlendirerek ortaya koyar.

İslâm Tarihinin Kaynakları

İslâm Tarihinin temel kaynakları; sözlü, yazılı ve müzelik malzeme olarak üzere üçe ayrılır.

Sözlü Kaynaklar:

Bunlar, ağızdan ağza söylenerek gelen, kuşaktan kuşağa sözlü olarak aktarılan tarihle ilgili şiirler, hikâyeler, efsaneler, destanlar, menkıbeler, fıkralar ve atasözlerinden oluşur. İslâm Tarihinde ilk olarak ortaya çıkan **Siyer ve Megazi** eserlerinin kaynağını sözlü kaynaklar oluşturur.

Yazılı Kaynaklar:

İslâm Tarihinin çok değişik türden ve çok sayıda yazılı kaynağı vardır. Bunlar:

a. Kur'ân-ı Kerim: Kur'ân-ı Kerim, bir din kitabı olmakla beraber, Cahiliye Dönemi Araplarının dinî inançları, sosyal ve ekonomik durumları, Hz. Peygamber'in İslâm'ı yayma çalışmaları, seferleri hatta onun özel hayatı hakkında ilk elden temel bilgileri vermektedir. Bu sebeple İslâm Dininin doğuşu ve Hz. Peygamber'in hayatı üzerinde çalışan bir tarihçinin Kur'ân'ı temel kaynak olarak kullanması gerekmektedir.

b. Hadis Kitapları: İslâm Tarihi açısından önemli kaynaklardan birisidir. Çünkü gerek Hz. Peygamber'in hayatı gerekse İslâm Tarihinin ilk birkaç yüzyılı içindeki bazı dinî ve sosyal gelişmelerle ilgili bilgileri içermektedir.

c. Arşiv Belgeleri: İslâm Tarihi araştırmalarında önemli belgeler olmakla beraber, bunların çoğu savaşlarda kaybolmuştur. Ancak bugün elimizde az da olsa bulunan bu belgeler, İslâm'ın ilk dönemlerinden başlayarak devletlerarası yapılan yazışmalar, antlaşmalar ve özel mektuplar arşiv belgelerine örnek teşkil ederler.

d. Biyografiler ve Tarihler: Tarihte iz bırakmış kişilerin hayatının anlatıldığı eserlere biyografi denilir. Bu alanda Hz. Peygamber'in hayatını da anlatan çok sayıda eser yazılmıştır ki, bunlar bir İslâm Tarihçisi için vazgeçilmez kaynaklardır. Bunlar arasında Muhammed İbn İshak'ın **es-Sîre'**si ile İbn Hişam'ın **Siretü'-Nebeviyye** adlı eserleri bu alanın en önemli örneklerindendir. Ayrıca İbnü'l-Esîr ile Taberî'nin tarih kitapları da İslâm Tarihi ile ilgili önemli bilgi kaynaklarıdır.

c. Müzelik Malzeme: Bu guruba kitabeler, abideler ve sikkeler gibi müzelerde korunup sergilenen malzemeler girer. Kitabeler **cami, medrese, han, hamam, kervansaray ve diğer tarihî yapıların** genellikle giriş kapıları üzerinde bulunur ve o binaların **ne zaman, kim tarafından** yapıldığını bildirirler. Kitabeler dışında **heykeller, mezar taşları, madalyalar, mühürler, paralar, kap kacak, çanak ve çömlek** gibi malzemeler de İslâm Tarihi kaynakları arasında yer alır.

İslâm Tarihçiliğinin Doğuşu ve Gelişimi

Araplar arasında yazının geç başlamasıyla, diğer milletlere nazaran tarihçilik de geç başlamıştır. İslâm öncesi Araplarda tarihçilik daha çok şifahî olarak ağızdan ağza aktarılmış ve devam etmiştir. Bunlar arasında **şiir, ilm-i ensâp (soy sop ilmi) ve hâl tercümeleri** şekli çok yaygındı. İslâm'ın gelmesiyle yeni bir şekle bürünen Arap toplumu, onun teşvikiyle tarihçiliğe yazılı olarak da önem vermeye başlamışlardır.

İslam'da tarih çalışmaları hadis araştırmalarıyla birlikte başlamıştır. Bu alanda ilk önce, Hz. Peygamber'in hayatı ve savaşlarını konu alan çalışmalarla başlamıştır.[43] Çünkü İslam tarihçiliği, Hz. Peygamber'in hayatını, tebliğ faaliyetlerini ve savaşlarını konu alan siyer-megazi çalışmalarıyla başlamıştır. Bu şekilde Hz. Peygamberi ve onun dönemini merkez alan **İslâm Tarihçiliği aşağıdaki şekilde gelişerek eserler vermiştir:**

1. Siyer ve Meğazi: İslâm Tarihinde Hz. Peygamber'in hayatıyla ilgili ilk çalışmaları **Siyer ve Meğazi** kitapları oluşturur. Bu çalışmaların başlangıcı Hz. Peygamber dönemine kadar gider. Nitekim o daha hayatta iken, **sahabe**den bazı kişiler, onun sözlerini yazıya geçirmeye başlamışlardır. Bunların hadis çalışmaları sırasında topladıkları hadisler arasında ibadetlere ve muamelata ait olanların yanında Hz. Peygamber'in ahlakına, şemailine, Mekke ve Medine'deki hayatına ve gazvelerine ait haberler de bulunuyordu. Bu alandaki çalışmalar Emeviler döneminde, **Sahabeden** sonra gelen ve **tâbiûn** olarak isimlendirilen kuşak, Hz. Peygamber'in dönemine yetişemedikleri için, onun hayatını, kişilik özelliklerini, katıldığı savaşları çok merak etmeleri, onları Hz. Peygamber'in hayatını yakından öğrenmeye yöneltti. Hadis ilminin metotlarına uygun bir şekilde isnat kullanılıp nakledilen haberler toplanmış ve Sahabe ile görüşülerek topladıkları bilgileri küçük risaleler halinde yazarak siyer ve meğazî çalışmalarını başlatmış oldular. Bu alandaki ilk kitaplar H. I. yy.'ın sonlarına doğru yazılmaya başlamıştır. Emevîler zamanında başlayan siyer ve meğazî çalışmaları Abbasîler döneminde artarak devam etmiştir. Bu alanda en eski kitap yazarları,

ı. Urve b. Zübeyr (ö. 92/710)[44]

---

[43] Çünkü Müslümanların geleceğini yönlendirecek önemli olaylar ve gelişmeler Hz. Peygamber ve onun yaşadığı toplum içerisinde şekillenip gelişmiştir. Bundan dolayı İslâm Tarihinin merkezini Hz. Peygamber ve onun dönemi oluşturur. İslâm medeniyetine damgasını vurmuş olan bu dönem, **siyasî, sosyal, kültürel ve fikrî** açıdan kapsamlı ve dikkatli bir şekilde gözden geçirilmesi gerekmektedir.

[44] Abdullah b. Zübeyr'in oğlu ve Hz. Aişe gibi bir kaynağı olan Urve'nin kitapları, Hz. Peygamber'in hayatı

II. Eban b. Osman (ö. 105/723)[45]

III. Veheb b. Münebbih (110/728)

IV. Muhammed b. Müslim ez-Zührî'dir. (124/741)[46]

Bu eserler bugün elimizde mevcut değildir. Ancak ez-Zührî'nin talebesi Muhammed b. İshak (ö.151/768) başta olmak üzere el-Vakidi ve Taberî gibi daha sonraki yazarlar için kaynak olmuştur. Emeviler döneminde siyer-megazi üzerindeki çalışmaların yanında cahiliye tarihi, genel tarih, İslam tarihi, mahalli tarih, şehir ve kültür tarihleri ile ilgili çalışmalar da yapılmıştır.[47]

Emeviler döneminde başlayan İslam tarihçiliği, Abbasîlerin ilk döneminden itibaren tarihçiliğe büyük önem verilmiş, siyer ve meğazi alanlarında daha sistemli, kapsamlı ve değerli eserlerin ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Abbasîler döneminde bu alanda eser verenlerin başında Muhammed b. İshak (ö.151/768) gelmektedir. ***es-Sîre*** ya da ***Kitabu'l-Meğazi*** olarak bilinen bu eser günümüze kadar tam olarak ulaşan en eski İslâm Tarihi kaynağıdır. Eser üç ana bölümden oluşmaktadır.

I-**el-Mübtede**: Birinci bölüm olan bu kısımda Hz. Adem'den Hz. Peygamber'e kadar gelmiş geçmiş peygamberlerin ve toplumların tarihinden bahsetmektedir.

II-**el-Meb'as**: İkinci bölüm olan bu kısımda ise, Hz. Peygamber'in Allah'ın elçisi olarak gönderilmesi üzerinde durmaktadır.

III-**el-Meğazi**: Üçüncü bölüm olan bu kısımda da Hz. Peygamber'in savaşları ayrıntılı bir biçimde kaleme alınmıştır.

Muhammed b. İshak'ın eseri, kendisinden yaklaşık yarım asır sonra İbn Hişam (ö.218/833) tarafından kısaltılarak ***es-Sîretü'n-Nebeviyye*** adı altında yazılmıştır.

2. Hânedân Tarihçileri: Bu alanda şehir ve bölge üzerinde duran tarihçiler, şehir ve bölge tarihleri gibi eserler de kaleme almışlardır. İslâm Dünyasının Mekke, Medine, Şam, Kudüs, Bağdat, gibi önemli şehirlerinin tarihlerini yazmışlardır.

3. Tabakât: Bunlar muhaddislere, müfessirlere, fakihlere, mütekellimlere, âlimlere, ediplere ve doktorlara yani eser vermiş meslek gurubunun hal tercümelerine ait eserlerdir. Kişilerin hayatlarını anlatan biyografik eserlerdir. İbn Sa'd'ın ***et-Tabakâtu'l-Kübra'***sı, İbn Kuteybe'nin (ö.276/889) ***Kitabu'l-Maârif***'i, İbn Asâkîr'in (ö. 571) ***Tarih-i Dımeşk***'i ve İbn Hallikan'ın (ö.681) ***Vefayâtu'l-A'yân ve Enbe-i Ebnei'z-Zaman*** eserleri gibi

4. Teracim: Bu eserler de tabakât gibi çeşitli meslek gruplarını ilim dünyasına tanıtan kitaplardır.[48]

---

ve savaşları konusunda daha sonraki müellifler için kaynak olmuştur. Kendisine sorulan sorulara yazılı veya sözlü olarak cevap vermesi megazi alanında eser vermeye sevk etmiştir. Urve, sadece megazi konusunda değil, Dört Halife dönemine ait olaylarla da meşgul olmuştur. Abdulmelik b. Mervan, Hz. Peygamber'in gazvelerine dair çeşitli konuları yazılı olarak Urve'den sormuş ve o da aynı yolla cevaplar vermiştir. Tarihçi Taberî, Urve'nin Abdülmelik'e verdiği cevapları eserinde kaydetmiştir.

[45] Çalışmalarıyla siyer-megazi ilminin temellerini atan ve bu ilmin ana malzemesini hazırlayanlardan birisidir.

[46] Emeviler döneminin siyer-megazi âlimlerinin en büyüğü olan Zührî'nin aynı zamanda siyer-/megazi ilmini sistemleştirdiği kabul edilir.

[47] Bu çalışmaları yapanların alanlarını her zaman birbirinden ayırmak mümkün olmamakla beraber bibliyografik eserlerden öğrendiğimiz kadarıyla bıraktıkları eserin adına bakıldığında ve onların eserlerinden faydalanan sonraki müelliflerin anlattıkları incelendiğinde, üzerinde çalıştıkları alanlar arasında meydana gelen ilk devir olayları üzerinde çalışmışlardır.

[48] Tabakât ve teracime dair eserler İslam dünyasında telif edilmiş önemli eserler arasında yer alır. Bu eserler, her ilim dalında ün yapmış bilginlerin, sahabe, tabiîn, şairler, edibler, tabipler, dilciler (nahiv ve sarf), fakihler ve mutasavvıfların hayat hikâyelerinin yer aldığı eserlerdir. Bunlardan bir kısmı sadece sahabenin hal tercümelerine aittir. İbn Abdilber'in ***el-İstiâb fî Ma'rifeti'l-Ashâb***'ı, İbnü'l-Esir'in ***Usdü'l-Ğâbe***'si gibi. Diğer yandan İbn Kuteybe'nin ***eş-Şi'r ve'ş-Şuarâ***'sı şairlerin, İbn Ebî Useybia'nın ***Tabakâtu'l-Etıbbâ***'sı da tabiplerin tabakâtına bir örnektir.

5. Fütuhât: İslâm'ın yayılmasıyla elde edilen yeni topraklarla ilgili eserler yazılmaya başlandı. Müslüman tarihçilerden bazıları da sadece bölgelerin ne zaman ve nasıl fethedildiğini anlatan kitaplar yazdılar. Bu eserlere fütuhat kitapları denilmiştir. Bunlar arasında el-Belazurî'nin (ö. 279) ***Fütûhu'l-Buldan*** adlı eseri en meşhur olanlardandır.[49]

6. Genel Tarih: Kur'ân'ın geçmiş milletlerin başlarına gelen birtakım olaylardan söz etmesi ve değişik zaman aralıklarıyla gelen peygamberlerin ve onların mücadelelerini sunması, Müslümanları geçmiş toplumların başına gelen olaylardan ders çıkartmaya götürmüştür. Bundan dolayı Müslümanlar kendilerinden önceki dinlerin ve toplumların tarihleriyle ilgilenmeye yönelmişlerdir. Bu yönelişte, Abbasîler Döneminde Bizans, İran ve Hint eserlerinin Arapçaya tercüme edilmesinin de rolü olmuştur. Sonuçta da hem geçmiş toplumların tarihini hem de İslâm'ın doğuşundan itibaren Müslümanların yaşadıkları olayları konu edinen genel tarih eserleri ortaya çıkmıştır. Bu alanın en seçkin ve meşhur eserleri Ya'kûbî'nin ***Tarih***'i, Dîneverî'nin ***el-Ahbâru't-Tıvâl***'ı, Taberî'nin (ö. 310) ***Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk***'u, İbnü'l-Esîr'in ***el-Kâmilü fi't-Tarih***'i ve İbn Kesîr'in ***el-Bidaye ve'n-Nihaye***'sidir.[50]

İslam tarih yazıcılığında şehir ve bölge tarihçiliğinin de önemli yeri vardır. bu alandaki eserlerde genellikle belirli şehir veya bölgelerin coğrafî durumları, fetih şartlarının ve buralarda yaşayan sahabe ve tabiîn başta olmak üzere çeşitli ilim dallarında yetişmiş kimselerin ele alındığı görülür. Bu açıdan şehir tarihleri biyasî, askerî, sosyal, ekonomik, ilmî alanlarda olduğu kadar yollar, köprüler, kuyular, kanallar, setler, bentler, kaleler, konaklar, mescitler gibi eserler için de son önemli kaynaklardır. Ezrakî'nin ***Ahbâru Mekke***'si, Narşahî'nin ***Tarihu Buharâ***'sı, Hatîb el-Bağdâdî'nin ***Tarihu Bağdad*** adlı eserleri bu alanın iştihar etmiş kaynaklarıdır.

Bunların dışında o dönem ve sonraki asırlarda çok sayıda çeşitli türlerde İslâm Tarihiyle ilgili eserler yazılmıştır. Bunlardan Bazıları:

-Belazurî (ö.271*); **Ensâbu'l-Eşrâf,*** el-Hatîbu'l-Bağdadî (ö. 463): ***Tarihu Bağdad,*** İbnü'l-Esîr (ö. 630): ***el-Kamilu fi't-Tarih ve Usdu'l-Gabe fî Mârifeti's-Sahabe,*** İbn Haldun (ö. 807): ***Mukaddime,*** İbn Nedim (ö. 385); ***el-Fihrist,*** İbn Seyyidi'n-Nâs (734): ***Uyûnu'l-Eser fî Fünûni'l-Meğazi ve'ş-Şemâil ve's-Siyer,*** İbn Abdi'l-Berr el-Kurtubî (ö. 463): ***Kitabu'l-Meğazî,*** İbn Kesîr (ö. 774): ***el-Bidaye ve'n-Nihaye,*** İbn Kelbî (ö. 204): ***Kitabu'l-Esnâm,*** el-Kalkaşandî (ö. 821): ***Subhu'l-Âşâ,*** Mesûdî (ö. 346): ***Murucu'z-Zeheb,*** es-Suyûtî (ö. 911): ***Tarihu'l-Hulefâ,*** Şehristânî (ö. 448): ***el-Milel ve'n-Nihal,*** Yâkûbî (ö. 284): ***Tarihu'l-Yâkûbî,*** ez-Zehebî (ö. 748): ***Tarihu'l-İslâm*** gibi.

Son yüzyıllarda yazılan İslam tarihlerinde sosyal, kültürel ve ekonomik hayatla ilgili konulara daha çok yer verilmiştir. Bu konulara yer verilmesine paralel olarak İslam tarihi, İslam medeniyetinin yeniden kavranmasında, yorumlanmasında ve okumasında dayanak noktası olarak görülmektedir.

---

[49] İslam tarihçiliğinin ilk ürünleri arasında yer alan ve İslam tarihinde fetihleri anlatan eserlere fütuhât kitapları denilmiştir. Bunlar Hz. Peygamber döneminden itibaren fethedilen yerler, fetihlerin nasıl gerçekleştiği, fatihlerin durumu, diplomatik olaylar, fethedilen bölgelerin coğrafî konumu gibi pek çok bilgiye yer vermişlerdir.

[50] Genel tarih eserleri ile ilgili çalışmalar Abbasiler döneminde hızlanmıştır. Bilindiği üzere genel tarihler Hz. Âdem'in yaratılışından başlayarak çeşitli milletlerin tarihini kaydettikten sonra Hz. Peygamber'in hayatından, Dört Halife döneminden ve daha sonraki İslam devletlerinden, müellifin yaşadığı zamana kadar olan İslam tarihinden bahseden kitaplardır. Geniş bir şekilde tüm olayları ihtiva eden ve önceden yazılmış eserlerden de faydalanarak hazırlanmış genel İslam tarihi eserleri H. II. yy.'da telif edimleşe başlanmışlardır. H. III. yy.'da ise artık daha geniş anlamda, yani siyer-megazi, ensâb şecereleri, hadis ve tarihî rivayetlerden oluşan malzemeler üzerine kurulu sistemli genel tarih kitapları yazılmaya başlamıştır.

Günümüzde İslâm Tarihi'de eser veren müelliflerin bazıları ise şunlardır:

-Muhammed Hamidullah; ***İslam Peygamberi***, Hüseyin Algül; ***İslâm Tarihi***, Neşet Çağatay; ***İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı***, İzzet Derveze: ***Kur'ân'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı,*** M. Hüseyin Heykel*;* ***Hz. Muhammed***, Philip Hitti, ***Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi,*** Sabri Hizmetli; ***İslâm Tarihi***, Ziya Kazıcı*;* ***Hz. Muhammed'in Eşleri ve Aile Hayatı,*** Komisyon; ***Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi,*** I-XV, Komisyon; ***Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslâm,*** I-VI, M. Asım Köksal**;** ***İslam Tarihi***, I-XI, İbrahim Sarıçam; ***Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı,*** Hasan İbrahim Hasan; ***Tarih-i İslâm*** Salih Suruç: ***Kâinatın Efendisi ve Peygamberimizin Hayatı,*** Filibeli Ahmet Hilmi; ***Tarih-İslâm***, Ahmet Cevdet Paşa; ***Kısas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hulefâ***'sı gibi.

F. Coğrafya:

İslam öncesi Araplar, Arabistan ve komşu bölgeler hakkında bazı coğrafî bilgilere sahip idiler. Takvim düzenlemelerinde, hava tahminlerinde ve seyahatte yolları tespit için gezegenlerin hareketleri, gökyüzü ve yıldızlar hakkında da günlük gözlemlerine dayandırdıkları bazı bilgileri ardı.

Abbasilerin kurulmasından sonra Yunan, İran ve Hint astronomi-coğrafya çalışmalarının İslam dünyasında tanınmasıyla coğrafya bir ilim dalı olmuştur. Bu süreç, Hintli bir bilim heyetinin Abbasi sarayına bazı Sanskritçe astronomi eserleri getirdiği 771 veya 773 tarihinde başladı. Eski Yunan kaynaklarının da İslam coğrafyasının gelişmesinde katkısı olmuştur. Sanskritçe ve Grekçe eserler Arapçaya tercüme edilerek Batlamyus ve Aristo'dan haberdar olmuşlar. Halife Me'mûn, bilim adamlarına Grekçe'den elde edilen bilgileri tahkik etmelerini emretmiştir. Bundan sonra Harizmî, Batlamyus'un coğrafya (Geographia) adlı eserinden elde ettiği bilgilere dayanarak bir dünya haritası çizmiştir. Yine Harizmî'nin, *Kitabu'l-Coğrafya* (*Kitabu Sureti'l-Arz*) adlı eseri, şehirlerin ve bazı bölgelerin koordinatlarını vermiştir.

İslam dünyasında coğrafya çalışmaları iki ekole dayanmaktadır.

1. Irak Coğrafya Okulu: Genel ve tasvirî coğrafya üzerinde ilk defa sistematik olarak yazı yazanlar IX. yy.ın ortalarında Irak'ta görüldü. Bu bölgenin en önemli coğrafyacıları; İbn Hurdazbih, Ya'kûbî, Mes'ûdî, İbn Fakih, İbn Rüste ve Kudame b. Cafer'dir.

Bilinen dünyayı ilk tarif eden coğrafyacı İbn Hurdazbih'dir (ö. 300/912). Bundan dolayı kendisine "*İslam Coğrafyacılığının Babası*" denilmiştir.[51] IX. yy.da coğrafyaya olan ilgi, sadece memurlar, tarihçiler ve seyyahlarla sınırlı kalmamış, edebiyatçılar da bu alana yönelmişlerdir.

2. Belh Coğrafya Okulu: X. yy.ın ilk yarısında Horasan'da yeni bir coğrafya mektebi ortaya çıktı. Bu ekolün müellifleri, Müslüman olmayan ülkeleri dışarıda bırakarak çalışmalarını geniş ve ayrıntılı bir şekilde İslam ülkelerinin coğrafyası üzerine yoğunlaştırdılar. Bu ekolün kurucusu, Ebû Zeyd el-Belhî'dir (ö. 322/934). Ömrünün sonuna doğru İslam ülkelerinin bölgesel haritalarını çizmiş ve *Suveru'l-Ekâlîm* adıyla da bir eser bırakmıştır.

Belh ekolüne mensup coğrafyacılar İslam ülkelerini, haritasını çizerek iklimlere (bölge) ayırdılar. Yuvarlak bir dünya haritası çizerek Mekke'yi bu haritanın merkezinde gösterdiler. Genel olarak coğrafî gerçekleri Kur'an ve hadisteki kavramlarla desteklemek temayülü vardı. Bu ekolün ilk mensupları arasında *Mesâlikü'l-Memâlik*

[51] İbn Hurdazbih, Cibâl bölgesinde posta işlerinde çalışan bir devlet memuru idi. Günümüze ulaşan eseri *Kitabu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* adını taşır. Eser daha sonraki dönemlerde tasvirî coğrafya üzerinde çalışan birçok müellife kaynaklık etmiştir.

eserinin sahibi İstahrî başta gelir. Diğer bir müellif *Kitabu Sureti'l-Arz* (*el-Mesâlik ve'l-Memâlik*) kitabının sahibi İbn Havkal'dır. Diğer bir coğrafya âlimi coğrafyayı herkes ve her grup insan için gerekli bir ilim olarak gören ve *Ahsenu't-Tekâsim fî Ma'rifeti'l-Mezâlim*'i kaleme alan Makdisî'dir. Eserinde İslam ülkelerini altısı Arap ve sekizi Acem, yani Arap dışı olmak üzere 14 iklime ayırmış, iklimler hakkında sadece coğrafî bilgiler vermekle kalmamış, aynı zamanda o bölgelerde yaşayan insanların sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik yönleri üzerinde de durmuştur.

Bu arada çeşitli ülkelere gönderilen elçilerin raporları, dünyanın farklı bölgelerini gezen denizci ve tüccarların naklettikleri rivayetlerle, sefaret heyetlerinin ve seyyahların notları ile coğrafya literatürü genişlemiştir.

Coğrafya sözlükleri:

Bekrî (ö. 487/1094), *Mu'cem Mesta'cem*,

Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229), *Mu'cemu'l-Buldân*

İslam âleminde bilinen ilk dünya haritası Bağdat'ta Me'mun için çizilen *es-Siretü'l-Me'muniyye'*dir. Daha sonra Harizmi (ö. 232/847) tarafından bir dünya haritası çizilmiştir. Ayrıca Sabit b. Kurre (ö. 288/901) *Sıfatu'd-Dünya* adında bir dünya haritası yapmıştır. İlk Müslüman haritacılardan İbn Havkal, *Suretu'l-Arz* adlı eserinde bir dünya haritası çizmiştir. Onun haritası, IX. yy.da bilinen ve meskûn kıta ve ülkeleri içine almaktadır. Bîrûnî ise çizdiği haritada kendi zamanında bilinen kıtaların haritasını çizmekle kalmamış, yeni kıtaların varlığına da işaret etmiştir.

G. Felsefe: İslam Felsefesi; İslam düşüncesi çerçevesinde özellikle VIII-XIII. Yy.larda ortaya çıkmış varlık, bilgi ve değerler alanı ile ilgili felsefî düşünce ve araştırmaları ifade eder.

İslam felsefesi oluşum sürecinde kısmen Hint, İran ve büyük oranda Yunan felsefesinin mirasını kullanmıştır. Bundan dolayı İslam felsefesi, İlkçağ ve Helenistik Felsefe ile Yeniçağ modern Avrupa felsefesi arasında bir köprü durumundadır. İslam felsefesi, doğu ile Batı'yı bir araya getiren seçmeci/uzlaşmacı bir düşünce olmayıp, İslam düşünürlerinin çevre medeniyetlerin felsefî birikimlerini kendi kaynakları ışığında yeniden yorumlayarak ortaya koyduğu özgün bir düşünce sistemidir.

İslam Felsefesinin Diğerlerinden Farklı Özellikleri

1. İslam felsefesi, eski felsefe geleneklerinin bir taklidi ve devamı olmayıp orijinal olup, felsefî meselelere İslam ilkeleri ışığında yeni biçim ve içerik kazandıran bir alandır.

2. İslam felsefesi, düşünce dünyasına filozofların yanında kelamcılar, mutasavvıflar ve fakihleri de katmıştır.

3. Ortaçağ felsefeleri daha çok din savunmasına eğilen din felsefesi niteliği taşırken, İslam felsefesi, ilahiyat yanında hayatın çeşitli alanlarına dair beşerî ve açıklamaları ile daha geniş bir konu yelpazesine sahiptir.

4. İslam felsefesinin dili Arapça olmasına rağmen, sadece Arapların bir ürünü değil Türkler, Farslar, Bereberîler ve diğer Müslüman topluluklar, hatta İslam coğrafyasında yaşayan gayri Müslimlerin ortak eseridir. Bundan dolayı İslam felsefesi, hem katılımcıları, hem geliştiği coğrafya, hem içeriği hem de etkileri bakımından evrensel bir nitelik kazanmıştır.

5. Her büyük medeniyet dairesinin felsefe sistemleri gibi İslam felsefe sistemleri de alanın temel konularına hatta daha fazla meselelerine eğilmişlerdir.

6. İslam felsefesinin eğildiği alanlar; *metafizik* (Allah ile âlem arasındaki ilişki), *etik* (ahlak, değerler), *fizik, estetik, matematik, siyaset*tir.

7. İslam düşünürleri, Allah, varlık, insan, bilgi, nefis, ahlak ve siyaset

konularındaki fikirlerini İslamî ilkeler doğrultusunda ortaya koymuşlar ve din-felsefe uyuşmasını sağlamaya çalışmışlardır.

İslam Felsefesinin Oluşum ve Gelişim Süreci: Müslümanlar fetihlerle birlikte Helen, Fars, Hint ve diğer kültürler ile karşılaşınca aşağıdaki hususlarda felsefe ile meşgul olmaya başlamışlardır:

1. Salt ilmî ve fikrî Saiklerle,
2. Hâkimiyetlerini pekiştirmek için,
3. Farklı kültürler ile aralarında ortaya çıkan bazı teolojik sürtüşme ve tartışmalarda kendi inançlarını savunmak için,
4. İslam'ın üstünlüğünü ispat etmek için.

İslam dünyasında felsefî düşünceyi harekete geçiren en önemli etken Yunan fesle klasiklerinin Arapçaya tercümesidir. Özellikle Suriye bölgesindeki Hıristiyan ve Ya'kûbî manastırlarında Eflatun, Aristo, Neoplatonizm Hıristiyanlıkla mezcedilerek yeni bir muhtevaya büründürülmesiyle o bölgede bulunan Urfa, Nusaybin, Harran, Cundişapur ve Antakya önemli kültür, bilim ve felsefe merkezleri olmuştur. Çoğu İslam coğrafyasında bululan bu merkezlerdeki eski düşünce sistemleri, tercümeler yoluyla İslam düşüncesini etkilemiş ve İslam düşünürleri bunlara cevap vermek için felsefî çalışmalara başlamışlardır. Bunun üzerin Abbasi hükümdarı Me'mun, bir bakıma İslam felsefesi akademisi mahiyetinde olan ***Beytü'l-Hikme***'yi kurmuştur. İslam felsefesi Doğu (Türkistan'dan Mısır'a kadar) ve Batı (Endülüs) İslam dünyası çizgileri olma üzere iki kolda gelişti. Doğu kolunda ortaya çıkan düşünce İslam medeniyetinin muharrik gücü olurken, Batı (Endülüs) kolu Hıristiyan Ortaçağ Avrupa'sına çok etki etmiştir.

İslam Felsefesinin Temel Okulları: İslam felsefesi, konuları bakımından her coğrafyada ve her yy.da homojen bir yaya sahip olmamıştır. Muhtemelen önceki dönemlere ait yaşadıkları çevrede, etkilenmiş oldukları felsefî düşüncelerden kaynaklanan bir anlayışla birbirinden farklı felsefî düşünceleri olmuştur.

Tabiatçılar: Kurucusu bilginin deney, tümevarım metodu ve duyumlar yoluyla kazanılacağını söyleyen ve Avrupa'da el-Razes veya Albubator olarak bilinen Zekeriya er-Râzi'dir.

Maddeciler: İbn Ravendi'nin temsilcisi olduğu, bilginin kaynağının duyular, tek gerçeğin madde olduğunu iddia eden görüştür. Bunlar zamanı (dehr) ezeli, yaratılmamış kabul ettikleri için dehriyyûn, Allah'ı inkâr ettiklerinden dolayı İslam dünyasının ateistleri olarak bilinirler.

Meşşâilik: İslam dünyasındaki felsefî düşüncenin ana kolunu oluşturan ve Aristo mantığı ile metafiziğine dayan bu okul akılcıdır. Başka bir ifade ile bu ekol; Aristu olarak bilinen Aristo'nun mantık ve metafizik başta olmak üzere bütün düşüncelerinin Müslümanlarca yorum ve etkileridir. En önemli temsilcileri; Kindî, Farabî, İbn Sinâ, İbn Bâcce ve İbn Rüşd'dür.

Batınîler: İslam'da her ifadenin bir zahiri bir de batınî anlamı olduğunu, hakikate batınî anlamın keşfiyle ulaşılabileceğini iddia eden akımdır.

İhvân-ı Safâ: Tabiat ilimlerinden faydalanarak din ve felsefeyi uzlaştırmaya çalışmış bir düşünce akımıdır.

İşrâkîlik: Nur felsefesi olara da bilinen, bilginin kaynağının keşf, ilham ve sezgi olduğunu söyleyerek, hakikate işrak ve kalp yoluyla ulaşılacağını iddia eden ve önemli temsilcisi Şihâbüddin Sühreverdî el-Maktul olan akımdır.

İslam felsefesi klasik dönemini VIII-XIII. Yy.larda tamamlamış olmasına rağmen düşünce hareketleri ve felsefî faaliyetler Osmanlı, Hint kıtası, İran ve Arap dünyasında günümüze kadar devam etmiştir. Özellikle İslam dünyasının büyük

kısmının XIX. yy.da sömürgeleştirilmesi Müslümanlarda düşünceyi harekete geçirmiştir. Bu dönem düşünürleri Batı hegemonyasından kurtulmanın ve İslam medeniyetini yeniden eski günlerine kavuşturmanın yollarını aradılar. XIX. yy.dan itibaren ilk akla gelenlerden Namık Kemal, Cemaleddin Efganî, Seyyid Ahmed Han, Emir Ali, Muhammed İkbal, Mehmed Akif gibi kişiler büyük çaba göstermişlerdir.

İslam Dünyasında Felsefeye Karşı Takınılan Tavır: İslam dünyasında, pratik felsefenin ahlak ve siyaset sahalarındaki görüşleri çoğunlukla kabul edilmiş, öte yandan daha çok materyalist-ateist felsefe ile teorik felsefenin din ile uyuşmayan bazı görüşleri şiddetle tenkide tabi tutulmuştur. Bunların dinî olduğu kadar siyasî, kültürel ve psikolojik sebepleri:

1. Felsefenin politeist bir kaynaktan geldiği ve böyle bir karakter taşıdığı iddiasıyla, Yunan toplumumun bir ürünü olan felsefenin İslam medeniyetinde bu haliyle bir yerinin olmadığını düşünerek karşı çıkmışlardır.
2. İslam medeniyetinde özellikle İslam öncesi dönemlere ait mirası Arapçaya aktaran ilk mütercimlerin dinî kimliğinin bir kısmının putperest Sabiîliğe ve Hıristiyanlığa ait olması felsefeye karşı mesafeli olunmasına sebep olmuştur.
3. Bazı çevrelerin felsefenin daha çok Batınîler tarafından Sünniliğe karşı bir silah olarak kullanıldığı iddiasıyla felsefeye mesafeli durmuşlar ve hatta reddetmişlerdir.
4. İhvân-ı Safâ gibi bazı akımların felsefe ile dini uzlaştırarak adeta felsefî bir din oluşturma düşüncesinde olduklarını iddia ederek felsefeye karşı çıkmışlardır.
5. Özellikle tabîyyun ve madiyyûn filozoflarının ateist ve felsefenin kaynağının da bunlar olmasından dolayı felsefeye karşı çıkmışlardır.
6. Âlemin kadim olduğunu, ahretin ruhen olacağını ve Allah'ın çüz'ü bilmediğini savunan Meşşaîlik başta olmak üzere Bazı felsefî düşüncelerin İslam'ın temel ilkeleri ile uyuşmadığı ve dinî nasslara ters düştüğü düşüncesi ile felsefeye mesafeli bakmışlardır.
7. Filozofların felsefî görüşlerini birer ilmî gerçek gibi savunmaları.
8. İslam medeniyetinin oluşum ve kurumsallaşma aşamasında yabancı kültürlere gereğinden çok açılmanın bir kültürel krize yol açacağı endişesi.
9. Filozofların genellikle özel hayatlarında dinî emirleri yerine getirme hususunda lakayt davranmaları.

Bütün bu sebepler doğrultusunda İslam düşünce tarihinde felsefeye karşı bir tavır alınmış ve bunların başını da Gazzâlî (ö.1111) çekmiştir.[52]

İslam Felsefesinin Başlıca Eserleri: Geniş bir coğrafyada uzun bir zaman diliminde varlığını sürdüren İslam felsefesi zengin bir literatüre sahiptir. Ana dilini Arapçanın oluşturduğu bu literatürde Türkçe, Farsça, Urduca ve diğer bazı milli dillerde de eserler verilmiştir.

1. ***Belirli bir konuya ayrılan kitap ve risaleler:***

--Kindî, *er-Resâil,*
--Farabî, *el-Medinetü'l-Fadıla, es-Siyasetü'l-Medeniyye, Kitabu'l-Mille*,
--İbn Miskeveyh, *Tezhibu'l-Ahlak.*

2. ***Ansiklopedik Eserler:***

--İbn Sinâ, *eş-Şifâ,*

[52] Gazzâli başta *Tehafütü'l-Felâsife* olmak üzere yazdığı eserlerinde filozoflara ağır eleştiriler yapmıştır. Buna karşılık İbn Rüşd de Meşşaîleri savunmak için *Tehafütü't-Tehafüt* adlı eseri yazmıştır. Diğer yandan bu tartışma Osmanlılara kadar taşınmış, II. Mehmet (Fatih)'in isteği üzerine Hocazâde Muslihiddin ve Alâeddin Ali Tusî tarafından konu hakkında risaleler yazılmış, buna XVI. yy.da Kemalpaşazâde de katılmıştır.

--İhvân-ı Safâ, *er-Resâil.*

3. ***Felsefî Kavramlara Ait Eserler:*** Farabî, Cabir b. Hayyan, İbn Sinâ ve Gazzâlî gibi düşünürlerin eserleri.

4. ***Felsefeye giriş niteliğindeki eserler:***

--Farabî, *Risale fî mâ Yenbağı en Yukaddem Kable Taalumi'l-Felsefe*.

5. ***Bir filozofun kendi felsefî sisteminin ana ilkelerini anlatan eserler:***

--İbn Sinâ, *en-Necât, el-İşârât ve't-Tenbih, Uyûnu'l-Hikme*,

--Sühreverdî, *Hikmetü'l-İşrâk, Heyakilu'n-Nûr.*

6. ***Daha önceki filozofların eserleri üzerine yapılan çalışmalar:***

--Kindî, İbn Rüşd'ün Aristo'nun eserlerine yazdıkları şerhler,

--Farabî, *el-Cem' Beyne'r-Re'yyi'l-Hakîmeyn,*

7. ***Belirli bir ilimde ansiklopedik eserler:***

--Ebu Bekir er-Râzî, *el-Hâvî,*

--İbn Sinâ, *el-Kânûn fi't-Tıb.*

8. ***Başta kültür ve medeniyetler üzerine yapılan çalışmalar:***

--Bîrûnî, *Kitabu Tahkîki mâ li'l-Hind.*

9. ***Roman tarzında yazılan eserler:***

--İbn Sinâ, *Salaman ve Ebsal, Hay b. Yakzân*,

--İbn Tufeyl, *Hay b. Yakzân,*

--İbn Nefis, *er-Risâletü'l-Kâmiliyye fî Sireti'n-Nebeviyye*.

10. ***Felsefî tefsirler:***

--İbn Sinâ, *İhlâs, Felak ve Nâs Sureleri Tefsirleri,*

--Fahreddin Râzî, *Mefatihu'l-Gayb.*

11. ***Din-felsefe uzlaşmasına dair eserler:***

--İbn Rüşd, *Faslu'l-Makal, el-Keşfu an Menahici'l-Edille.*

12. ***İlmilerin tasnifine dair eserler:***

--Farabî, *İhsâu'l-Ulûm,*

--İbn Sinâ, *Fî Aksami'l-Ulûmi'l-Akliyye*.

H. Edebiyat ve Dil: Mekke, Medine, Basra, Kûfe ve Şam gibi İslam dünyasının belli başlı şehirleri edebiyat için hareketli ve mümbit birer düşünce merkezleri olmuştur. Mekke ve Medine, dinî ilimlerde olduğu gibi musiki ve şiirin, Basra ve Kûfe nahiv ve dil çalışmalarının merkezleri haline gelmişlerdir. Farklı Lehçelere ait Arap kabilelerinin yanında mavelinin de yaşadığı yer olan Basra ve Kûfe'de, mevcut dili korumak, bozulmasını önlemek ve düzeltmek için pek çok dil âlimi de Basra ve Kûfe'de yetişmiştir. Bunun yanında filolojik ve edebî çalışmaların, Kur'an ve hadisin inceliklerini anlamak amacıyla başladığı da kabul edilir.

Emeviler döneminde ilk olarak nahivle uğraşan kimse, tabiînin ileri gelenlerinden Ebu'l/Esved ed-Düelî'dir (ö. 94/688). Daha sonra yetişen İsa b. Ömer ile Halil b. Ahmed
(ö. 175/791) gibi Kûfe ve Basra âlimleri bu ilmi geliştirmişlerdir. Bu dönemde edebiyatın gelişmesinde Emevi hükümdarlarının edebî faaliyetleri desteklemelerinin büyük rolü olmuştur. Abbasiler döneminde de edebiyat meclisleri ortaya çıkmış, saraylarda özellikle de hükümdar saraylarında edebî söyleşiler yapılmıştır.

Klasik dönemin önemli edebî belgeleri:

1. ***Mektuplar:*** Tehdit, nasihat, teşvik, yardım isteme gibi tarzlarda kullanılan ifadeler ile edebî bir şekilde yazılan mektuplar önemli birer belge konumundadırlar. Önemli yazışmalar, tayinler ve benzeri yazılar bütün devletlerde *Divânu'r-Resâil* adlı özel bir idare tarafından kaleme alınıyordu. Özel mektuplarıyla meşhur olanların

başında Ebu Bekir el-Hârizmî (ö. 383/993) gelmektedir.[53]

2. *Tevkîât*: Resmî yazılarda dilekçelerin üzerine ve kenarına yazılan ve tevkîât denilen şerhler birer edebî malzeme oluyordu. Bunlar genellikle bir ayet, hadis, meşhur bir şiir ya da halifenin kendi beliğ ifadesi ile konuya uygun olarak verdiği özlü bir cevap olurdu.[54]

3. *Hitabet:* Propaganda araçyarının günümüzdeki kadar yaygın olmadığı o dönemde hitabet, fikirlerin yayılması, halka ve orduya heyecan verilmesi için son derece önemli bir araçtı. Camilerde okunan Cuma hutbelerinde din3i bir ibaret, ordu komutanları askeri savaşa teşvik ve valiler de halka vatanseverlik duygusunu aşılamak için kullanmışlardır.

4. *Şiir:* Araplar şiire büyük önem verirlerdi ve özellikle yerleşik Araplar arasında Cahiliye döneminde şiir yarışmaları düzenlenirdi. Bu anlayış Emeviler döneminde de en büyük fikrî gelişmelerden birisi olmuştur. Bu dönemde şiir, aşk ve siyasî şiir olarak ikiye ayrılırdı. Arap yarımadasında gelişen aşk şiiri ekolünün en büyük temsilcisi Ömer b. Rebia'dır.[55]

Siyasî şiirler de bu arada gelişme göstermiştir. Yezid b. Muaviye hükümdarlığa seçilmesini anmak ve hatırlatmak için Miskin ed-Dârimî'den bir güfte yazmasını ve onu halkın önünde şarkı olarak sunmasını ister.

5. *Nesir:* Hz. Peygamber'in mektupları, hutbeleri ve çeşitli siyasî vesikaları sağlam dil yapısıyla nesrin en güzel örnekleri arasında yer alır. Dinî ve müspet ilimlere ait eserler, dili yeni kavramlarla zenginleştirmiş ve ilim ile fikir üslubunun gelişmesine katkı sağlamıştır.

Çoğu Cahiliye döneminde, bir kısmı da İslam'ın ilk döneminde cereyan eden etmiş, Eyyâmu'l-Arab'a ait menkibevî rivayetler toplanmıştır. Gerek Kur'an ve gerekse hadislerdeki bazı kelimeleri anlamak ya da bunların gramerini kavramak için önemli bir kaynak olan şiir, konu ve şekil bakımından Cahiliye ve Emevi dönemlerinden farklı olmamak ve hatta büyük ölçüde ona dayanmakla birlikte, özellikle edebî sanatlar bakımından büyük bir gelişme göstermiştir.

Abbasiler dönemi dil ve edebiyat alanlarındaki çalışmalar bakımından çok verimli bir devirdir. Önceleri Kur'an'ın ve hadisin inceliklerini anlamak amacıyla başlayan filolojik ve edebî çalışmalar daha sonra müstakil birer ilim halini almıştır. Bu dönemde yetişmiş çok sayıda şair vardır. Eski şairlerin divan ve şiirleri toplanarak antolojiler oluşturulmuştur.

6. *Sözlük Çalışmaları:* Abbasiler döneminde, İslamî ilimlerin temelini oluşturan Kur'an ve hadisle ilgili çalışmalara bağlı olarak sözlük çalışmaları da zirveye ulaşmıştır. Önceleri çeşitli konulara ve farklı eşyaya ait rastgele toplanıp açıklanan kelimeler ilk defa Halil b. Ahmed tarafından *Kitabu'l-Ayn* adlı eserde belli bir sistem içinde bir araya getirilmiştir. Daha sonra sözlük çalışmaları artarak, çok değerli sözlükler ortaya çıkmıştır.

--İbn Düreyd, Cemeheretü'l-Lüga,

--Ezherî, Tezhibü'l-Lüga,

--İbn Faris, Mu'cemu'l-Mekayisi'l-Lüga,

---

[53] Taberî'nin yeğeni olan bu şahıs, edebiyatta dönemine damgasını vurmuş, ensâb ve dil âlimidir. *Resâil* ve D*ivân* adlı eserleri meşhurdur. Sayıları 150'yi aşan öğrencilerine, dost ve arkadaşlarına, devlet adamlarına yazdığı mektupları, çeşitli konulardaki görüşlerini, inanç ve üslubunu ve dönemin tarihî ve sosyal olaylarına dair bilgiler vermektedir.

[54] Bu konuda Muaviye, Abdulmelik, Ömer b. Abdulaziz gibi hükümdarların yanında Ziyad b. Ebîh ve Haccac b. Yusuf gibi valilerin tevkîileri meşhurudur.

[55] Bu şahıs, dine karşı saygısız davranışları ile tanınan bir Kureyş'li idi. Karşı cinse duyduğu hisleri, zarif ifadeler taşıyan dili sayesinde şiirleriyle ölümsüzleştirmiştir.

--Cevherî, es-Sıhah,
--Zemahşerî, Esâsü'l-Belâga,
--İbn Manzûr, Lisanu'l-Arab.

7. ***Makamât***: Makamât, hikâye kahramanı olarak seçilen gösterişsiz, kalender, kayıtsız dolaşan bir şahsın her biri başka bir macerasını anlatan hikâyeler mecmuasıdır.

8. ***Evâil Edebiyatı***: İnsanlık tarihi boyunca ilk yapılanları tespite çalışan bilim dalıdır.

İLMÎ HAYAT (II)
FEN VE SAĞLIK BİLİMLERİ

Bir medeniyetin muharrik gücü ve günlük hayata yansıyan yönü pozitif bilimlerde tezahür eder. Bu husus, İslam medeniyetinde gelişen pozitif bilimlerde de açıkça görülmektedir. Müslümanlar, mücerret bilim olan matematikten daha müşahhas olan sağlık bilimlerine kadar hayatın bütün alanlarıyla ilgili müspet ilimlerde çok önemli katkılar sağlamışlardır.

A. Matematik:

Müslümanlar kıblenin tayini, namaz vakitlerinin tespiti ve miras paylaşımı gibi hususlarda matematik bilgisine ihtiyaç olduğu için erken dönemden itibaren bu ilimle uğraşmaya başlamışlardır. Hz. Ömer döneminde Medine'ye bir İranlı matematikçinin geldiği, Hz. Ali'nin teklifi üzerine halifenin bunlardan, hazineden ödenecek ücret karşılığında bazı sahabilere cebir öğretmelerini istediği ve ilk önce Hz. Ali'nin cebir öğrendiğini Harizmî kaydetmektedir.

Daha sonraki dönemlerde matematiğin çeşitli dallarında Müslüman âlimler tarafından yepyeni hipotez ve sistemler getirilmiştir. Bu alandaki çalışmalar genellikle Abbasiler döneminde başlamış ve uluslar arası üne sahip Harizmî ve çağdaşı İbn Türk ile hız kazanmıştır. Harizmî, Muhammed b. Musa (ö. 232/847) İslam dünyasında cebir ilminin kurucusu olarak kabul edilen matematikçi, astronom ve coğrafyacıdır. Me'mun döneminde Bağdat'ta yaşamış ve ***Beytü'l-Hikme'***nin önemli bir üyesi ve çalışanı olmuştur. En önemli eseri olan *Kitabu'l-Muhtasar fî Hisabi'l-Cebr ve'l-Mukabele*, cebir alanında ilk matematik kitabıdır. Bu eserle ilimler tarihindeki esas ününü kazandığı cebir ilmi ilk olarak "hisab ilmi"den ayrılmış ve ilk kez cebir bir ilmin adı olarak kullanılmıştır. Harizmî, ilk defa cebiri İslam hukukurur ferâiz meselesine uygulamıştır. Ondan sonra gelen bütün İslam cebircileri bu eseri kendi çalışmalarında örnek almışlar, hatta içerdiği problem ve örnekleri dahi aynen muhafaza etmişlerdir.

Türk asıllı Abdulhamid b. Vâsî b. Türk, İslam dünyasında cebir ilminin kurucularından ve matematik konusunda ilk eser ortaya koyanlardandır. *Kitabu'l-Cebr*

ve'l-Mukabele adlı eseri, Harizmî'nin eserinden sonra cebir alanında yapılmış en güzel çalışma kabul edilmektedir. Bunun dışında belirsiz denklemlerle çözülebilen problemler konusunda zamanımıza oluşun en eski Arapça eser olan *Kitabu't-Tarâif fi'l -Hisâb* ile dördüncü dereceden ve irrasyonel katsayılı ikinci dereceden karışık denklemlerin çözümlerini içeren ve cebirsel yöntemlerin geometrik problemlere uygulandığı *Risale fi'l-Muhammes ve'l-Muaşşer* adlı eserleri ünlüdür. Müteakip yy.larda matematik alanında İbnü'l-Heysem, İhvân-ı Safâ, Kerecî, Bîrûnî, İbn Sinâ, Ömer Hayyam ve Şerafeddin Muzaffer b. Muhammed et-Tûsî yaptıkları çalışmalarla büyük ün kazanmışlardır.

Müslümanların matematik alanındaki çalışmaları ve buluşları

1. Ondalık sistem (0-9) Müslümanlar tarafından bulunmuştur. Bu sistem Kuzey Afrika üzerinden Avrupa'ya geçmiş ve orada üzün zaman Arap rakamları olarak bilinmiştir.

2. Sayıların çeşitli tariflerini yapmışılar ve sınıflara ayırmışlardır. Sabit b. Kurre, sayının tarifini yapmış, sayıları tek ve çift diye ayırmıştır.

3. Kesir sayılarında pay ile payda arasına bugünkü yazılan şekliyle çizgiler koymuşlardır.

4. Sıfırı bulan ve ilk kullanan Müslümanlardır.

5. Dört işlem denilen toplama, çıkarma, çarpma ve bölmenin metot ve tekniklerini ilk olarak kullanan Müslümanlardır.

6. Cebiri bulan ve temelini atan Müslüman âlim Harizmî'dir. İçerisinde cebir kelimesini taşıyan kitap yazmış, onun eseriyle cebir, bağımsız bir bilim haline gelmiştir. Harizmî, cebir ilminin temel kavramlarını, sayılar, kökler ve karekökleri tarif etmiştir.

7. Logaritma, el-Harizmî'nin isminin Latince şeklinden ortaya çıkmıştır.

8. Cebirde ifadeler ve formüller eskiden yazı ile ifade edilirken bunların yerine Müslümanlar (bunları ilk icat eden Faslı matematikçi İbnü'l-Bennâ'dır) semboller ve işaretler kullanma fikrini ortaya atmışlardır.

B. Astronomi:

Astronomi, Müslümanların en erken ve en çok üzerinde durdukları ilimlerdir. İslam kaynaklarında genellikle "***İlmu'l-Hey'e", İlm-i Felek", İm-i Nücûm***" diye adlandırılan astronomi dalında Müslümanlar, sadece entelektüel cazibe ile kalmamışlar, bunun yanında günlük hayatla ilgili kıble ve namaz vakitlerinin belirlenmesi, kara ve denizde yön tayini, elverişli zaman seçimi, tarım işçilerinin zamanlanması gibi hususlarda da birçok pratik faydalar görmüşlerdir.

Astronomi ilimleri özellikle Abbasi hükümdarı Me'mûn'un himayesinde bu konuda yazılmış Hintlilerin ve Yunanlıların eserlerinin tercümesiyle hız kazanmıştır. Kısa sürede pek çok astronomi âlimi yetişmiş, eserler yazmışlar ve keşifler yapmışlardır. Bu alanda birçok eseri olan âlimlerden birisi olan Fezârî (ö. 180/806), usturlabı icat eden kişidir.[56] Bu müellifin, gezegenlerin ortalama hareketlerinin

[56] **Usturlap:** Gökcisimlerinin konumlarını, ufuk çizgisine göre yüksekliklerini belirlemekte kullanılan araçtır. Bir astronomi aleti olup, çeşitli problemlerin grafik olarak gösterilmesi, yıldızların yükseklik açılarının ölçülmesi, enlem dairelerinin belirlenmesi, zaman ölçülmesi, burçlarla ilgili bilgilerin elde edilmesi vb. işlerde kullanılır. Kelime olarak Yunancadan gelmektedir. Dokuzuncu yüzyılda Harran'daki büyük üniversitede Abbasi halifelerinin ilim ve kültüre verdikleri önem neticesinde usturlap hakkında çeşitli eserlerin yazıldığı bilinmektedir. Bu konuda yazılan en eski kitap, 829-830 senesinde Bağdat'ta ve 833 senesinde Şam'da çalışan Ali ibn İsa'ya aittir. Başka bir rivayete göre de usturlabı ilk keşfeden ve bu konuda ilk kitap yazan kimse Abbasi devri astronomi âlimlerinden Ebu İshak el-Fezari'dir. İslam dünyasında ilk kullanan da kendisidir. Bu konu hakkında kitap yazan diğer âlimler El-Biruni, Nasirüddin

astronomik tablolarını veren, İslamî günlerin kamerî takvime göre hesaplanması için kullanılacak cetvellerin hesaplanmasıyla ilgili temel bilgi ve yöntemleri ana hatlarıyla ortaya koyan *Kitabu'z-Zîc alâ Sini'l-Arab* adlı eseri, yanı sıra öğle vaktinin tayin edilmesi, usturlap yapımı, kürenin düzlem haline getirilişi, çeşitli milletlerin takvimleri üzerine ayrı ayrı telif ettiği eserleri ardır.

Me'mun döneminin ünlü astronomları Harizmî, Ali b. İsa el-Usturlabî, Abbas b. Said Cevherî, Habeş el-Hâsib, Ebû Ma'şer el-Belhî ve Ferganî'dir. Bunlar İslam astronomi âlimlerinin ilk nesli sayılırlar. Harizmî'nin kaleme aldığı *Zîcü's-Sind-Hind (Zîcü'l-Harizmî*) adlı eser, Mansur zamanında 154/770-771 civarında bir Hint heyetinin Bağdat'a getirdiği *Siddhanta* adlı kitaba veya ondan kaynaklanan ve aynı adı taşıyan başka bir ezere dayanır.

Abbas b. Saîd Cevherî, Me'mun döneminde astronomi aletlerinin yapım işlerini üstlenmiştir. Ferganî (ö. 247/861), Abbasi hükümdarlarından Me'mun, Mu'tasım, Vâsık ve Mütevekkil dönemlerinin önde gelen matematikçe ve astronomları arasında yer alır. Eserleri arasında bulunan *Cevâmiu İlmi'n-Nücûm ve Usuli'l-Harekâti's-Semaviyye* Batlamyus'un *Sintaksis (el-Mecistî*) adlı eserinin bir özeti mahiyetinde olmakla beraber takvimlerle tarihler hakkında verdiği bilgiler ve Batlamyus'a karşı koyduğu itirazlar bakımından önemlidir. Ferganî'nin geometri, yıldız hesapları ve usturlab ile metametik teorilerinden bahseden *el-Kâmilu fî San'ti'l-Usturlab* adında bir kitabı da bulunmaktadır.

Otuzdan fazla eseri olan astronomi ve astroloji âlimi Ebû Ma'şer el-Belhî'nin (ö. 272/886), gezegenlerin tek başlarına ve güneşe nispetle konumlarını açıklaması, astronominin müspet verilerine dayanarak astrolojiyi temellendirmeye çalışması, gelgit olayını izah etmesi dikkat çekicidir.

Daha sonraki dönemlerde astronomi alanında çalışların sayısının arttığı gözlenmektedir. IX. yy.da Neyrizî ile anti-Batlamyusçu düşünürlerin ilki olan Battânî,[57] X. yy.da Abdurrahman es-Sûfî (ö. 376/986),[58] Benî Musa Kardeşler, Ebu Saîd es-Siczî, Ebu'l-Vefâ el-Buzcânî ve İbnu'l-Gurbâlî (ö. 403/1013)[59] astronomi alanında çalışmalar yapmışlardır.

XI. yy. İslam dünyasında astronominin en yüksek dönemi olarak bilinir. XIX. ve XX. yy.daki yeni sayılan keşiflerin çoğu, gerçekte bu yüzyıllarda Müslümanlar tarafından ortaya konulmuştur. Astronomi çalışmaları XII. ve XIII. yy.lar ve devam eden yıllarda devam etmiştir. Bugün astronomide kullanılan birçok yıldız ve gezegen adları ve çeşitli astronomi aletleri Arapça olduğu gibi, Müslümanların yazdığı eserlerin çoğu X. yy.dan itibaren Avrupa dillerine çevrilmiştir. İlerleyen zamanla;

Endülüslü astronomi âlimi İbn Muâz (ö. 471/1079), *ez-Zîcü'l-Ceyyânî*'de meridyen doğrultusu, zamanın ve namaz vakillerinin tayini, kıblenin tespiti, takvimin hazırlanması, yeni ayın görülebilirliği, tutulmaların tahmini gibi alanlarda açıklamalar yapmıştır.

Tusi ve Habeşül Hasib'dir. Müslüman İspanya'da Magrib'de de usturlab hakkında çeşitli çalışmalar, yapılmış ve enlem derecelerine göre kullanılan levhalar halinde usturlablar yapılmıştır. Her enlemde kullanılabilecek evrensel usturlap 11. yüzyılda Toledo'da Ali Ebu Halef tarafından yapılmıştır. Bu usturlap ez-Zerkali tarafından geliştirilmiş ve Safiha adıyla Ünlü olmuştur. Hatta Kopernik Zerkali'den nakiller yapmıştır. El-Biruni gibi âlimler yıldızların yerini bir çark ile belirleyen mekanik usturlaplar da geliştirmişlerdir. Bunlar Şamin ve Ez-Zerkali tarafından geliştirilmiş ve mekanik saatin temeli ortaya çıkmıştır. On ikinci yüzyılda Şerafeddin et-Tusi usturlaba yeni bir şekil vererek baston şeklinde bir usturlap geliştirmiştir.

57

58

59

XII. yy.da Abdurrahman el-Hâzinî *ez-Zîcü'l-Mu'teberrü's-Sencerî es-Sultanî* adlı eserinde, anlattığı astronomi zîcleri uzun yıllar en güvenilir cetveller olara kabul edilmiştir.

Endülüs'te Ebu's-Salt ed-Dânî (ö. 529/1134)'nin astronomi aletlerinden usturlab ve kullanılışı hakkında kaleme aldığı *el-Amel bi'l-Usturlab*, bir astronomi el kitabı olarak yazdığı *el-Vecîz fî İlmi'l-Hey'e* eserleri önemlidir.

C. Rasathaneler:

Astronomik gözlemler yapmak için kullanılan özel bina ve evler, yani gözlemevleri olan Rasathaneler genellikle bir medreseye bağlı olarak inşa edilirdi. Tam teşekküllü ve gerçek anlamda akademik rasathaneler İslam medeniyetinde ortaya çıkmıştır. İslam dünyasında malî ve idarî işleyişleri bakımından iki çeşit rasathane bulunmaktadır.

Resmi rasathaneler, Devlet eliyle ya da hükümdarlar tarafından kurulan, masrafları ve yönetimi devlete ait olan rasathanelerdir. İslam dünyasındaki rasathanelerin büyük çoğunluğu bu türdendir. Bunlardan bazıları;

--İslam dünyasında ilk rasathane olup, Me'mun tarafından Bağdat'ta kurulan ***Şemmâsiye Rasathanesi***,

--Şam'da Kâsiyûn Dağı üzerine kurulan ***Kâsiyûn Rasathanesi***,

--Büveyhî hükümdarı Şerefüddevle'nin Bağdat'taki bahçesine kurduğu ***Bağdat Rasathanesi,***

--İbn Sinâ'nın da çalıştığı ***Hemedan Rasathanesi***,

--İsfahan'da Melikşah tarafından inşa edilen ve Ömer Hayyam'ın da görev yaptığı ***Melikşah Rasathanesi***,

--Hülagu'nun 1259 yılında yaptırdığı ve yöneticiliğini Nâsırüddin et-Tûsî'nin yaptığı ***Meraga Rasathanesi.***

Özel Rasathaneler, Bilginlerin kendi imkânları ile ilmî araştırmalar yapmak için kurdukları rasathanelerdir.

D. Fizik ve Optik:

İslam medeniyetinde fizik bilimi mektepleri genel olarak ikiye ayrılır.

1. Kindî, İbn Sinâ ve Farabî gibi filozofların temsil ettiği Aristocu fizik akımı,

2. Nazzâm, Eş'ârî ve Fahreddin Râzî gibi bazı kelamcılar ile Bîrunî, İbnü'l-Heysem, Sabit b. Kurre, Hazinî, Benî Musa ve Suhreverdî gibi bilim adamlarının temsil ettiği fizik akımıdır.

İslam dünyasında bazı fizik aletlerinin yapımı, ağırlık ve zaman ölçmeye yarayan aletlerin, çeşitli mekanik ve otomatik makinelerin icadı, yani Fizik Teknolojisi alanında ciddi gelişmeler kaydedilmiştir. Fizik alanında yapılan çalışmalar:

1. Önce su, daha sonra mekanik olarak çalışan saatlerin yapılması,[60]

2. Diğer medeniyetlerden alınarak, İslam medeniyetinde ileri bir seviyeye getirilen güneş saatleri, namaz vakitlerinin tespitinin yanında mevsimler, burçların hareketleri, gün dönülü noktasının gösterilmesi gibi alanlarda kullanılmıştır.

3. Cisimlerin yoğun ve özgül ağırlıklarını ölçmek için fizik ve kimya laboratuarlarında kullanılan ilk hassa teraziler Müslüman âlimler tarafından icat edilmiştir.

---

[60] İlk mekanik ve ağırlıkla çalışan saatin mucidinin Müslümanlar olduğu bir gerçektir. Bunların ilk örneklerini 706-714 yılları arasında inşa edilen Şam Ümeyye camiinde görülmektedir. Hemen bütün bilim tarihçileri, bir zaman ölçme aleti olarak kum saatinin Müslümanlar tarafından (ilk mucitlerinden birisi de Ferganî'dir) icat edildiğini tartışmasız kabul etmektedirler.

4. İlk uçuş denemeleri ve uçma makineleri Müslüman mekanikçiler tarafından yapılmıştır.[61]

5. Optik ilmini (İlmü'l-Menâzır) Müslüman bilginlerden İbnü'l-Heysem ve Kemaleddin el-Fârisî yazdıkları ciddi eserlerle zirveye taşımışlardır.

6. Karanlık oda veya karalık kamera ilk defa ünlü fizikçi ve optikçi İbnü'l-Heysem tarafından icat edilmiştir.

E. Kimya:

Bugünkü modern kimyanın temelleri Müslümanlar tarafından atılmıştır.

1. Yezid b. Muaviye'nin oğlu Halid, Müslümanlar arasında ilk defa kimya eğitimi alan ve bu konuyla ilgili çalışmalar yapan kişidir.

2. Kimya alanında Batılıların Geber dediği Cabir b. Hayyân'ın çalışmaları ve kimya tarihindeki yeri modern araştırmacılara denk olduğunu kabul ederler.[62]

3. Tıp alanında da başarılı çalışmalar yapmış olan Ebu Bekir er-Razî, organik ve inorganik kimya alanlarındaki çalışmalarıyla yeni bir dönem başlatmıştır. Razi laboratuarda kullandığı mangal, fırın, kepçe gibi aletleri çizimlerle tanıtmış, damıtma ve çözünürleştirme gibi çeşitli kimyasal işlemleri tanıtmıştır.

4. Birûnî (ö. 453/1061) gözlem ve deneye önem vererek, nesnelerin özgül ağırlıklarını ölçmek için orijinal teknikler uygulamıştır.

5. Kindî başta olmak üzere Müslüman âlimler, kimyasal işlemler için toprak, maden, cam ve tahtadan yapılmış çeşitli kaplar imal etmişlerdir.

6. Müslümanlar, çeşitli kimyasal maddeleri birleştirmek, katılaştırmak, öğütmek, süzmek, damıtmak ve ayırmak için çeşitli fırınlar yapmışlardır.

F. Biyoloji:

İslam bilim tarihinde genel biyoloji bağımsız bir disiplin olarak değil, genel tabiat bilimleri ve kozmoloji içinde gelişmiştir. VIII. yy.da Nazzam başta olmak üzere İslam düşünürleri ve ilim adamları tabiatın ve özellikle canlı varlıkların oluşum ve gelişimleriyle uğraşmışlardır. Nazzam'ın öğrencilerinden Arap dilcisi Cahız, genel biyoloji ve jeoloji konusunda dikkate değer eserler vermiştir.

Cahız, Lamark ve Darwin'den on asır önce onların tekâmül nazariyelerinden daha mükemmel ve idealist bir görüş ortaya koymuşlardır. İslam düşünürlerine göre tekâmülün sebebi ve tabiata böyle bir kanunu koyan bizzat Allah'tır.

H. Botanik:

İslam dünyasında ilm-i nebat olarak bilinen botanik ve üzerinde durduğu bitkiler, İslam bilim ve sanat geleneği içinde de önem verilen bir araştırma konusu olmuştur. İslam âlimleri ilk dönemlerden itibaren bitkilerin morfoloji, fizyoloji ve anatomileriyle ilgilenmişlerdir İslam dünyasında bu alana dair ilk eser yazan Cabir b. Hayyan ile Asmaî (ö. 216/831) yazmıştır.

Botanik konusunda Dineverî, botanik tarihinin en ünlü kaynaklarından olup, alanın bir ansiklopedisi olan altı ciltlik *Kitabü'n-Nebât*î'yi yazmıştır.

İhvân-ı Safa, yazdıkları 21. Risalede bitkilerin özsuyunu topraktan çekme,

---

[61] IX. yy.da Endülüslü İbn Firnas, iki kanatlı bir uçma makinesi icat ederek Kurtuba yakınındaki bir tepeden uçmayı başarmıştır. XI. yy.da ise Cevherî icat ettiği mükemmel bir uçuş makinesi ile Nişapur eski camiinin minaresinden uçmayı gerçekleştirmiştir.

[62] Cabir, deneysel metodun önemini tam olarak kavramış ve bunu tüm çalışmalarında uygulamıştır. Kufe'de kendisi için bir laboratuar yaptırmış ve burada pratik çalışmalar yapmıştır. Mineralleri ve asitleri keşfetmiştir. Kimya ilmini tecrübî bir ilim olarak tanımlamıştır. Nitrik asidi bulması onun kimya ilmindeki yeniliklerinden birisidir.

tutma, sindirme, boşaltma, gelişme ve şekillendirme güçleri olduğunu vurgulamışlar, bitkilerin gelişimi, çoğalmaları ve üremelerine özel yer ayırmışlardır.

Birunî botanik alanında özel çalışmalar ve gözlemler yapmış, bitkisel ilaç listesi hazırlamış, özellikle de süs bitkileri ve çiçekler üzerinde çalışmıştır.

İbn Sinâ *Şifâ*'sında bitkilere özel yer vermiştir. e*l-Kanun fi't-Tıb*'da da 800'den fazla tıbbî bitkiyi tanımlamıştır.

İbn Vahşiyye *el-Filahatü'n-Nebatiyye* ve İbnü'l-Avvâm *Kitabu'l-Filâha* adlı eserlerinde bitkiler ve ağaçlar arasında sempati ve antipati bulunduğuna dair meşhur tezlerini ortaya koymuşlardır.

XII. yy.da Endülüslü botanikçi İbnü'l-Baytar (ö. 646/1248), bitki anatomisiyle ilgilenmiş, günümüze kadar ulaşan en büyük farmakoloji/ilaç bilimi ansiklopedisi olan *el-Müfredât* adlı eserinde iki binin üzerinde ilaç tanımı yapmıştır.

İbn Sûrî (ö. 639/1242), *el-Edviyetü'l-Müfrede* adlı eserinde ilaç yapımında kullanılan bitkileri kök, gövde, yaprak, çiçek ve meyveleriyle tanıtmak için bir ressamla birlikte çeşitli bölgeleri dolaşmıştır. Bu sırada her bitkinin gelişme, olgunlaşma, kuruma safhalarınrda renkli resimlerini çizdirerek ilk kez, İslam bilim tarihinde görsel yolla da bitkileri tanıtan bir ansiklopedi hazırlamıştır.

İ. Zooloji.

İslam'ın temel kaynakları olan Kur'an ve hadislerde hayvanlardan sıkça bahsedilmektedir. İslam dünyasında hayvanlar alanında yazanlar, önce hayvanların isimlerini derleyerek, dilbilgisi açısından inceleyen, yaşayışlarını, morfolojik özelliklerini ve karakterlerini yansıtan yönüyle ele almışlardır.

İslam dünyasında VIII. ve X. yy.lar arasında aklî ve tecrübî yöntemlerle hayvanların morfolojik, anatomik ve fizyolojik yapılarının incelenmesi, sınıflarının tespit edilmesi yaşayış tarzlarının, kendi aralarındaki ve insanlara karşı davranışlarının ele alındığı *İlmü'l-Hayavân* denilen eserler yazılmıştır.

İslam dünyasında hayvanlar alanında yazılar, önce hayvanların isimlerini derleyerek, dilbilgisi açısından inceleyen, yaşayışlarını, morfolojik özelliklerini ve karakterlerini yansıtan yönüyle ele almışlar, onlarla ilgili inanç, hikâye ve şiirleri derlemişler, insanlara fayda ve zarlarını işlemişlerdir. Asmaî (ö. 216/831), *Kitabu'l-Vuhûş*,[63] *Kitabu'l-Hayl*,[64] *Kitabu'l-İbil* (develer hakkında) ve *Kitabu'ş-Şâ'* (koyun, keçi gibi hayvanları hakkında) adlı kaleme almıştır.

İslam dünyasında Cahız, *Kitabu'l-Hayavân* adlı eserinde başta Aristo olmaz üzere daha önceki yazarların topladığı bilgilere kendi gözlemlerini ve topladığı diğer bilgileri de ekleyerek, zooloji tarihi açısından da çok önemli olan 350 kadar hayvanı tanıtmıştır.

K. Tıp ve Eczacılık:

Tıp, İslam medeniyetinde en çok rağbet gören ve en fazla gelişen ilimler arasında yer alır. Müslüman âlimlerin çoğu aynı zamanda bire tabip idiler. Tarihî seyrî içinde İslam tıbbı, eski Yunan ve Hint kitaplarının tercümeleri ve ilk Abbasî hastanelerinde yabancı doktorların çalışmalarıyla çevre kültürlerden etkilenmiş, ancak kısa sürede yepyeni buluş ve görüşlerle yeni çığırlar açarak gelişmiştir.

VIII. ve IX. yy.larda yetişen tabiplerin başında Ali b. Rabben et-Taberî

[63] Bu kitapta hayvanları hayl, ibil, vuhûş gibi türlere ayırarak, bunların ad ve morfolojik yapılarını ele almıştır.

[64] Bu kitapta atların türlerini, isimlerini, üstün cinslerini, yürüyüşlerini, renklerini, koşmalarını, maharetlerini ve zaaflarını ele almıştır.

gelmektedir. O, 850 yılında tıp ve eczacılık alanında hastalıkların teşhisinin yanında tedavi metotlarını gösterdiği, tıp ilmini dallara ayırdığı ve hekimlik ahlakına dair bilgi ve öğütler verdiği *Firdevsü'l-Hikme* adlı bir kitap yazmıştır.

Ebû Bekir er-Râzî (ö. 313/925) ile İslam tıbbı büyük gelişme sağlamıştır. Onun bu konudaki en önemli eseri nazarî incelemeler ve klinik gözlemlerden oluşan *Kitabu'l -Hâvî*'dir. Razi, dizanteri, menejit, üriner sistem hastalıkları, apandisit, epilepsi, çiçek, kızamık, siyatik gibi hastalıkların tarihini ve çözüm yollarını eserinde zikretmiştir.

Endülüslü hekim ve tıp tarihçisi İbn Cülcül (ö. 994) tıp tarihine dair *Tabakâtü'l-Etıbbâ ve'l-Hükemâ* adlı eseri, panzehirler ve ağrı kesici ilaçlara dair *Makale fî Edviyyeti't-Tiryak* adlı eseri yazmıştır.

Kayrevanlı hekim ve eczacı İbn Cezzâr'ın (ö. 369/979) kırktan fazla eseri arasında, böbrek ve böbrek taşlarını konu alan *Kitabu'l-Kulâ ve'l-Hasâ* kitabı meşhurdur.

Ali b. Abbas el-Mecûsî (ö. 391/994), *Kamilü's-Sınaati't-Tıbbıyye* adlı eseriyle İbn Sinâ'dan önce tıp dünyasında büyük yankılar uyandırmıştır.

Ali b. İsa el-Kehhâl (ö. 430/1038), göz hastalıkları üzerine yaptığı çalışmalarla ün kazanmış, göz ve göz hastalıkları konusunda yazılmış ve günümüze kadar gelmiş Arapça kitapların en geniş ve eskisi olan *Tezkiretü'l-Kehhâlîn fi'l-Ayn ve Emrâdihâ*'yı yazmıştır.

İbn sinâ (ö. 428/1037), dünya tıp tarihinin övündüğü ve kendisiyle İslam tıbbının zirveye ulaştığı bir şahsiyettir. Tıp alanında Galenci tıp sistemini yeninde inşa ettiği *el-Kânûn fi't-Tıb* ve Aristocu biyolojiyi izlediği *eş-Şifâ* eserleri çok iyi bilinmektedir. İbn Sinâ, el-Kanun fi't-Tıb adlı eserinde anatomi, patolojik belirtiler, hıfzıssıhha, tedavi şekiller, hastalıkların çeşitleri (ateşli hastalıklar, apseler, ortopedik problemler, zehirlenmeler, yaralanmalar) ve ilaçlar üzerinde durmuştur. İbn Sinâ'nın etkisi Doğuda ve Batıda XVII. yy.a kadar devam etmiştir.

Tıp alanında Müslüman birçok yeni keşifler yapmıştır:

1. Başarılı bir cerrah olan İbn Nefis (ö. 687/1288), küçük kan dolaşımını doğru bir şekilde ortaya koyarak anlatmıştır.

2. İbn Kuf (ö. 685/1286) döneminin en büyük cerrahı idi ve *Umdetu'l-İslah fî Ameli Sınaati'l-Cerrâh* adlı eserinde cerrahîde geliştirdiği yeni teknikleri anlatmaktadır.

3. Ali b. Abbas el-Mecûsî kılcal damarlar sistemini keşfetmiştir.

4. Ali b. İsa el-Kehhâl eserinde yaptığı çeşitle göz ameliyatlarında anestezi kullandığı anlatmıştır.

5. Abdullatif Bağdadî (ö. 629/1231) kemik ve iskelet biliminin kurucusudur.

6. Akşemseddin Pastör'den 400 yıl önce mikrobu keşfetmiş ve ona "tohum" adını vermiştir.

7. İlk dönemlerde hekimler tarafından yürütülen eczacılık IX-XII. yy.lar arasında hekimlikten ayrılmıştır. İlk eczane 765 yılında Bağdat'ta açılmıştır.

8. İslam dünyasında yeni ilaçların yanında ilaç yapımında kullanılan alet ve teknikler geliştirilmiştir. İlaç şekilleri, ilaç yapımında kullanılan teknik ve yöntemlerin yanında, ilaçların ve bunların tedavideki etkileri üzerine de eserler yazılmıştır. Bunlardan bazıları:

a. Ebû Bekir Râzî, *Kitabu'l-Hâvî*'de 829 ilacın adını vererek özelliklerini saymıştır.

b. İbn Cezzâr, *el-İ'timâd fi'l-Edviyeti'l-Müfrede*'de 294 ilacı anlatmıştır.

c. İbn Sinâ, *el-Kanûn fi't-Tıb*'da 800'de fazla ilacı tarif etmiştir.

d. Bîrûnî, *es-Saydele* adlı eserinde 720 ilacı alfabetik sırayla tanımlamıştır.

e. İbn Baytâr, *el-Câmi' li Müfredâti'l-Edviye ve'l-Ağziye*'de 1400 kadar bitkisel ilaç hakkında bilgi vermiştir.

L. Sağlık Kurumları:

İslam'ın insan sağlığına vermiş olduğu öneme ve bu hususta ortaya koymuş olduğu ilkelere paralel olarak Müslümanlar sağlık kurumları oluşturmuşlardır. İslam dünyasında ilk dönemlerde sağlık kuruluşlarına ***Bîmâristan*** denilmiş, daha sonraki dönemlerde bazı İslam bölgelerinde de ise ***Dâruşşifa*** olarak adlandırılmıştır.

İslam dünyasında ilk sistemli hastaneler Emeviler döneminde kurulmaya başlanmıştır. Velid b. Abdülmelik 88/707 yılında bir hastane kurarak buraya maaşlı hekimler tayin etmiştir. Abbasiler dönemi İslam tıbbı ve sağlık kuruluşları açısından parlak bir zaman dilimidir. Müslümanlar, geleneksel sağlık bilgilerine Fars, Hint ve Yunan bilgi ve birikimini de katmışlardır. Abbasiler döneminde halifelerin yanında vezirler ve diğer devlet adamları da hastaneler yaptırmışlardır.

Fars tıp geleneğinin önemli merkezlerinden olan Cündüşapur'da yetişen hekimlerin Abbasi dönemi hastanelerinin gelişmesinde büyük katkıları olmuştur. Hint tıp geleneğini İslam dünyasına aktaranlar Bermekî ailesi mensupları olmuştur. Bu aile Bağdat'ta kendi adlarıyla bir hastane kurarak başına İbn Dehn adlı bir Hintli hekimi getirmişlerdir. Daha sonra hastanelerin sayıları hızla artmış, X. yy.da İslam hastaneciliği ve İslam tıbbı parlak bir dönem yaşamıştır. Diğer yandan tam teşekküllü hastanelerin yanında ihtisas hastaneleri de kurulmuştur.

Ahmed b. Tolun 872'de mısır'da 60 000 dinar harcayarak akıl hastaları için de bir bölümü olan bir hastane yaptırmıştır. Bağdat'a 945-1055 yılları arasında hâkim olan Büveyhîler'den Adududevle (ö. 373/983), burada Dicle nehrinin kenarında ***Bîmaristan-ı Adudî***'yi yaptırdı.

Abbasiler devrinde sağlık alanında büyük gelişmeler yaşanmış ve faaliyetlerde bulunulmuştur. Hekimler, ünlü hekim Sinan b. Sabit'in tavsiyesi ve vezir Ali b. İsa'nın emriyle her gün hapishanelere gidip hasta muayene ederler ve onlar için çeşitli ulaçlar hazırlarlardı.

Selçuklular 1055'ten itibaren Nişabur, Bağdat, Şiraz, Berdeşir, Kâşân, Zencan, Harran ve Mardin'de hastaneler kurmuşlarıdır. Teori ve pratiğe dayalı eğitim veren Şam'daki Nureddin hastanesi, Kayseri'deki Gevher Nesibe Dâruşşifası, Sivas Divriği, Tokat, Çankırı ve Kastamonu'daki hastaneler o dönemin medeniyet eserleridir. Selçuklular döneminde tam teşekküllü hastanelerin yanında sadece akıl hastalarının tedavisiyle uğraşan Bağdat'taki ***Deyrü'l-İzkıl*** gibi müesseselerle, cüzamlıların tecrit edilerek bakıldığı hastaneler de kurulmuştur.[65]

Selçuklular dönemi sağlık kurumlarından biri de seyyar hastanelerdi. Melikşah ve Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'un sırasıyla 100, 200 ve 400 deveden oluşan kafileler tarafından hekim, hasta, ilaç ve diğer gerekli levazımatın taşındığı ve özellikle ordular için seyyar hastaneler kurulmuştur. Halk sağlığı ve tıp eğitimi için kurulan genel hastanelerin sayısı Selçuklular döneminde hayli fazlaydı.

İslam dünyasında büyük hastaneler, erkek ve kadınlar bölümlerinden meydana geliyordu. Bazılarında ruh hastalıkları için ayrı bir bölüm yapılmıştır. Hastane baştabibine "***saur***", eczacılara "***saydeli***" veya "***saydelani***" gibi isimler verilmiştir. Hastanelerde hastaların bakımı, yemek ve ilaçlarının hazırlanması; yatakların bakımı, temizlik gibi işler için görevliler çalışıyordu.

---

[65] Selçuklular ve Osmanlılar dönemlerinde de Anadolu'da cüzamlılar için çok sayıda sağlık kuruluşu inşa edilmiştir. Afyon civarında Karacaahmet tekkesi, Burdur-Önocak'taki Melek Dede Türbesi, Erzurum civarında Deli baba Köyü'nde, Konya, Kayseri, Sivas, Kastamonu ve Tokat'ta da cüzamlılar için ayrı sağlık tesisleri kurulmuştur.

KİTAP VE KÜTÜPHANELER

Müslümanlarda kitaba karşı oluşan sevgi ve saygı, yazılı eser alanında İslam medeniyetinin dünya medeniyetleri içinde önemli yer tutmasını sağlamıştır. Müslümanlar, kitabı bilgi edinme ve nakletme aracı olarak görmenin yanı sıra, cilt, süsleme ve yazı sanatlarındaki mükemmel hünerlerini kitaplara yansıtarak onlara birer sanat vasfı kazandırmışlardır.

İslam toplumunun kitaba karşı tutumuyla, antik çağlarda İskenderiye kütüphanesinin Romalılar, Ortaçağda Bağdat başta olmak üzere İslam dünyasındaki çok sayıda kütüphanenin Moğollar, Endülüs kütüphaneleri ile Mayaların yazılı eserlerinin İspanyollar tarafından yakılması ve yok edilmesi karşılaştırılmalıdır.

İlk dönem İslam tarihinde, yani Hz. Peygamber ve dört halife dönemlerinde Kur'an nüshaları, Hadis metinleri ve İslam devletinin diğer devletlerle yaptığı antlaşmalar dışında pek fazla yazılı malzeme mevcut olmadığından kütüphaneye ihtiyaç duyulmamıştır.

Emeviler dönemi İslam kütüphaneciliğinin başlangıç devre olarak kabul edilebilir. Çünkü bu dönem Kur'an ve Hadis etrafında yoğun bir telifin başladığı görülmektedir. Bu dönemde ilk kütüphaneler, hem kitapların saklandığı hem de birer eğitim kurumu olarak işlev yapmıştır. Muaviye döneminde Şam'da bir kütüphanelin kurulduğu ve Halid b. Yezid'in (ö. 85/704) de bunu kitap bakımından zenginleştirdiği nakledilmektedir. Daha sonra Abdülmelik b. Mervan tarafından daha da geliştirilerek "*sahibü'l-Mesahif*" unvanıyla Sa'd adında birisini kütüphaneci olarak görevlendirdiği bilinmektedir.

Abbasiler döneminde papirüsün yanında kâğıt imalatının çoğalmasıyla kitap yazımı da kolaylaşmış ve bollaşmıştır. Dinî ilimlerin yanında müspet ilimlere gösterilen ilgi, kitap sayısının artmasında rol oynamıştır. Bu dönemin ilerleyen zamanlarında Bağdat, Şam, Kahire ve Basra gibi şehirlerde "*Sûku'l-Verrâk*în" diye

adlandırılan kitapçı çarşıları ortaya çıkmıştır.

Abbasiler döneminde hem kâğıdın bollaşması, hem kitap yazımının artması hem de komşu medeniyetlerden elde edilen kitapların tercüme edilmesi üzerine başta halifeler olmak üzere vezirler, ilim adamları ve bazı zenginler de kütüphane oluşturmuşlardır. Özellikle İran kökenli Bermekîler ailesi Farsça ve Grekçe yazmalardan oluşan bir kütüphane kurmuşlardır. Mu'tasım, Mütevekkil ve Vâsık dönemlerinde vezirlik yapan Muhammed b. Abdülmelik b. Zeyyat, o sırada başkent olan Samarra'da zengin bir kütüphane kurdurmuştur.

İslam dünyasında âlimler ve zenginler de kütüphaneler kurmuşlardır. Yedi kıraat imamından birisi olan, Emevilerin son yılları ile Abbasilerin ilk yıllarında yaşayan Arap dili ve edebiyatı âlimlerinden Ebû Amr b. Âlâ'nın (ö. 154/771) bir oda dolusu kitabı bulunduğu kaynaklarda belirtilmiştir. Bunun dışında çok sayıda kişinin kitap toplayarak kütüphane oluşturdukları bilinmektedir.

Medrese kütüphaneleri: Her medresede kitap ve kütüphanenin bulunması tabii ise de bazılarında önemli kütüphaneler kurulmuştur. Bağdat Nizamiyesi dönemin en geniş kütüphanelerinden birisine sahipti. Nizamülmülk'ün 1067'de Bağdat'ta kurduğu medrese ve kütüphane, diğer medrese ve kütüphanelere öncülük etmiştir. Nizamiye'den sonra en ünlü medrese olan 1234'de açılan Mustansırıyye Medresesi'nin Kütüphanesi "*Hızanetü'l-Kütüp*" diye adlandırılmıştır. Halife özel kütüphanesinden seçtiği 290 yük kitabı bu kütüphaneye göndermiştir. Bu kütüphanede 80 000'in üzerinde kitap bulunduğu kaynaklarda belirtilmektedir. Ancak bu kütüphane Moğol saldırısı sırasında askerler yağmaladıkları kitapların bir kısmını satarak, bir kısmının da ciltlerini çıkarak atlarına tamım yapmalarından dolayı büyük kayba uğramıştır.

Beytü'l-Hikme Kütüphanesi: Beytü'l-Hikme'nin tercüme merkezi ve kütüphane olma özelliği, zamanla genişleyerek daha çok pozitif ilimlerin araştırıldığı bir merkez ve eğitim kurumu haline gelmiştir. Ancak başkentin Mu'tasım tarafından Samarra'ya taşınması üzerine Beytü'l-Hikme, araştırma merkezi olma özelliğini kaybederek sadece kütüphane fonksiyonunu sürdürmüştür. X. yy.ın sonlarına kadar faaliyette bulunan kütüphaneden daha sonra haber alınamamıştır. İslam ilim dünyasına 500 yıldan fazla kaynaklık yapan bu merkez 1258'de Hülagu tarafından yakılıp yıkılmıştır.

İslam medeniyetini önemli merkezlerinden olan ve İslam dünyasının Batı'sında bulunan Endülüs'te de bir kısmı devletin bir kısmı da şahıslara ait olan çok sayıda kütüphane kurulmuştur. Devlet kütüphanelerinin en ünlüsü II. Hakem tarafından kurulan saray kütüphanesidir. O, Kayrevan, İskenderiyye, Şam ve Bağdat'a kitaptan anlayan kişileri göndererek, adı merkezlerdeki kitapçı dükkânlarını dolaşarak satın alınacak ya da istinsah edilecek kitapları tespit ediyorlardı. II. Hakem bunlardan haberdar olduktan sonra bu eserlerin orijinal nüshalarını ya da istinsah edilmiş olan kitapların kendi kütüphanesinde yer almasına özen gösteriyordu. Onun bu gayretleri sonucunda saray kütüphanesinde toplanan el yazması kitapların sayısı 400 000 çildi aşmıştı. Bunların isimlerini ihtiva eden katalog ise, her biri elli yapraktan oluşan tam 44 cildi buluyordu.

Endülüs'ün birçok şehri kitap çarşılarıyla da ünlü idi. Bunların en ünlüsü de Kurtuba çarşısıydı. Kitap çarşıları şahısların kendi özel kitaplık ve kütüphanelerini kurmayı kolaylaştırıyordu. Bu özel kütüphanelerden birisi de Kurtuba'da İbn Futays (ö. 402/1012) ait olup, saray kütüphanesinden sonra şehirdeki en büyük kütüphane idi.

İslam dünyasında kurulan çeşitli hanedanlar kütüphaneleriyle ünlüdürler.

Ağlebîler, mısır, Şam, Irak ve Horasan gibi kültür merkezlerinden temin ettikleri kitaplarla, ayrıca Sicilya'dan davet ettikleri Hıristiyan din adamlarına Grekçeden

yaptırdıkları tercümelerle büyük bir kütüphane kurmuşlardır. Bu kütüphanede tıp, eczacılık, matematik, geometri, astronomi ve botanik alanlarında araştırma ve öğretim yapan bölümler de mevcuttu.

Hemdânîler, Musul'da özellikle felsefe ve astronomi alanlarında olmak üzere hemen her ilim dalındaki eserleriyle ünlü olan ve Dâru'l-İlim diye anılan müesseselerin ilki olduğu kabul edilen bir kütüphane açmışlardır.

Büveyhîler'den Muizziddevle'nin oğlu Habeşî'nin 15 bin ciltlik kütüphanesi vardı.

Samânîler'in hükümet merkezi olan Buhara'da İbn Sinâ'nın istifade ettiği, bir süre çalıştığı, her odasında ayrı bir ilme ait kitapların bulunduğu kütüphane de, İslam dünyasında meşhur kütüphaneler arasındadır.

Fatimîler'de kütüphaneye önem vererek, Aziz Billah'ın Kahire'de kitap sayısı 60 bin civarında olduğu söylenen ve raflara konularına göre yerleştirilen saray kütüphanesi İslam medeniyeti açısından çok önemlidir.

Kütüphanelerde büyüklüğüne ve genişliğine göre görevlilerin sayıları değişmekte idi. Bu kurumlarda görevli olarak;

Müdür durumunda ***Sâhib,***

İdarî ve malî işleri yürüten ***Hâzin,***

Okuyucuya aradığı kitabı raflarda bulma ve dolaptan alıp mütalaa salonuna getirme görevini yerine getiren ***Münâviller***,

Temizlik hizmetlerini yürüten ***Ferrâşlar,***

Kitapları ciltleyen ***Mücellidler,***

Tercüme yapan ***Mütercimler,***

Kitapları istinsah eden ***Müstensihler*** bulunurdu.

Klasik dönem İslam tarihindeki kütüphanelerin ortadan kalkışında ve içerdiği kitapların çok azının bize oluşmasında yangın, sel gibi felaketlerin, ihtilalların, isyanların, kanlı savaşların çok etkisi olmuştur. Bağdat, Mısır, Suriye, Endülüs, Buhara ve Nişabur kütüphaneleri savaş ve karışıklık dönemlerinde çok büyük zarar görmüşlerdir.

SANAT VE MİMARÎ

Evrensel bir duygu ve ihtiyacı karşılayan sanat olmadan medeniyet ve hatta insanlık düşünülemez. Nitelikleri ve nicelikleri farklı olmakla birlikte tarih boyunca bütün insan toplulukları sanat ile ilgilenmişler ve sanat eserleri meydana getirmişlerdir.

Müslümanlar da insanın fıtratı ile beşerî arzu ve kabiliyetlerinin bir gereği olarak gördükleri sanata önem vermişler ve çeşitli alanlarda sanat eserleri ortaya koymuşlardır.

Sanat ve İslam: İslam dinine göre sanatı ortaya çıkaran bütün güzelliklerin kaynağı ***ALLAH***'tır. Allah'ın sıfatlarından biri, "**güzel**" anlamına gelen "**cemal"**dir. İnsanın en güzel biçimde yaratılması ve üstün yeteneklerle donatılması, onun güzellikleri kavramasını, bunlardan zevk almasını ve güzel eserler ortaya koymasını sağlar. Bundan dolayı Kur'an'da da belirtildiği üzere en büyük sanatkâr **ALLAH**'tır.

Bundan dolayı İslam, Müslümanları sanata teşvik etmenin yanında diğer medeniyetlerin sanat eserlerine karşı da saygılı, hoşgörülü ve hatta korumacı davranmaya yöneltmiştir. Müslüman Arap, Türk, Fars, Berber, Moğol gibi toplumların, Uzak Doğu'dan İspanya'ya, Sibirya'dan Afrika içlerine kadar uzanan bölgede VII. yy.dan günümüze kadar geliştirdikleri İslam Sanatı, dönem ve ülkelere göre birlik içinde çokluk niteliği taşımaktadır.

İslam Sanatının Genel Özellikleri

1. ***İslam sanatı esas olarak Kur'an kaynaklıdır:*** Başta Allah'a iman olmak üzere dinin ana ilkeleri İslam sanatını şekillendirmiştir. İslam dininde; sanat eserleri yapılırken lüks ve israfa gidilmesi hoş karşılanmamıştır. Şehir meydanlarında sırf süsleme amaçlı ***anıt yapımından kaçınılmış***, onun yerine insanların ***su içme ihtiyacını***

karşılayan güzel çeşmeler, şadırvanlar, sebiller yapılmıştır.

2. *Özellikle dinî mimarî süslemelerinde irrealizm/soyut (mücerret) oluşudur.* Her şeyden önce İslam sanatının en özgün niteliği, yani soyut bir varlık olan Allah inancı etrafında şekillenmiş olmasıdır. İslam sanatındaki soyut niteliği en çok tezyinatta/süslemelerde görmek mümkündür. Örneğin bir cami süslemesinde tabiat aynen taklit edilmemiş, renkte, bicimde, çizgilerde kısmen veya kimi zaman çoğunlukla cesaretli farklar yapılmıştır. Bu duyarlılık minyatürde daha bariz görülmektedir. Bu çerçevede, İslam dünyasında puta tapıcılığa yol açabileceği, tevhidi zedeleyeceği endişesi ile büyük ölçüde somut nitelik taşıyan tasvir/resim ve heykel sanatına sıcak bakılmamıştır.

3. *İslam sanatı tefekkür ve hendeseye dayanmaktadır.* İslam sanatında tefekkürün ey yüce seviyesinde olan sonsuzluğa ulaşmak amaçlanmıştır. Allah'a ulaşma düşüncesi Müslüman sanatkârın daima ilk ve tek amacı olmuştur. Bu duygular da en güzel biçimde süslemede dile getirilmiştir. Başlangıcı ve sonu açık olmayan bazı kompozisyonlar ezeli ve ebedi olan Allah'ı hatırlatmakta, insan ruhunda ve düşüncesinde derin izler bırakmakta ve yeni ufuklar açmaktadır. İslam sanatının amaçları arasında Allah'ın varlığını ve sevgisini insanlara hissettirmek için Müslüman sanatkâr daha çok Allah'ın varlığını ve kudretini ifade eden figüratif ve natüralist geometrik şekiller, yıldız kümeleri ve bitki motiflerini kullanmışlardır.

4. *İslam sanatı tabiat ile tabiatüstü arasında denge sağlamıştır.* Sanatkâr, bir yandan tabiatüstü/metafizik varlıkları hatırında tutarken bir yanda da onları hatırlamaya veya betimlemeye götürecek vasıtaları tabiattan seçmiştir. Bu aynı zamanda İslam'ın dünya ve ahiret arasında kurduğu dengenin sanat diliyle anlatımıdır.

5. *İslam sanatı dünya hayatının faniliğini nazara verir.* İslam inancının temel ilkelerinden olan dünyanın faniliği, ahretin bakiliği İslam sanatında da tezahür etmiştir. Sözgelişi, bir minyatürde yer alan figürler adeta dondurulmuş bir rüya gibidir. Çoğunlukla, minyatürde resmedilen insanların yüzünden düşüncelerini veya duygularını anlamak mümkün değildir. Zafer ve eğlenceleri anlatan minyatürlerde de insanların yüzünde esasen sevinç ifadesi yoktur. Bu durum, hep dünya hayatının fani olmasının İslam sanatındaki yansımasıdır.

6. *Mimarîde gerçekçiliği esas alması:* Müslümanlar, mimarî eserlerinin hemen her karesini muhakkak fonksiyonel, dinî veya sosyal bir ihtiyaca binaen yapmışlar, lüks ve israftan kaçınmışlardır. Bu ilke gereğince dünyanın çeşitli medeniyetlerindeki şehirlerde görülen boş ve geniş şehir meydanlarının yerini, İslam şehirlerinde daha fonksiyonel ve yararlı görülen şadırvan, çeşme veya sebil almıştır.

7. *İslam sanatı çevre medeniyetlerin sanatlarını aşma amacında olmuştur.* Müslümanlar fethettikleri topraklarda karşılaştıkları ihtişamlı mabetler ve diğer sanat ürünlerini gölgede bırakmayı, onları aşmayı bir amaç ve İslam'ın yüceltilmesi anlamında dinî bir görev olarak görmüşlerdir.

8. *Birlik içinde çokluğu (vahdet içinde kesreti) esas almışlardır.* İslam sanatı millî, mahallî ve şahsî anlayışlar ve tercihleri kendi bünyesinde yeni bir terkibe kavuşturmuştur. Milletlerin, mahallî toplulukların ve bireylerin estetik, güzellik ve sanat anlayışları ve dünya görüşleri de İslam sanatını etkilemiştir. Müslümanlar sanatın malzemesinde ve şeklinde mahalli zenginlikleri, estetik zevkleri ve birikimleri kullanmışlardır. Mesela fonksiyon olarak aynı olmakla birlikte (minare gibi) Samarra'da kalın spiral, İstanbul'da ince silindirik, Kuzey Afrika'da kalın ve dörtgen köşelidir. Müslümanlar, diğer medeniyetlerin ortaya koyduğu sanat eserlerinden faydalanma yoluna da gitmişlerdir

9. *İslam sanatında mimarî eserler iklim ve malzemeye göre değişmiştir.*

Müslümanlar iklim ve malzemenin durumunu göz önünde bulundurmuşlardır. Mesela iklimin sıcak ve soğuk olması, mimarîde duvar kalınlıklarını ve pencere ölçütlerini etkimişlerdir. Bunun gibi ahşabın bol olduğu yerde ahşap malzeme, taşın çok olduğu yerde taş malzemesi kullanılmıştır. Karın ve yağışın çok olduğu yerlerde çatılar dik, az olduğu yerlerde daha basıktır.

Klasik İslam sanatının iki önemli dönemi olan ve Bizans ve Helenistik etkisinde kalan Emeviler ile Türk ve Fars etkisinde kalan Abbasiler arasında bazı önemli farklar görülmektedir.

İslam Mimarîsinin Özellikleri

1. Emevi camileri ebat bakımından Abbasi camilerine nazaran daha küçüktür. (Örnek; Samarra Camii, Şam Ümeyye Camii'nden daha büyüktür).
2. Emevilerin yapı malzemesi taş, Abbasilerin kerpiç ve tuğladır. Bu sebeple Abbasi eserleri günümüze kadar ulaşmamıştır.
3. Emevi kemerleri atnalı, yuvarlak ve dilimli, Abbasiler dönemi sivridir.
4. Emevi minareleri kare planlı, Abbasi minareleri yükseldikçe daralan içi dolu helezonik (Sarmal biçiminde olan) rampalı malviye minaredir.[66]
5. Emeviler zamanında türbeye rastlanmazken Abbasiler ilk devirden itibaren türbe yapımını başlatmışlardır.

Süslemede;

1. Emevi yapılarında iç ve dış süsleme, Abbasilerde daha çok iç süsleme vardır.
2. Emevi süslemesi tabiatçı karakterde iken Abbasilerde nebatî şekiller üsluplaştırılarak resmedilmiş, geometrik ve hayali motiflere yer verilmiştir.
3. Emevi saraylarındaki resimlerde insan figürüne sıkça rastlanırken Abbasilerde daha seyrektir.
4. Emeviler süslemelerde fresk[67] ve cam mozaik kullanırken Abbasiler süslemede genellikleştuk/alçı kullanmışlardır.
5. Emevi sütun başlıkları daha çok Roma ve Hıristiyan eserlerinden devşirme iken Abbasilerinki kendi imalatlarıdır.

Müslümanlar arasında gelişen sanatlar:
Tezhib, hüsn-i hat, minyatür, musikî ve mimarîdir.
Müslümanlar arasında gelişmeyen sanatlar:
Resim ve heykelcilik.

Müslümanlar Arasında Gelişen Sanat Dalları:

1. Tezhip:

El yazması kitapların sayfalarına, hat levhalarına, tuğraların üst taraflarına, ferman ve hilye-i şeriflere **altın tozu ve boya** ile yapılan her türlü bezemeye ***tezhib*** denilmiştir. Tezhibin en önemli malzemesi **altındır**. Altınla süslemek anlamına gelen tezhib sanatkârına ***müzehhib,*** tezhiblenmiş esere de ***müzehheb*** denilmiştir.

Tezhib, en çok Kur'an yazmalarında kullanılmıştır. Özellikle ayetleri birbirinden ayırmak için kullanılan ***küçük yıldızlar***, ***çiçek öğeleri*** ve secde ayetlerini belirtmek için kullanılan gül biçimli süsler göze çok çarpmaktadır. Şekil olarak tezhipte en çok ***çiçek***

[66]İlk olarak abbasi devletini mimari alanda ön plana çıkaran Samarra kentindeki halife mütevekkil'in yaptırdığı, dünyanın en büyük camileri arasında yer alan 150.000 kişilik mütevekkiliye camiinin ana mekânın dışında spiral şekildeki 58 metre yüksekliğinde olan minareye verilen ad.

[67] **Fresk,** resim sanatının büyütülmüş şeklidir. Sarayların duvarlarına titizlikle işlenen figürler, muhteşem görünüm ile hayranlık uyandırıyor. Kiliselerin duvarlarında dini sembolleri yansıtan fresk sanatı, şimdilerde müzelere ve tarihi mekânlara ev sahipliği yapmaktadır.

ve yaprak öğeleri kullanılmıştır. Asma yaprağı, yıldız çiçeği, nilüfer, gül, lale gibi çiçekler son derece ince ve zarif bir işçilikle işlenmiştir.[68]

İslam tezhip sanatının gelişmesinde bütün Müslümanların katkıları vardır. Ancak Türklerin bu alanda yaptıkları büyük ve önemli başarıları unutulmamalıdır. Tezhibin İslam dünyasında yayılmasında **Uygur** sanatkârlarının büyük rolü olmuştur.[69]

Tezhip zirvesini Osmanlılarda yapmıştır. Osmanlı sanatçıları da XV-XVI. Yy.larda İran'la artan ilişkiler sonucunda eserlerinde Herat Okulu'nun birçok özelliğini uygulamışlar, yeni terkipler oluşturmuşlardır. Matbaanın Osmanlıya girmesi üzerine, tezhip sanatında gerileme başlamıştır. Elyazması eserlere rağbetin azalması bu sanatı da etkilemiştir.

Zengin bir tezhip geleneğine sahip olan Türkler daha çok ***hataî***, ***rumî*** ve ***şukûfe*** adı verilen süslemeler yapmışlardır. **Hataî** Türkistan'da gelişen ve stilize yaprak ile çiçek motiflerinden oluşan Türk klasik tezhip üslubudur. Anadolu'da Selçuklular döneminde gelişen **Rumî** stilize hayvan motifleri ile kıvrım dalların birbirine girift olarak tanziminden oluşur. **Şukûfe** de XII. yy.da çiçeklerin gerçekçi bir anlayışla tanzimi, en çok ***düğün çiçeği, gül, karanfil, kadife, kiraz, narçiçeği, lale ve sümbül*** gibi motiflerden meydana gelmektedir. Türkler sadece altın yaldız ile yaptıkları tezhibe ***halkârî*** (altınla süsleme) adını vermişlerdir.

2. Hüsn-i Hat:

Belirli ölçü ve kurallara göre Arap harfleriyle güzel yazı yazma sanatına ***hat*** denilir.[70] Bu işi yapan sanatkâra ***hattat*** denir. Hat örnekleri kitapların yanı sıra, ***kitabeler, seramik kaplar, madenî eşyalar ve mimarî öğeler*** üzerinde de bulunur. Mimarî öğelerden de özellikle **cami, mescit, kütüphane ve saray** gibi yapıların süslemelerinde, levha ve tablolarda kullanılmıştır.

Hat sanatı Arap harflerinin VI-X. yy.lar arasında geçirdiği uzunca bir gelişmeden sonra ortaya çıkmıştır. Arap harfleri İslam'ın doğuşundan sonra yavaş yavaş estetik nitelik kazanmaya başlamış, bu süreç VII. yy.ın ortalarında hızlanmıştır. Arap yazı sisteminde harflerin çoğu, kelimenin başına, ortasına ve sonuna gelişlerine göre bünye değişikliğine uğrar. Sanat haline dönüşüyle pek kıvrak bir şekle bürünen harflerin, birbirleriyle bitiştiklerinde kazandıkları görünüm zenginliği ve aynı kelime veya cümlenin çeşitli terkiplerle yazabilme imkânı, bu yazsılara sanatta aranılan sonsuzluk ve yenilik kapısını açmıştır. Kur'an-ı Kerimin yazı dilinin Arapça olması, estetiğin teşvik edilmesi, İslam medeniyetinde ***kitap, yazı ve kaleme*** verilen değer Müslümanlara arasında hat sanatının gelişmesini sağlamıştır.

Hat sanatında yazı çeşitleri, harflerin şekilleri, boyutları, birbirine uzaklıkları ve kullanım yerlerine göre çeşitli adlar almıştır. Hatta hangi yazının nerede kullanılması gerektiği gelenek haline gelmiştir.[71] İslam'ın kitap haline getirilen ilk metni olan Kur'an,

---

[68] En çok tezhiplenen kitabın Kur'an olmasının sebebi, Kur'an yazmanın ve süslemenin sevap olmasından kaynaklanmıştır. Özellikle Kur'an-ı Kerim'in ilk iki sayfasının bu tür bir süsleme ile doldurulması adeta bir kural haline gelmiştir. Diğer kitaplarda ise genellikle metnin başında tezhipli bir besmele bölümü koymak yeterli olmuştur. Baş sayfalarda taç şeklinde yapılan tezhibe ***tepelik*** veya ***mihrabiye***, bunların üstünü ok şeklinde süsleyen tezhibe ***tığ;*** hizb, çüz, sûre, vakıf, secde ve aşir işaretleri saran tezhibe ***gül,*** zahriye/kitabın dış kapağındaki süslemeye ***şemse*** denilmiştir.

[69] Türklerde tezhibin geçmişi VIII. yy.da Mani dinini kabul eden Uygurlara kadar uzanır. XV. Yy.da Mısır'da Memluk sanatçıları ayrı bir tezhip üslubu geliştirmişlerdir. Aynı dönemde İran'da ve ardından Timurluların egemen olduğu Herat, Hive, Buhara, Semerkant gibi merkezlerde tezhip sanatı büyük gelişme kaydetmiştir.

[70] Hat sanatı İslam kaynaklarında "cismanî aletlerle meydana getirilen ruhanî bir hendese" olarak tanımlanmıştır.

[71] Aslı Nabatilerden gelen basit Arap harfleri, İslam ile birlikte önem kazandı. Arap hattı, çeşitli

Mekkî-Medenî hatla deri üstüne siyah mürekkeple, noktasız ve harekesiz biçimde yazılmıştı.

Hat sanatının ortaya çıkmasında sanat ihtiyacı ve dinî vecibe rol oynamıştır. Müslümanların minyatür hariç, tasvire ilgi duymayışı, resim zevkinin yazı sanatında tecellisinde vesile olmuş ve hat sanatı, adeta soyut resim anlayışı kazanmıştır.[72]

Abbasiler döneminde gittikçe geyişen ilim ve sanat hareketleri sayesinde büyük merkezlerde ve özellikle Bağdat'ta kitap merakı ve bunları yazarak çoğaltan "verrak"lar artmıştı. İste bunların kitap istinsahında kullandıkları yazıya "***Verrakî, muhakkak*** veya ***Irakî***" deniliyordu. VIII. yy. sonlarından itibaren hattatların güzeli arama gayreti sonucunda ölçülü olarak şekillenen yazılar ***asli*** ve ***mevzun*** hat adıyla anılmaya başlandı.

Zaman ilerlemesiyle Aklâm-ı sitte (altı kalem) veya ümmü'l-hat denilen yazı türleri ortaya çıkmıştır. Bu adla anılan altı cins yazı birbirine tabi, ikili gruplar halinde değerlendirilmektedir. Hat çeşitleri ise; ***kûfî, sülüs, nesih, muhakkak, reyhanî, tevkî, rik'a ve ta'lîktir.***

Hat Araç Gereçleri: Hat sanatında yazının temel arası kalemdir. Çok ince yazılar için madenî uçlar kullanılmıştır. Hat sanatında kullanılan mürekkep özel olarak hazırlanırdı. Yağlı isin çeşitle katkı maddeleriyle karıştırmasıyla elde edilen bu mürekkep akıcı biçimde yazmayı sağlar, yanlış yazma durumunda da kolayca silinirdi. Hat sanatında kullanılan kâğıtlar da özeldi.

Hat Eğitimi: Hattatlar yy.lar boyu usta-çırak ilişkisi içinde yetişmişlerdir. Ortalama üç beş yıl süren eğitimin sonunda hattat adayı iki veya üç hattatın önünde yazı yazarak imtihan olurdu. Hattatlar bu yazıyı beğenirlerse altına imzalarını atarlardı. Buna "icazetname" adı verilirdi.

Türkler hat sanatına büyük önem vermişlerdir. Selçuklular, Beylikler ve Osmanlılar dönemlerinde hat sanatı önemli ilerleme kaydetmiş ve büyük hat ustaları yetiştirmişlerdir. Hat alanında **Ahmet Karahisarî, Hafız Osman, Mustafa Rakım, Hamit Aytaç ve Halim Özyazıcı** gibi sanatkârları sayabiliriz.

3. Minyatür:

Çok ince işlenmiş küçük boyutlu resimlere ve bu tür resim sanatına verilen addır. Minyatür kelimesi çok güzel kırmızı bir renk veren ve Latince adı "minium" olan kurşun oksitten türemiştir.

Minyatür İslam dünyasında önemli gelişmeler kaydetmiş ve İslam kültüründe resme tasvir veya kimi zaman da nakış denilmiştir.

El yazması kitapları süslemek için **sulu boya, altın ve gümüş yaldızla** yapılan çok renkli ve küçük boyutlu yapılan resimlere ***minyatür*** denilir. İslam sanatında minyatüre ***tasvir***, minyatür sanatçısına ***müsavvir*** adı verilmiştir. Türk dünyasında ise minyatür sanatına ***nakış,*** sanatkârına da ***nakkaş*** denmiştir. Minyatür daha çok kâğıt, fildişi ve benzeri maddeler üzerine yapılırdı.

Müslümanların tasvir zevki ve sanatı minyatürde ortaya çıkmıştır. Minyatür, doğu ve batı dünyasında çok eskiden beri bilinen bir resim tarzıdır. Çizgileri çizmek ve ince ayrıntıları işlemek için yavru kedilerin tüylerinden yapılan ve tük kalem denilen

---

dönemlerde işlendiği bölgeye nispetle, İslam öncesi ***Anbarî, Nirî, Mekkî*** ve hicretten sonra ***Medenî*** isimlerini alarak gelişti.

[72] Kur'an ayetlerinin yazılması dinî bir görev olarak kabul edilmesinden, hat sanatına Müslümanlar oldukça önemli ve yüce bir mevki vermişler, hattatlar diğer sanatçılardan daha üstün tutulmuşlardır. Hatta bunun sonucu olarak Türklerde herhangi bir yazılı kâğıt parçası bile hürmetle yükseğe kaldırılması ve saklanması dinî bir vecibe olarak kabul edilmiştir.

çok ince fırçalar kullanılırdı. Resim yapılacak kâğıdın üzerine Arapzamkı katılmış üstübeç sürülürdü. Renklere saydamlık kazandırmak için de bu yüzeyin üzerine bir kat da altın tozu sürüldüğü olurdu.

Minyatür doğu sanatı olup batıya da doğudan geçmiştir. İslam minyatür sanatının gelişmesinde de ***Uygur Türklerinin*** önemli etkisi olmuştur. Selçuklular döneminde minyatüre önem verilmiş, İran ile ilişkileri sebebiyle minyatür sanatı İran etkisinde kaldı. Osmanlı devleti döneminde XVIII. yy.a kadar İran ve Selçuklu etkisi sürdü. Özellikle Osmanlılar döneminde bu sanat alanında büyük gelişmeler sağlanmıştır. Fatih döneminde, padişahın resmini de yapan Sinan Bey adlı bir nakkaş, II. Bayezid döneminde de Baba Nakkaş diye tanınan bir sanatçı yetişmiştir. Türk minyatürü XVI. yy.ın ikinci yarısında en olgun ve verimli dönemini yaşamıştır. Klasik Okul veya Tarihî Okul olarak adlandırılan bu dönemde, Türk minyatürünün birçok ayrıcalığı olmuştur. Resimlendirilen eserlerde Osmanlı ordusunun büyük zaferlerini, hükümdarın adaletini, sosyal faaliyetleri, avcılık hünerlerini, o devir için önemli olayları konu alan şehinşahname, hünername gibi destandan çok tarih kitabı niteliğindeki eserler başta geliyordu.

Süs olma özelliğinin yanında anlatımı kolaylaştıran bir ifade amacı olan minyatürün resimden farkı, derinlik etkisi (perspektif), ışık gölge ve uygun renk kullanımı gibi kuralların olamamasıdır. Minyatürler ***hikâye, şiir ve tarihin adeta canlı birer tercümesidir***. Çünkü bir minyatüre bakılarak, sanatkârın içinde yaşadığı toplumun örf ve adetlerini, bazı değer yargılarını, giyim kuşamlarını ve mimarî yapılarının özelliklerini tespit etmek mümkündür.

4. Ebru

Ebru kâğıt üzerine özel yöntemlerle yapılan geleneksel bir süsleme sanatıdır. Bu kelime "bulut gibi" ya da "bulutumsu" anlamına gelen Farsça "ebri" kelimesinin Türkçeye değişerek "ebru" biçimini almasıdır. Ebru sanatının ne zaman ve hangi ülkede ortaya çıktığı bilinmemekle birlikte, doğu ülkelerine özgü bir süsleme sanatı olduğu kesindir. Bazı kayraklardan Hindistan'dan İran'a ve oradan da Osmanlılara geçtiği belirtilmektedir. Başka bir kaynakta da ebrunun Buhara'da doğduğu, oradan da İran yoluyla Osmanlılara geçtiği anlatılmaktadır.[73]

Ebru ciltçilikte ve hattatlıkta çok kullanılırdı. Bazen elde edilen ilginç ve güzel desenler bir tablo görünümünde olduğu için bu amaçla da kullanıldığı olmuştur.

5. Musiki:

---

[73]Ebru zevkli, ancak sabır isteyen bir sanattır. Önce boyayı iyice emecek nitelikte ve dayanıklı uygun bir kâğıt seçilir. Ebru yapmak için genellikle dikdörtgen biçiminde, büyükçe ve yayvan bir tekne gerekir. Geven denilen otun gövdesinden elde edilen ve beyaz renkli bir tür zamk olan kitre, belli bir oranda, suyla bir kabın içinde karıştırılır. Kitre salep, keten tohumu, ayva çekirdeği, gazyağı gibi birçok değişik madde de kullanılmaktadır. Kitre ile bir karışım 12 saat kadar bekletilir ve zaman zaman karıştırılır. Kitre bu süre sonunda erir ve karışım boza kıvamını alır.

Daha sonra küçük fincanlarda ebru için boya hazırlanır. Boyalara ayrıca kahve kâğıdı taze sığır ödü katılır. Bunun amacı iyice ezilmiş boyanın dibe çökmeden yüzeyde kalmasını sağlamaktır. Bu biçimde hazırlanan değişik renkteki boyalar özel tekneye boşaltılmış olan boza kıvamındaki sıvının yüzüne serpilir. Yüzeyde birikintiler halinde kalan bu boyalar daha sonra tahta bir çubukla karıştırıldığında ya da yayıldığında şaşırtıcı ve ilginç desenler ortaya çıkar. Ayrıca hazırlayanın isteğine göre belli desenler de elde edilebilir. Bu desenlerin üzerine yatırılan özel kâğıt, 5-10 saniye sonra, iki ucundan tutularak kaydırmadan ve oynatmadan, kitap sayfası açar gibi bir yana doğru kaldırılır. Kâğıt, boyalı tarafı üste gelmek üzere uygun bir yere serilerek kurutulur. Böylece ortaya binlerce ayrıntı ve renk taşıyan desenler çıkar.

İslam sanatlarından birisi de musikidir. İslam, güzel şeylerin kulağa hoş gelecek nağmelerle sunulmasını teşvik etmiştir. Bu sebeple Allah, Kur'anı **tertil (*yani yavaş yavaş kulağa hoş gelecek şekilde)*** okumayı emretmiş, Hz. Peygamber de "***Kur'an-ı seslerinizle güzelleştirin***" demiştir. Bu doğrultuda Hz. Peygamber ezanı güzel sesli olan **Bilal-i Habeşî**'ye okutturmuştur. Hz. Peygamber düğün ve bayram gibi şenlik günlerinde tef çalınıp şarkılar söylenmesine karşı engelleyici bir tavır takınmamıştır.

Emevîler ve Abbasiler döneminde musiki alanında önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Bu dönemlerde musiki aletleri arasına İranlıların kullandığı ***ut*** ve bir başka telli saz olan ***mi'zefe*** katıldı. Udu, İslam kültürüne kazandıran ilk kişi Türk kökenli ***İbn Süreyc'dir***.

Müslüman devlet adamları musikiye ve musikişinaslara önem vermişlerdir. Musiki ile uğraşan ve bu alanda **Kitabu'l-Musiki** adlı bir de kitap yazan ilk filozof **Farabi'**dir. Diğer İslam filozofları da musikiden ayrı kalmamışlar. Özellikle İbn Sina hastaları tedavide musikiyi kullanmıştır.

İslam dünyasında musiki, özellikle ***tasavvufî*** çevrelerde yaygın şekilde kullanılmıştır. Mevlevîlerde ***sema*** ve Bektaşîlerde ***semah*** buna en güzel örneklerdir. Osmanlılarda musiki;

a. Dinî Musiki: Buna camilerde okunan Kur'an-ı Kerim, ezan, kamet, selâ, mevlidi, tekkelerde okunan naatları, Mevlevî ayinlerini, Bektaşîlerin cem ayinlerini ve ilahîleri örnek olarak verebiliriz.

b. Din Dışı Musiki: Bu da ikiye ayrılır:

ı. ***Askerî Musiki***: buna en güzel örnek Mehter Takımının marşıdır.

ıı. ***Klâsik Türk Musikisi***: Osmanlının şekillendirdiği orijinal bir türdür. Enderun'da eğitimi yapılan bu musiki türünde **Solakzâde, Yusuf Dede, Derviş Ömer, Itrî ve Hacı Arif Bey** gibi büyük musikişinaslar yetişmiştir.

İslam dünyasında, özellikle de Türkler tarafından musiki ruh hastalıklarının tedavisinde de kullanılmıştır. Çalınacak musiki parçası, hastalığın özelliğine göre seçiliyordu. Birçok hastanenin saz ekibi vardı.

6. Mimarî:

Tarih boyunca Müslümanların en çok başarılı olduğu sanatların başında mimarî gelir. ***İslam'ın ilme önem vermesi, cemaatle namazı teşvik etmesi, temizliği imandan sayması, misafire ve yolcuya ikramı teşvik etmesi*** **Müslümanların** ***cami, medrese, hamam, kervansaray*** gibi eserler ortaya koymasını sağlamıştır. Diğer yandan mimarî eserler tezhip, hat, minyatür gibi diğer sanatların yapıldığı ve geliştirildiği mekânlardır.

İslam mimarîsinin başlıca nitelikleri:

a. ***İslam mimarîsi dinî yani Kur'an ve hadis kaynaklıdır***. *Cemaatle namaz* ***camiyi,*** *temizliğe verilen önem* ***hamamı***, *yolcuya hizmet ilkesi* ***han ve kervansaray***, *eğitim ve ilme teşvik* ***medreseyi***, *nefis terbiyesi* ***tekkeyi*** doğurmuştur.

b. ***İslam mimarîsi zamanı ve mekanı farklı olsa da temel özellikleri bakımından, İslam'ın ana ilkelerinden dolayı dünyanın her yerinde aynıdır***.[74]

c. ***İslam mimarîsi başka kültür ve medeniyetlerden de yararlanmıştır***. Özellikle de İslam'a giren Arap olmayan milletlerin katkıları ile gelişmiştir. Ancak İran ve

[74] Bunun tezahürü olarak mimarî tür olarak cami, türbe, medrese, tekke, süslemede arabesk ve hat hemen her yerde görülür.

Mezopotamya'da Sasanî, Suriye ve mısır'da Kopt, Roma ve Bizans, Endülüs'te Vizigot, Hindistan'da çin ve Hindu mimarisinin kimi unsurlarını kendi bünyelerine uydurarak almışlardır.

d. ***İslam mimarîsi iklim ve malzemeye göre şekillenmiştir***. Müslümanlar iklim şartları ve inşaat malzemesinin mimarîye yön veren unsurları başında geldiği gerçeğini göz önünde bulundurmuşlardır. Sıcak iklimlerde camilerin kapı ve pencereleri geniş, soğuk yerlerde dar ve küçük yapılmıştır. Aynı şekilde çatılar ve sıcak ve az yağışlı iklimlerde yatık veya düz, soğuk ve bol yağışlı yerlerde dik olarak inşa edilmiştir.

e*. İslam mimarisi İslamiyet'e giren toplumların ortak katkısıyla gelişmiştir*. İlk akla gelen Fars, Türk, Hint ve Berberîlerin katkısıdır. Her Müslüman toplum, hanedan hatta her sanatçı kendi düşüncesi içinde İslam mimarisine renk katmıştır.

f. ***İslam mimarîsi gerçekçidir***. Müslümanlar mimaride daima gerçekçi ve mantıklı hareket etmişlerdir. Yaptıkların eserlerin bir ve daha çok ihtiyaca cevap vermesine dikkat etmişlerdir.

İslam mimarîsinin yoğun olarak bulunduğu yerler: ***Suriye-Şam***, ***Irak-Bağdat***, İran, ***Mısır, Hindistan, Mağrip/Kuzey Afrika-Endülüs ve Türkistan'dan Balkanlara*** kadar Türk dünyasıdır. İlk dönem İslam mimarîsinin eserleri genellikle cami ve mescitlerdir. Bunların ilk örnekleri de **Kuba Mescidi** ile **Mescid-i Nebî'dir**.

Dönemlere Göre İslam Mimarîsi

Mütevazı hayat süren, lüks ve israftan kaçınan Hz. Muhammed ve Dört Halife, mescit/cami dâhil süslü ve görkemli yapılardan uzak durmuşlardır.

Emevîler Dönemi mimarîde yeni eserler ortaya çıkarmaktan ziyade diğer mimarîlerin ortak ***sentezi*** şeklindedir. Çevrelerinde bulunan Fars ve Helen sanatına karşı İslam sanatını yüceltme görevini üstlenmiştir. Bundan dolayı İslam mimarîsinde hızlı bir dönüşüm ve gelişme hamlesi sağlamışlarıdır. Buna en güzel örnek Şam'daki ***Emeviye camiidir.***

Emeviler yönetim ve iktidar merkezini eski bir Bizans toprağı olan Suriye'ye taşımışlar ve mimarîye iki sebepten dolayı önem vermişlerdir.

Birincisi, hâkim oldukları bölgelerde karşılaştıkları kilise, antik tapınaklar gibi eserler karşısında sönük kalmamak,

İkincisi, İslam medeniyetinin Fars ve Helen sanatına karşı yüceltmektir. Bu dönemde mimarîde yeni eserler değil daha çok derleyici ve devşirmeci düşünce hâkimdir.

Emevi sanat ve mimarîsinin başlıca özellikleri:

1. Ana malzeme olarak taş kullanılması,

2. Süslemelerinde arabesk, Kusayr Amra sarayı örneğinde olduğu gibi insan ve hayvan figürlerine yer verilmesi.

3. Kubbe ile at nalı ve yuvarlık dilimli kemerleri başarılı şekilde uygulanması.

Araplar, Berberîler ve İspanyollardan oluşan Endülüs toplumu ise özgün eserler ortaya koymuşlardır. ***Kurtuba Camii*** Endülüs'teki özgün eserlerin en güzel örneklerden birisidir.[75] Endülüs mimarîsi Mağrib usulü şeklinde Murabıtlar (1031-1150) ve Muvahhitler (1150-1250) elinde yeni bir kıvama kavuşarak Kuzey Afrika'da varlığını sürdürmüştür.

Abbasîler başkenti Şam'dan Bağdat'a yani Fars ve Arap dünyasının kavşak

[75] Bu camide çift katlı sahın kemer sıraları ve yuvarlık at nalı kemerler ilk olarak kullanılmıştır. Bu unsurlar Roma sanatının devamı olan Vizigotlar mimarîsinden kalmadır.

noktasına taşımasıyla İslam sanat ve kültür anlayışında önemli değişiklikler olmuştur. Bu dönemde İslam mimarîsinde Fars ve Türk etkisi daha fazla kendisini hissettirmeye başlamıştır. Abbasiler yapı malzemesinde Mezopotamya geleneği olan tuğla ve kerpiç, süslemede stuk (alçı dekorasyon), çini ve mozaik kullanmışlar, kemer yerine düz damı tercih etmişlerdir.

Farslar (İranlılar): Bunların İslam mimarisine katkısı daha çok Abbasiler kanalıyla olmuştur. Farslar mimarî tecrübelerini bir yandan Müslümanlara taşırken bir yandan da kendi bölgelerinde eserler vücuda getirmişlerdir. Bu mimarîden Hazer kıyısında Damgan Camii, İsfahan'ın doğusundaki Nayin Camii ve Buhara İsmail Sâmânî Camii günümüze kadar ulaşmıştır.

Türkler: Türklerin İslam mimarisindeki ilk etkileri ***Samarra*** şehri ve Tolunoğullarının hâkimiyetinde Mısır'da ortaya çıkmıştır.[76] Türkler İslam mimarisine özellikle **tür, plan ve süsleme**de yenilikler getirmişlerdir. İç süslemelerde yatık kesim tekniği ve stuk; türbe medrese, medrese, camii, kervansaray, Türk çadırından mülhem kümbet, kubbeli türbe ve ince silindirik minare Türklerin İslam mimarisine katkılarından ilk akla gelenlerdendir. Memluk Türkleri Mısır'da cami mimarîsinde Türk-Arap üsluplarının karışımından meydana gelen yeni bir terkip ortaya koymuşlardır. Camilerdeki kare kuşatma duvarı Arap, taç kapıdaki süslemeler de Selçuklu üslubunu taşımaktadır.

A. Askerî Mimarî:

Müslüman idareciler topraklarını korumak ve gerektiğinde saldırı yapmak için askerî mimariye önem vermişlerdir.

Bu mimarinin başlıca türleri:

Ordugâhlar: Araplar fethettikleri ülkelerde aileleri ile birlikte yaşamak, yerli halk ile karışmamak, herhangi bir saldırı karşısında ortak hareket etmek gibi gerekçelerle ordugâhlar kurmuşlardır. İlk dönem ordugâhlar ***Kufe, Basra, Fustat, Kayravan*** ve ***Samarra'dır.***

Ordugâhlar başlıca şu ihtiyaçlardan doğmuştur:

1. Fatihlerin aileleri birlikte yaşama isteği,
2. Yerli halka karışmama arzusu,
3. Herhangi bir saldırı karşısında ortak hareket etme ihtiyacıdır.

Ribatlar: Bu yapılar sınırlarda, ticaret yollarında güvenlik ve konaklama ihtiyacını karşılamak için yapılmıştır. Savunma duvarlarıyla çevrili ribatlar, **mescit, ambar, ahır, gözetleme kulesi** gibi bölümleri ile Türk mimarisinin geliştirdiği önemli yapı tipleridir. Bunların en eskisi ve en önemlisi ***Abbasilerin*** **796**'da yaptırdığı ***Manastır Ribatıdır***.

Ribatlar, İslam Dünyasında zamanla siyasî hayatı da etkilemiş, iktidar mücadelelerinde önemli üslerden biri olarak kullanılmışlardır.

Tabyalar: Tabya savunma amacıyla kurulmuş yerdir. Şehirlerin kenarlarında stratejik yerlerine yapılan tabyaların ülkemizdeki en çok bilineni Erzurum tabyalarıdır.

Hendekler: Bir savunma mimarîsi türü olan hendek geleneği Farisîlerden alınmıştır.

Kaleler ve Surlar: Kaleler stratejik, müstahkem ve yüksek mevkilerde kurulmuştur. Savunması kolay, yüksek ve sarp yerlere inşa edilen kaleler ve bunların etrafındaki surlar, İslam ülkelerinde geniş yer almaktadır. Buna örnek; Fatımilerin Tunus'taki, ***Mehdiye Kalesi***, Endülüs Emeviler'in ***Omaz Kalesi*** ile ***Kayakıl Kalesi***

[76] Bunun dışında İslam mimarîsine katkı sağlayan ve özgün eserler veren Türk Devletleri; Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular, Memluklar, Timurlular, Safeviler, Babürlüler ve Osmanlılardır.

verilebilir. Osmanlılar Döneminde Yıldırım Beyazıt'ın yaptırdığı ***Anadolu Hisarı*** ile Fatih'in yaptırdığı ***Rumeli Hisarı*** büyük örnek teşkil etmektedir.

Bir kalenin unsurları araziye göre değişen kalın duvarlar, burçlar, mazgallar ve sığınaklardır. Kalelere genellikle güvenlik gerekçesiyle tek kapıdan girilir. Kale mimarîsinde Türkler ileri bir seviyeye ulaşmışlardır.

Askerî mimarîde bunların dışında***; hendekler, tabyalar, ok meydanları, gözetleme ve haberleşme kulelerini*** de sayabiliriz.

B. Sivil Mimarî:

1. Saraylar:

İslam sivil mimarîsinin önemli bir kısmı büyük yerleşim yerlerinden uzaklarda müstahkem sarayla/kasırlar şeklinde gelişmiştir. Saray yaptırma geleneği Emeviler'le başlamıştır. Bunları yaptırmalarının sebepleri;

1. Siyaseten toplum ile iç içe olmamak,
2. Güvenli ortamda yaşamak,
3. Arap zevk geleneğinin bir devam olarak saray yaptırma geleneği başlatılmıştır.

Emeviler döneminde başlayan sarayların başlıca malzemesi, ***taş*** ve ***tuğla*** idi. Bunlar Velid tarafından yaptırılan, Ürdün'deki ***Kusayr Amra Sarayı***, II. Velid tarafından Kudüs'ün doğusunda yaptırılan ***Meşatta Sarayı***dır.

Abbasilerde sarayların ilk örnekleri Kerbela yakınlarında ***Uheydir Sarayı*** Samarra yakınlarında Mütevekkil tarafından 854'te Dicle kuyusunda yaptırılan ***Balkuvara Sarayıdır.***

Endülüs'te ise ***Meşver, Harem*** ile ***Köşkten*** oluşan ve İslam mimarisinin şaheserlerinden kabul edilen ***Elhamra Sarayıdır***.

Saray mimarisi ilk Müslüman Türk devletlerinde de devam etmiştir. Dört eyvanlı kare avlusu ve süslemeleri ile Anadolu Türk süsleme sanatına öncülük eden Karahanlıların *Tirmiz Sarayı*, Gaznelilerin *Leşkeri Bizr Sarayı*, Selçuklulardan günümüze kadar ulaşan ***Konya'daki Alâeddin Köşkü*** ilk dönem saraylara örneklerdir.

Osmanlı döneminde ise ilk bölümleri Fatih tarafından yaptırılan ***Topkapı Sarayıdır***. Bu sarayda arka arkaya sıralanmış dört avluda yaklaşık 60 yapı yer alır. Bunlar ***köşk, divan, harem, iş atölyesi, cami ve askerî*** yapılardır. Sarayın çevresi surlarla çevrilmiş ve kulelerle desteklenmiştir. Surda yedi ayrı kapı bulunur. Avlularda ***Çinili Köşk, Bağdat*** ve ***Revan Köşkleri*** gibi yapılar bulunan saray, bugünde dünyanın en zengin müzelerindendir. Bu kompleks içinde en sanatlı birik Çinili Köşk'tür. Ana kapı Bâb-ı hümayun'dur. Fatih'ten sonra da bazı hükümdarlar birer köşk ve veya ek yapmışlardır.

2. Medreseler:

İslam Medeniyetindeki medrese düşüncesi ve mimarisi Türklerin eseridir. Türkler, medrese ile sivil ve dinî mimarîye yeni bir tür katmışlardır. İslam dünyasının çeşitli bölgelerinde kurulan medreseler iklim gibi bazı şartlardan dolayı mimarî bakımdan farklılık arz etmektedir.

Bir medresede öğrencilerin ve diğer personelin gezindiği ***avlu,*** güneş ve yağmurdan koruyan dinlenme yeri niteliğinde ***eyvan,*** soğuk havalarda ders verilen ***dershaneler, mescit, türbe ve talebe odaları*** gibi mekânlar bulunurdu. Anadolu Selçukluları döneminde inşa edilen medreselerde taş işçiliği, süslemeler, çiniler, görkemli portaller hâkimdir. Bu medreseler plan bakımından eyvanlı ve kubbeli olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.

Kubbeli medreselere, Niksar Yağıbasan, Tokat Yağıbasan, Afyon Boyalıköy, Konya Karatay ve Kırşehir Caca Beyi örnek verebiliriz.

Eyvanlı medreselere ise; Erzurum Çifte Minare, Sivas Gök, Buruciye, Konya Sırçalı, Kayseri Hunad Hatun, Çifte ve Kayseri Sahibiye Medreselerini örnek verebiliriz.

İlk medrese Türkistan bölgesinde kurulmasına rağmen ilk sistemli, planlı ve programlı medrese Selçuklu veziri **Nizamülmülk** tarafından ***Nizamiye Medreseleri*** adıyla **Bağdat**'ta kurulmuştur. Daha sonraları yapılan;

Osmanlılarda ise medrese geleneği zirveye ulaşmış, ilk medrese Orhan Gazi tarafından 1330'da İznik'te açılmıştır. Başta İstanbul'daki Fatih Sahn-ı Seman ve Süleymaniye medreseleri olmak üzere XIX. yy. kadar İstanbul'da 550'den fazla medrese yapılmıştır.

3. Camiler:

İslam mimarîsinin ağırlık merkezini mescit ve cami oluşturur. Müslümanlar camileri, İslam tevhid/birlik inancının hayata geçtiği mekânlar olarak saymışlardır. Cami, Müslümanları hiç fark gözetmeksizin eşitlik ruhu içinde omuz omuza, bir araya getirerek İslam toplumunda cemaat ve birlim ruhunu güçlendirir. Bu sebeple cami mimarîsinde daha yüksek, geniş ve kesintisiz mekân/harim anlayışı olmuştur.

İslam'ın ilk yıllarında namaz kılınan bütün özel mekânlara ***mescit*** deniliyordu. Daha sonra Cuma ve Bayram namazlarının kılındığı büyük yerlere ***cami,*** vakit namazlarının kılındığı yerlere ise ***mescit*** adı verilmiştir. İslam medeniyetinde camilere nitelikleri veya işlevleri bakımından bazı adlar da verilmiştir. Fethedilen bir beldede kılıç hakkı olarak açılan veya kurulan ilk camiye, fethin hatırası olarak ***Fetih Camii***, bir şehirdeki merkezî camiye ***Ulu Cami*** ya da ***Cami-i Kebir***, Osmanlılarda padişahların inşa ettirdikleri camilere ***Selâtin*** camileri demişlerdi. Diğer yandan yol boylarındaki üstü açık mescitlere de ***namazgâh*** demişlerdir.

Kur'an'da belirtildiği üzere yeryüzünde ilk mescit kare biçiminde taş bir yapı olan ***Mescid-i Haram*** yani ***Kâbe***'dir. Hz. Peygamber, hicret sırasında ***Kuba Mescidini*** inşa etmiş, Medine'ye ulaşınca da ***Mescid-i Nebevi'yi*** inşa ettirmiştir.

İslam'ın yayıldığı her yerde yeni binalar inşa etmek veya eski yapıları tahvil etmek suretiyle camiler açılmıştır. Özellikle hanedan üyeleri, devlet adamları ve zenginler uhrevî hayır amacıyla veya dünyevî güçlerinin bir göstergesi olarak cami yaptırmaya özel gayret sarf etmişlerdir.[77]

Cami mimarisi, yapı malzemesi, süsleme ve plan bakımından dönemine ve bölgesine göre değişiklikler göstermiştir. Camilerde başlıca yapı malzemesi de taş, tuğla, kerpiç ve ahşap, süsleme ise bitki şekilleri, geometrik şekiller ve yazıdan ibarettir.

Camilerin fizikî yapısı: Bir camide ***avlu, harim, mihrap, minber, son cemaat mahalle maksure[78] ve minare*** yer alır. Avluya taç kapı denilen büyük kapıdan girilir. İç avlunun etrafında çevresi sütunlarla çevrili revaklar bulunur. Camiye giriş cephesinde

---

[77] Müslümanların cami yapımınrdaki gayretlerini aşağıdaki sayılar kısmen göstermektedir. İbn Havkal'ın kayıtlarına göre Palermo'nun merkezinde 300, köylerinde 200 cami vardı. Aynı şekilde Kurtuba'da bir ara mescit sayısı 4000'e ulaşmıştır. XI. Yy.da Mısır'da 800, Bağdat'ta yüzlerce küçük mescit ve 6 Cuma camii bulunuyordu. XVI. yy.da da Şam'da 600 civarında cami ve mescit mevcuttu. XIX. yy.da İstanbul'da 900'e yakın cami ve mescit bulunuyordu.

[78] **Maksure:** Camide hükümdarların içinde namaz kıldığı ve genel kullanım alanından parmaklık ya da kafesle ayrılmış, zeminden hafifçe yüksek kesime verilen ad. Burası mihrabın önünde yer alabilir; üst örtüsü bir mihrap önü kubbesiyle belirginleştirilerek caminin ana taşıyıcı sisteminde farklı biçimde ele alınabilirdi. Anadolu - Türk mimarisinde maksure görülmez. Osmanlı Selâtin camilerinde bu işlevi gören hünkâr mahfilleri vardır.

bulunan revak son cemaat mahalli olarak adlandırılmıştır. Avlunun genellikle ortasında şadırvan vardır. Ana ibadet yerine harim/harem denir. Harimin kıble tarafında mihrab yer alır. Mihrab kıbleyi göstermek yanında cami içinde bir saf yeri daha elde etme zorunluluğunun bir ürünüdür.

Camiler zamanla ***muvakkithane, medrese, kütüphane, türbe, daru'ş-şifa, hamam, kervansaray, sebil, tabhane, imaret ve çarşı*** gibi birimlerle **külliye** şekline getirilmiştir.

Erken dönem camilerde ***Medine Camii*** planı tekrarlanmıştır. Dört Halife devrinin en eski camileri Mezopotamya'da ***Basra, Kufe, Fustat Amr camileridir***. İlk camiler sade, gösterişten uzak mütevazı yapılardı. Camilerin ilk örnekleri ordugâhlarda yapılmıştır. Geniş mekânlı bu camiler Basra Camii, Kûfe Camii, Kayrevan'da Seydi Ukba Camii, Fustat'ta Amr Camiidir.

Emeviler cami mimarîsinde önemli aşamalar kaydetmişlerdir. Dinî mimarîde kendilerinden önceki medeniyetlerin eserlerinden yaralanmışlarsa da İslam akidesinin temel kurallarını korumuşlar, binaları Müslüman zevkine uygun olarak yaptırmışlardır. Emevi camilerinden ilki olan ***Kubbetu's-Sahra*** Kudüs'te 691–692 yılında yaptırılmıştır. Mescid-i Aksâ da Jüstinyen döneminden kalma bir kilisenin yıkıntıları üzerine yapılmıştır.

Emevilerde dinî mimarînin en önemli örneği 706–715 yıllarında Saint Johannes kilisesi yıkılarak yapılan, gösterişi ve zenginliği ile ihtişamlı bir yapı olan Şam ***Emeviye Camii****'dir*.[79]

Endülüs cami mimarîsinin özgün örneklerinden biri 785'te yapılan ve Endülüs'te İslamî etkilerin mahalli malzeme ile birleştiği önemli esen ***Kurtuba (Kordoba) Camii'dir.***[80]

Abbasi camileri de kendine has üslup ile yapılmışlardır. Abbasiler devrinde cami mimarîsi çevrenin de etkisiyle yeni gelişmeler göstermiştir. Malzeme olarak tuğlanın kullanılması ve caminin dışında bulunan ve "***malviye***" denilen minare bu devinde ortaya çıkmıştır.

Abbasi cami mimarisinin önemli örnekleri ***Samarra Ulu Camii***[81] ile Caferiyye şehrindeki ***Ebu Dulef Camii***'dir. Abbasiler dönemine ait Tolunoğulları mimarisine örnek ***Tolunoğlu Ahmet Bey Camii***'nde[82] görülen mimari, İslam mimarisinin Türkler

---

[79] Planda bir yandan Mescid-i Nebi, diğer yandan söz konusu kilise göz önünde bulundurularak bir senteze ulaşılmıştır. Yapı dikdörtgen şeklinde olup önünde üç tarafı revaklarla çevrili büyük bir avlu bulunmaktadır. Caminin içi, kıble duvarına paralel mermer başlıklı sütunlara dayanan iki sıra kemerle, bu sahnın ortasında dört sütuna oturmuş yüksek bir kubbe bulunmaktadır. Camide yarım daire şeklinde bir mihrab vardır. İslam tarihinde ilk defa mimarî unsur olarak görülen bu mihrab kendinden sonrakilere örnek olmuştur. Ayrıca güneyinde, eski kilise kuleleri üzerine oturtulmuş iki minare vardır. Kuzeyine de sonradan bir minare eklenmiştir. Bu son minare İslam minare mimarîsinin ilk özgün örneği durumundadır.

[80] Bu cami Şam Ümeyye Camii planına göre yapılmış, kırmızı tuğla ve beyaz taşla iki katlı örülmüştür. 360 at nalı kemeri, 1000 sütunu, büyüğü 1000 tane kandil taşıyan 113 avizesi, üç kapalı bin maksuresi, altın kaplamalı mihrabı ve öd ağacı, saç ağacı, abanoz ve bakkamdan yapılmış minberi ile göz kamaştırıcı güzelliktedir.

[81] **Samarra Ulu Camii** Mütevekkil tarafından 848-852 yılları arasında yapılmıştır. 240X156 metre boyutundaki eser 150 000 kişilik cemaat kapasitesi ile dünyanın en büyük camilerinden biri idi. Harim kısmı kıbleye paralel 25 sahna ayrılmıştı. Binanın düz çatısı kemersiz olup, yuvarlak kulelerle çevrilmiş olan dış tuğla duvarlar vardı. Bu caminin malviye denilen minare spiral şekli ile Babil zigguratlarını hatırlatan bir şaheserdir. Yüksekliği 53 metre olan bu minarede, dışarıdan 2.5 metre genişliğindeki rampalar bulunmakta ve binek hayvanları ile çıkılmaktadır.

[82] Tolunoğlu Ahmed Bey, Kahire'de 877-879'da kendi adına bir cami yaptırmıştır. Cami tamamıyla bir Türk eseri olup Samarra Camii tipindedir. Ayaklar ağır sivri kemerlerle birbirine bağlanmıştır. Bu usul Avrupa kilise bibar3isini etkilemiştir.

tarafından yoğrulmuş şeklidir.

Fatimiler zamanında inşa edilen ***Ezher Camii*** ve ***Akmer Camii*** İslam mimarisinin önemli başarılı örneklerindendir.

Karahanlılar cami mimarîsine önem vermixler, yapı malzemesi olarak kerpiç, süsleme için de ştuk kullanmışlardır. Karahanlı dönemi cami mimarisinin başlıca örnekleri; Hazara Kışlak Camii, Merv yakınlarında_Talhatan Baba Camii ve Buhara Kalyan Camii'dir.

Gazneli mimarisi bir yandan Selçuklu mimarisini diğer yandan Hindistan İslam mimarisini etkilemiştir. Sultan Mahmut'un Afganistan'da Bust şehri yakınlarında yaptırdığı Leşkeri Bazer Camii daha sonraki camilere örnek teşkil etmiştir.

Büyük Selçuklulardan çok az cami günümüze ulaşabilmiştir. Bu dönem camilerinin mihrabı alçılarla süslenmiş, dört eyvanlı camiler inşa edilmiş, duvarları çinilerle ve nesih-kûfî hatlarla süslenmiştir. Selçuklu camilerinin köye taşlarından biri İsfahan'da Melikşah adına yapılmış ***Mescid-i Cuma*** veya ***Cuma Camii*** dir.

Anadolu Selçuklularının cami mimarîsi önemli olup günümüze kadar gelmiştir. Bu devirde ilk zamanlar Arap camilerinde olduğu gibi, camiler sütunlu ve düz damla örtülmüştü. İkinci merhalede, cami tavanları tonoz ve kubbelerle örtülmeye başlandı. Üçüncü merhalede ise; camiler sıcak ve soğuğa karşı korunmak amacıyla üstü açık kısımlar kubbelerle kapatılmıştır.

Çok sütunlu ulu cami tipindeki Anadolu Selçuklu camileri, ahşap ve taş olmak üzere ikiye ayrılır. Ahşap camilere Beyşehir Eşrefoğlu Camii (1296), Ankara Arslanhane Camii, Afyon Ulu Camii (1272) örnek sayılabilir. Taş camilerin en önemlileri de; Niğde Alâeddin Camii (1244), Kayseri Hunad Hatun Camii (1238), Sivas Ulu Camii, Divriği Ulu Camii (1228), Diyarbakır Ulu Camii, Malatya Ulu Camii'dir.

Anadolu Selçuklu Devleti'nin dağılması üzerine kurulan Beylikler döneminde, cami mimarîsi Osmanlıda zirveye ulaşan bir tarzın başlangıcı olmuştur. Bu dönemde müstakil, son cemaat yeri olan tek kubbeli kübik yapı bloğuna sahip, çok sütunlu ulu camiler ve tek kubbeli küçük camiler yapılmıştır. Tek kubbeli küçük cami örnekleri arasında, 1333 yılında inşa edilen İznik Hacı Özbek Camii, İznik Yeşil Camii, İnönü Hoca Yadigâr Camii, çift kubbelilere ise, Bursa Orhan Bey Camii, Selçuklu İsa Camii, Bursa Yeşil Camii örnek olmuştur.

İslam medeniyetinde cami mimarîsinde en parlak devir olan Osmanlılar devri cami mimarîsi;

1. Bursa Üslubu (1335-1501),
2. Klasik Üslup (1501-1703),
3. Lale Üslubu (1703-1730),
4. Barok Üslup (1730-1808),
5. Ampir Üslubu (1808-1875),
6. Yeni Klasik Üslup (1875-1923) şeklinde gelişmeler göstermiştir. En son yeni klasik üslupta, Aksaray Valide Camii, Bostancı Camii, Edirne Üç Şerefeli Camii dört minareli camilere örnek olmaktadır.

Osmanlıda cami mimarîsi en yüksek seviyesine ve geniş harimine kavuşmuştur. Bunu Osmanlı mimarîsinin baş mimarı Mimar Sinan başarmıştır. Dünyanın yeri harikasından biri olan Taç Mahal Mimar Sinan'ın öğrencileri tarafından yapılmıştır. Sinan Selçuklulardan gelen türbe mimarîsinden yararlanarak üç yüzden fazla özgün eser ortaya koymayı başarmıştır. Şehzade, Süleymaniye ve Selimiye camileri Sinan'ın arayış dönemi eserleridir. Bunun yanında Sinan geleneğinden gelen Mimar Mehmed Ağa XVII. yy.da I. Ahmed adına Sultan Ahmed Camii'ni inşa etmiştir. Bu cami, mekân bakımından Süleymaniye'den daha yüksek düzeydedir. Köşelere yerleştirilmiş altı

minaresi, zarif kubbesi Ayasofya'yı geride bırakmıştır. İstanbul'daki Yeni Camii ile XVIII. yy. eseri olan Nuruosmaniye'de de klasik üslup dönem camileridir.

4. Diğer Eserler:

İslam medeniyeti hayatın her alanını kapsayan mimarî eserler ortaya koymuştur. Bunlar **şehirler**, **kümbetler**, **türbeler**, **hanlar, hamamlar, hastaneler, tekkeler, suyolları ve imaretlerd**ir.

İslam Şehirleri: İslam Tarihinde **Kufe, Basra, Fustat, Kayravan** gibi yerler ordugâh şehirler olarak kurulmuşlardır. Bunların merkezinde ulu camii ve yönetim binası, çevrede mahalleler şeklinde kurulmuştur. Abbasi sivil mimarisinin en başarılı örneği **Bağdat** şehridir. Daha sonra 836 yılında Dicle kıyısında kurdukları **Samarra** şehridir.

Türbeler: İslam medeniyeti mimarî sanatının en güzel ürünlerinden biri de türbelerdir. Türkler kubbeli türbeleri yükselterek bunları yeni biçim katmışlarıdır. Kubbe biçimindeki bu yüksek kubbelere; **Samarra'daki *Kubbetü'l-Süleybiye,*** **Buhara *Samanoğlu İsmail türbesi***, **Merv'de *Sultan Sencer Türbesi***, **Sultaniye-*Olcaytu Hudabende türbesi,*** Semerkant'ta ***Timur Türbesi*, Hindistan'da *Taç Mah**al*** ve **Bursa'da *Yeşil Türbe*** örnek olmaktadır.

Kümbetler: Bu tarz İslam dünyasına Türler tarafından tanıtılmıştır. Kümbetler, başta devlet başkanları olmak üzere hanedan üyelerinin mezarı olarak inşa edilmiştir.

Hanlar ve Kervansaraylar: Müslümanlar sosyal ve ekonomik hizmetler veren hanlar ve kervansaraylar yaptırmışlardır. Buralarda din, dil, ırk ve renk ayırımı yapılmaksızın herkese üç gün karşılıksız hizmet vermişlerdir. Hanlarda yolcuların sağlık dâhil olmak üzere bütün ihtiyaçlarını karşılayacak yatakhane, aşhane, erzak ambarı, depo, ahır, samanlık, mescit, hamam, şadırvan, hastane, eczane gibi birimler bulunuyordu. Türkistan'da ortaya çıkan kervansaraylar Anadolu'da zirveye ulaşmıştır. Bugün Anadolu'da 112 Selçuklu, 221 de Osmanlı kervansarayı bulunmaktadır.

Hastaneler: İslam Tarihi'nde Daru'ş-şifa, Daru's-sıhha, Daru'l-afiye, Bimaristan, Bimarhane gibi adlar verilen bu kurumların mimari yapısı da kendine özgü yaptırılmıştır. İslam Tarihi'nde ilk hastane Şam'da Velid b. Abdulmelik tarafından 707'de yaptırılmıştır. Selçuklular döneminde başlayan Türklerde hastane yapımı Osmanlılarda zirveye çıkmıştır.

Müslümanlar Arasında Gelişmeyen Sanatlar:

Resim ve Heykel: İslam'ın ortaya çıktığı dönemde insanların eski alışkanlıklarına bağlı olarak tapınabilecekleri endişesiyle resim ve heykel yapımı yasaklanmıştır. İlk dönemlerde görülen bu yaklaşım tarih boyunca Müslümanların da resim ve heykel sanatına ihtiyatlı yaklaşmalarına sebep olmuştur. Ancak Emevilerle birlikte saraylara, konaklara resim ve heykel girmeye başlamıştır. Selçuklular cami, medrese, türbe, kervansaray ve kale gibi yapıların dış cephelerinde hayvan ve kuş figürlerine yer vermişlerdir.

ŞEHİRCİLİK

1. Şehir ve Medeniyet

Şehir, genel anlamda, çok sayıda insanın çeşitli etkinlikler yapmak için veya

tabii sebeplerle bir araya geldiği mekândır. Her şehir kendi tarihî şartları içinde vücuda gelmiştir. Her toplum ve medeniyet farklı şehirleşme tecrübeleri yaşamış ve şehirleri kurmuştur. Bu farklılaşmada coğrafya/mekân, kültür, dinî ve siyasî şartlar etkili olmuştur.

Şehir ruhu, kalbi olan bir varlıktır. Şehir, insan unsurunun, tabiatı, havayı, suyu, sanatı, müziği, mimariyi birleştirip yeni bir kıvamda ve güzellikte ortaya çıkaran sanat eseri, tarihî bir birleşmedir.

2. İslam Medeniyeti ve Şehir

Müslümanların hayat anlayışları ve mekân tasavvurlarının ürünü olan İslam şehri; merkezden muhite/çevreye doğru dairesel olarak genişleyen bir mekân başka bir ifade ile somuttan soyuta açılan kapıdır. İslam hâkimiyetine giren coğrafyalarda hızlı bir şehirleşme yaşanmıştır. İslam, şehir hayatını öne çıkaran bir dindir. İslam dininde Cuma namazı gibi bazı ibadetler sadece şehirde icra edilir.

Tarihte Hıristiyan şehir tecrübesine benzer bir "İslam şehri" yoktur ve hiçbir zaman da olmamıştır. Hıristiyan şehrinde, birlikte ortak bir mekân üzerinde yaşayan insanların tümünün tek bir dinî kimliğe ve tek bir yaşama biçimine mecbur edilmesi esastır ve böyle şehirlerde farklı kimlik ve kültürlerin bir arada yaşaması mümkün olmamıştır. İslam medeniyetinde Batı medeniyetinde vücut bulan şehirleşme yapısı ve tecrübesi görülmez.

İslam şehirlerinin bazı özellikleri:

1. İslam coğrafyasındaki şehir yerleşimleri, Avrupa şehirlerinden farklı olarak topografya yapısına bağlı bir gelişme süreci göstermiştir.
2. İslam şehirlerinin Avrupa şehirlerinin ortasında yer alan meydan bulunmamaktadır.
3. İslam şehirlerinde idareciler dâhil, sosyo-ekonomik statüleri ne olursa olsun hemen herkes her yerde yaşabilirken, Avrupa'da keskin bir gruplaşma ve sınıflaşma olmuştur.
4. İslam şehirlerinde sosyal haklarda imtiyazlı grup olmadığından şehirdeki fizikî gelişmeler sosyal yapıya göre değil, merkezî ulu camiden çevreye doğru dağılım göstermiştir.

İslam medeniyetinde ilk şehirleşme süreci Hicret'ten sonra Yesrib/Medine'de yaşandı. Burası, muhacirlerin de gelmesi ile farklı kabile, din ve ırktan insanların bir arada yaşadığı yer haline geldi. İslam medeniyeti, VII. yy.dan itibaren Önasya, İran ve Maveraünnehir gibi coğrafyalarda şehirleşmeye ivme kazandırdı. Bu bölgelerde güvenli şehir, kasaba ve nahiye yerleşimlerinin artması göçebeleri merkeze doğru çekmiştir.

a. İslam Medeniyetinde Şehirleşmenin Başlıca Etkenleri

1. Siyasî bakımdan fethedilen bölgeyi elde tutmak, orada hâkimiyeti kurumak,
2. Askerî bakımından ikmal noktaları tesis etmek,
3. Ekonomik olarak vergileri düzenli toplamak ve ticarî hayatı güvenle canlı tutmak,
4. Kültürel olarak, İslamiyet'i öğrenebilmek/öğretebilmek ve yaşayabilmektir.

İslam kültürü sanılanın aksine bir kırsal kültür değil, şehir kültürü olduğu için, İslamiyet de şehir dinidir. İslam, Mekke'de doğmuş "medeniyet" kelimesine kaynaklık eden şehir anlamındaki Medine'den dünyaya yayılmıştır. İslam; inanç, ibadet ve ahlak ilkeleri ile şehirleşmeyi teşvik etmiş kili durumlarda dini bir vecibe olarak addetmiştir.

b. İslam Medeniyetinde Şehirlerin Oluşum Şekilleri

1. ***Fetihler yoluyla ele geçirilen şehirler***: Müslümanlar bu şehirleri fizikî ve ruhî bakımdan ihtiyaçlarına cevap verecek unsurlarla donatarak İslam şehri haline getirmişlerdir.

2. ***Müslümanlar tarafından kurulan şehirler***: Bunlar da idarî ve askerî şehirler olmak üzere ikiye ayrılır.

I. İdarî şehirler: Medine, Vâsıt ve Bağdat gibi.

II. Askerî şehirler: Ordugâhlar, fethedilen yerleri elde tutmak, muhtemel isyan veya geri alma girişimini önlemek, yeni fetih hamleleri için askerî ikmal noktaları kurmak gibi amaçlarla oluşturulmuştur. Bunlar da; Planlı ordugâh şehirleri (Kûfe, Basra, Fustat ve Kayravan) ve plansız askerî karakol/ribat temelli şehirler (Rabat, Sus ve Manastır) şeklinde gelişmiştir.[83]

c. İslam Şehrinin Fizikî Unsurları

İslam şehrinin fizikî oluşumunda, diğer bazı medeniyetlerde görülen bir merkezî planlayıcı kişi veya kurumdan söz edilmez. Kısmen muhtesip şehrin imarı ile ilgili görevler üstlenmişse de bu şehrin fizikî unsurlarını ve gelişim aşamalarını kapsamamaktadır. Bu durumda İslam şehri fizikî olarak şehri kuran ve orada yaşayan halkın sosyal ve kültürel anlayışları ve ihtiyacıyla şekillenmiştir. Bu da İslam'ın getirdiği değerler, Arapların geleneksel sosyal ve kültürel anlayışları ile yerel halkın kültürleridir.

İslam şehirleri *kültürel (dinî) merkez* ***mabed/cami***, *yönetim merkezi/* ***dâru'l-imâre,*** *ekonomik merkez/* ***Pazar*** ve ***mahalleler*** gibi temel unsurdan meydana gelmektedir.

Kültürel Dinî Merkez; İslam şehrinde hâkim unsur işlevleri ile şehrin kalbi durumundaki mescid-i Cuma/Camiidir. Fethedilen şehirlerin merkezindeki eski mabetler camiye dönüştürülmüş ve şehirler buna göre geliştirilmiştir. Diğer yandan fethedilen şehirlerin merkezindeki mabedi daha çok ***fetih camii*** adıyla İslam mabedine çevirmişlerdir.[84]

İslam şehirlerinde cami herkesin kolay ulaşabilmesi, herkese eşit mesafede olması için merkezde yapılmış ve bu durum şehrin maddi ve manevi gelişimini olumlu etkilemiştir. Caminin şehrin ortasında bulunması, İslam'ın tevhid ve cemaate verdiği önemin bir göstergesidir. Ayrıca cami, toplumsal bir birlik/cemaat olan İslam ümmetinin oluşumu ve muhafazasında önemli bir rol üstleniyordu. Çünkü cami ibadet mahalli olma yanında eğitimin yapıldığı, şehrin önemli güncel haberlerinin konuşulduğu, tartışıldığı, aynı zamanda büyük sivil toplantıların yapıldığı yerler olmuştur.

Yönetim Merkezi/Dâru'l-İmare: İslam şehrinin melezindeki ikinci temel yapı yönetim merkezi olarak Dâru'l-İmâre'dir. Başlangıçta cami ile dâru'l-imare iç içe iken daha sonraki dönemlerde özellikle de fetihlerle beraber yönetim merkezi olarak ayrı binalar yapılmıştır. İslam şehrinde, esas olarak idarî mekân/saray ya da yönetim konakları şehirde hâkim fizikî unsur haline gelmemiştir, genellikle dinî merkez yanında daha mütevazı olarak kalmıştır.

---

[83] İslam şehirlerinden bazıları, siyasî, ekonomik ve özellikle de coğrafî şartlara yenik düşerek zamanla ya tamamen harabeye dönüşmüş (Kûfe, Vâsıt, Fustat, Samarra ve Medinetü'z-Zehra gibi) veya kısmen terk edilerek eski dönem ve canlılıklarını kaybetmişlerdir.

[84] Osmanlılarda ise fethedilen gayri Müslim beldenin en büyük mabedini camiye tahvil etmek adetti. Ayasofya gibi.

Ekonomik Merkez/Pazar: İslam şehirlerinde Pazar hemen caminin yanında şehrin merkezinde kurulmuştur. Pazar ile mabed birlikteliğinin temel espirisi ekonomik bir faaliyet olan ticaret ile ibadetin, yani dünya ile ahret kazancının birlikte götürülmesi isteği ve ihtiyacıdır. Haftalık Pazar yerlerinin ve ticarî malların korunması için etrafının duvarla çevrilmesi, zamanla bir ticarî mübadele merkezinin şehir haline gelmesini de sağlamıştır.

İslam toplumunun ekonomik ve kültürel gelişmesine paralel olarak pazarlar da ihtisaslaşmış, ***sûk*** denilen ve aynı zamanda şehir halkının refah durumunu, zevklerini, ekonomik ve estetik ilgi alanlarını da gösteren çarşılar kurulmuştur.[85]

Mahalleler: İslam şehirlerinin küçük yerleşim birimleri olan mahalleler, merkezden çevreye doğru fizikî bakımdan birbirinden müstakil farklı üniteler halinde konumlandırılmıştır. Müslüman mahallelerinin özelliklerinden biri kendi içinde yeterli, güvenli, dış saldırı ve tecavüzlere karşı korunmuş mekânlar olmasıdır. Evler doğrudan sokağa açılmaz, sokağı sınırlayan duvar gerisindeki avluya açılırdı. Bunun temel sebebi aile mahremiyetini, özgün ve hür yaşama alanını korumaktı.

Bunlara ilaveten İslam şehirlerinde hamam, mezarlık ve türbeler, parklar ve bahçeler, spor ve eğlence alanları da mevcuttu. İslam şehirlerinin çoğu güvenlik gerekçesi ile hendek ya da surlarla çevrili idi ve şehrin büyük kapıları vardı.

d. İslam Medeniyeti Çerçevesinde Türklerin Şehir ve Şehirleşme Tecrübesi

Türkler göçebe olmalarına rağmen şehir kültürüne uzak değillerdi. Yaylak ve kışlaklarda yaşamalarıyla birlikte, İslam Türkleri hızlı bir şekilde yerleşik hayata geçirip şehirlileştirmiştir. Türkler İslam olmalarıyla beraber bir yandan eski şehirlerini İslamî unsurlarla zenginleştirirken bir yandan da İslam şehir geleneği çerçevesinde yen yerleşim merkezleri kurmuşlardır.

Türk-İslam Şehrinin Fizikî Temel Unsurları: Türk şehri, İslam öncesindeki *kale, şehristan* ve *raba*d unsurlarını İslamî dönemde de geliştirerek devam ettirmişler. Daha sonra bunlara önemli bir unsur olan *Cuma Camii* eklendi. İslamî dönem Türk şehirlerinin en özgün unsurlarından biri mahallelerdir. *Türk mahalle mimarîsinin temel esasları şunlardır:*

1. Komşuluk hukukuna riayet edilir.
2. Estetiğe önem verilir; dışarıdan bakanların göz zevkini okşar.
3. Çocuk oyun alanları ev halkının görebileceği yerde bulunurdu.

Türk-İslam Mahallesinin Sosyal Yönden Özellikleri:

1. Mahalle içinde insanlar arası ilişkiler ile evlerini yaparken, yani şehri kurarken de cemaatin muvafakati esas alınır.

2. Türk-İslam Mahallesi dayanışma, fikir alışverişi ve sosyal organizasyonu esas alır.

3. Mahalle kendi içinde bir hayat alanı olduğu için ihtiyaçlar da orada karşılanıyordu.[86]

4. Herkes komşusu ile beraber yaşayacağının idraki içinde komşusuna göre evini yerleştirirdi.

---

[85] Bu çarşılardan bazıları; Sûk'u Haddâdîn, Sûk'u'l-Bezzâzîn (dokumacılar Çarşısı), Sûku's-Sarrâcîn (Ayakkabıcılar Çarşısı), Sûku'l-Harrâzîn (İpekçiler Çarşısı), Sûku'l-Tahhâhîn (Tatlıcılar Çarşısı), Sû'ku'l-Hellâlîn (Sirkeciler Çarşısı), Sûku's-Sevîk (Tahıl ve Un Çarşısı), Sûku'l-Varrâkîn (Kitapçılar Çarşısı), Sûku'l-Attârîn (Attarlar Çarşısı), Sûku'l-Bakkâlîn (Meyve ve Sebze Çarşısı), Sûku'l-Cezzârîn, Sûku'l-Decâc, Sûku's-Senânîr (Evcil Hayvanlar Çarşısı), Sûku's-Sarrâfîn gibi.

[86] Mahallenin vazgeçilmez unsurları; cami/mescid, tekke/türbe, kıraathane, bakkal, marangoz, berber ve tamirciler idi.

5. Osmanlı Mahallesi herkesin birbirini tanıdığı adeta bin kişilik büyük bir aile idi.

6. Herkes birbirinin hakkını korur, canından, malından, dininden, aklından ve namusundan/neslinden emin olurdu.

Türk-İslam evi:

1. Türk-İslam evi Türk hakan çadırı, otağın gelişmiş şeklidir.[87]

2. Türk-İslam evi cennet köşklerinden bir köşk olarak tasavvur edildiğinden evde yeşillik ve suya mutlaka yer verilmiştir.

3. Türk-İslam evinde mahremiyet esastı. Bu yüzden her şeyden önce hayatın geçtiği iç bahçe/avlu bir duvar ile dışarıdan ayrılıyordu. Selamlık odası özel bir yere yerleştiriliyordu.

4. Türkün düşüncesinde bahçesiz ev tasavvuru olmadığı gibi, su da büyük önem taşıyordu. İç avluda mutlaka bir havuz, kuyu veya çeşme bulunurdu.

5. Türk-İslam evi esas itibariyle tek kattı. İhtiyaç halinde bir veya iki kat daha eklenebilirdi.

6. Türk evi cumbalı, kanatlı ahşap yapılardır. Pencereler, tabiatı görebilmek amacıyla alçak yapılmıştır.

D. SOSYAL DAYANIŞMA KURUMLARI

1.Vakıflar:

Sosyal yardımlaşma ve dayanışmaya büyük önem veren İslamiyet bunu vakıf kurumu ile en yüksek düzeye çıkarmıştır. İslam medeniyetinde vakıf, vakıf, bir malı insanların yararına olmak üzere Allah'ın rızasını kazanmak amacıyla adamaktır. Vakfın nasıl işletileceğini bildiren belgeye ***vakfiye*** denilir. Vakıf İslam'ın büyük önem verdiği sosyal yardımlaşma ve dayanışmanın bir ürünüdür. *İslam'ın zekât, sadaka-i cariye, karz-ı hasen, infak, in'âm ve ihsan* gibi değerleri Müslümanları vakıf kurmaya itmiştir. İslam medeniyetinin dinî, ahlakî, sosyal, ekonomik ve kültürel ihtiyaçlara verdiği cevaplar/değerlerin Müslümanlarda vakıf düşüncesinin doğuşunu hazırlayan temel dinamikler olduğu söylenebilir. İslam dünyasına baktığımızda vakıf sadece dinî konularda değil, bugün modern devletin görevleri arasında sayılan eğitim, bayındırlık, sosyal yardım gibi alanlarda da hizmetler vermiştir. Vakıf düşüncesinin temel dinamiklerini oluşturan değerleri, eserden müessire giderek, dinî, ahlakî, ruhî, ekonomik, toplumsal, siyasî ve kültürel olarak, keza verdikleri hizmetler göre dinî, sosyal, siyasî, ekonomik, kültürel ve askerî şeklinde sıralayabiliriz.

İslam'da Vakıf Düşüncesini Doğuran Temel Dinamikler:

1. *Dinî ve ahlakî ihtiyaçlar ve değerler*, Ruh ve bedenden oluşan insanın ruhî ihtiyaçları büyük oranda dinî ihtiyaç olarak da tanımlanır. Vakfın ilk nüvelerinin din3i kurumlar veya kavramlar etrafında oluşması, vakıf düşüncesinde dini rolünü açıkça göstermektedir.

2. *Allah'ın rızasını kazanmak, Allah sevgisi ve O'na yaklaşma arzusu*; Allah'a

[87] Oda kelimesi de otağ'dan gelmektedir. Otağ iki odadan/bölümden oluşuyordu. Bunların arasında da "hayat" denilen bir mekân ve önde de bunları birleştiren bir yer bulunuyordu. Sonra ekonomik ve toplumsal gelişme ile birlikte otağ yerden biraz yükseltildi. Daha sonra iki odaya bir veya iki tane daha eklendi. İhtiyaç halinde başka odalar da eklenerek eski otağ bildiğimiz Türk-İslam evi haline geldi.

yaklaşmak/takarrub, rızasını ve lütfünü kazanmak, O'na sevgi göstermek insanlığın er kadim ihtiyaçlarındandır. İnsanlar bu ihtiyacı karşılamanın en iyi yollarından birisi olarak vakfı bulmuşlardı. İslam medeniyetinde vakfın doğuşunda Allah sevgisi en başta gelen amil olmuştur.

3. *İnsan ve Tabiat Sevgisi*; Kişide vakıf düşüncesini besleyen kaynaklardan birinin de insan ve tabiat sevgisi olduğu söylenebilir. Müslüman ahlakçılar insan ve tabiat sevgisinin kişiyi iyiliğe yöneltme özelliğine dikkat çekmektedirler.

4. *Bedenle ve nefisle/Akılla Yapılan İbadetler*; Genel anlamda ibadethaneler, kamunun müşterek yaralandığı, kimsenin tasarrufunda veya mülkünde olmayan yerlerdir. Bu yönüyle vakıf özelliği taşımaktadırlar.

5. *Halk İle İlişkilerde İbadet*; Allah'a yaklaşmanın bir diğer şekli onun kullarına yaklaşmak, yardımcı olma, sıkıntısını gidermek yoluyla kendini göstermektedir. Halk ile ilişkiler şeklinde yapılan ibadetler de vakıf düşüncesinin doğuşuna zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda *İslam'ın zekât, sadaka, birr, sadaka-i cariye, hayır, teâvün, karz-ı hasen, infak, in'am, it'âm ve ihsan* gibi Salih ameller Müslümanlarda vakıf kurma şuurunu oluşturan değerler arasındadır.

6. *Dünya ve Ahiret Telakkisi*; Vakfiyelerde sıkça geçen ahiret telakkisi bu çerçevede cennete nail olma ümidi, cehennem azabından korunma kaygısı, dünya hayatının faniliği, vâkıfın zihni arka planını kısmen yansıtmaktadır.

7. *Ahlak Telakkisi*; Güzel ahlakın temel değerleri arasında yer alan cömertlik, ihsan, şefkat, merhamet, hamiyet, mürüvvet, muâdelet ve uhuvvet de vakıf düşüncesinin doğuşunu hazırlayan dinamiklerdendir.

8. *Ruhî/Psikolojik İhtiyaçlar ve Değerler*; İnsan psikolojik bakımdan çelişkilerle dolu bir varlıktır; hayrı da şerri de, kendini de başkalarını da düşünür. İnsanın ihtiyaçları arasında yer alan mutluluk, bireysel tatmin, iç huzur, kendini gerçekleştirme, kendisinden sonra iyi ad bırakma, ebedi yaşama gibi ruhî arzular vakıf kurma düşüncesinin temel dinamikleri arasında sayılabilir.

9. *Ekonomik Telakkiler*; Ekonomik ihtiyaçlar ve değerler de iki yönlü vakıf kurmayı gerekli kılabilir. Ekonomik durumu zayıf olanlara yardım etme saiki yanında kimi insanlardaki çok mal kazanma hırsı, servet artırma arzusu, servet teşhiri ve harcama doygusu da vakıf düşüncesinin dinamikleri arasındadır. Çok mal kazanma, servetini artırma ve sonraki kuşaklara aktarma; servetini dokunulmaz kılarak geleceğini emniyet altına alma arzusu da vakıf düşüncesini doğuran amillerdendir.

10. *İnsanın Toplumsal Sorumluluğu*; İslam düşünürleri yardımlaşmayı toplumsal hayatın bir gereği ve mutlu olmanın bir oyul olarak görmüşlerdir. Buna da ancak vakıf kurarak ulaşmak istemişlerdir.

11. *Toplumsal Huzur ve Barış İhtiyacı*; Gelir dağılımı adaletsizliğinin sonucu onarak ortaya çıkan sınıf çatışmalarını önlemek ve sosyal barışı sağlamak büyük ölçüde kişisel serveti toplumla paylaşmakla olur. Bu ihtiyacı hisseden zenginlerden bir kısmı vakıf kurarak şahsi servetini diğer insanlar paylaşma yoluna gitmişlerdir.

12. *Siyasî İhtiyaçlar ve Değerler*; Yöneticilerin kurduğu bazı vakıflar devlet-millet kaynaşmasına katkıda bulunmuş, yöneten-yönetilen arasındaki ilişkileri güçlendirmiştir. Bu uygulama bir taraftan sosyal bünyeyi güçlendirip, istikralı hale getirirken bir taraftan da devletin yüceliğini, âlicenaplığını ve adaletini ortaya çıkarmaktadır.[88]

13. *Stratejik İhtiyaç*; Vakıflar Türk şehirlerinin kurulup gelişmesinde büyük rol

[88] Selçuklu veziri Nizamülmülk vakıf destekli Nizamiye Medreselerini kurarken Melikşah'a "Ey âlemin sultanı ben sana öyle bir manevi ordu vücuda getirdim ki, onların duaları arşa ve Allah'a kadar yükselir" diyerek bu kaynaşmaya atıfta bulunmuştur.

oynamıştır. Fethedilen şehirlerin yenileştirilmesi ve Türk şehri haline gelmesinde, özellikle de yeni kurulan şehirlerde vakıf kurumu ve hizmet binalarının büyük rolü olmuştur.

14. *Kültürel İhtiyaçlar ve Değerler*; İnsanlığın ilerlemesini sağlayan bilim sevgisi ve öğrenme merakı tarihin her döneminde saygı, sevgi, güç ve iktidar aracı olmuştur. Bu niteliklere sahip olmak isteyen kişi kendisi bilim yapmak için vakıf kurabileceği gibi başkalarının çalışmasına destek de verebilir. Bunu açık örneklerinden biri vakıf kütüphaneleridir.

15. *Malını sonraki nesillere aktarma amacı;* Müslüman zenginler mallarının gelecek nesillere ulaşması için de vakıf kurmuşlardır. Özellikle de sevdiği bir çocuğu ve onun torunların asırlar boyunca rahat etmesi için malını o çocuk ve nesline vakfetmiştir.

Vakıfların Hizmet Alanları:

Vakıflar sadece dinî alanlarda değil, bugün modern devletin görevleri arasında bulunan eğitim, bayındırlık, sosyal yardım gibi alanlarda da hizmetler vermişlerdir.

1. Din hizmeti verenler: Cami, Tekke, Mescit,
2. Eğitim hizmeti verenler: Mektep, Medrese, Kütüphane
3. Ekonomik hizmet verenler: Çarşı, Bedesten, Han
4. Sivil ve askerî hizmet verenler: Kışla, saray, Silah Evleri
5. Sosyal hizmet verenler: Hastane, İmaret, Darülaceze, Sebil, Hamam
6. İnsan hakları alanında hizmet verenler,
7. Sporculuğa hizmet verenler: Spor alanları yapımı, Ok meydanları
8. Hayvanlara hizmet verenler: Hayvan barınakları, Kuşlara yem verme.

İslam toplumları arasında vakıf kurmaya en çok önem veren milletlerden biri de Türklerdir. Bu doğrultuda Müslüman Türkler sosyal, ekonomik, kültürel ve dini hizmetler veren çok sayıda vakıf kurmuşlardır. Vakıflar bugün modern devletin görevleri arasında sayılan eğitim, bayındırlık, sosyal yardım gibi alanlarda hizmetler sunmuştur. Vakıflar Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasında da büyük rol oynamışlardır. Türk dünyasında siyasî, dinî, sosyal ve kültürel iş birliğinin sağlanmasında da hizmet etmişlerdir.

Vakıfların Hizmet Alanlarından Bazıları:

İmarethaneler: Başlangıçta yoksullar ve yolculara yemek veren birer aş evi durumundaki imaretler,[89] zamanla cami, medrese, hastane, mektep, kervansaray, kütüphane, hangâh ve hamamı da içine alan hizmet sahası kurmuştur. İmaretin hizmet alanı çok geniş olmakla birlikte esas görevi muhtaçlara yemek vermekti.[90]

Kervansaraylar: Kervansaraylar sosyal ve ekonomik alanda hizmet veren vakıf kurumlarıdır. Orta Asya'da doğan, İran'da gelişen, Türklerle mükemmel şeklini alan, yaklaşık 40 km. aralıklarla kurulan kervansaraylar, din, dil, ırk ve renk ayırımı yapmadan, başta rızık için yola çıkan tüccar olmak üzere herkese hizmet etmiştir.

Hastaneler: İslam medeniyetinin en önemli kurumlarından ve hiçbir ayırım yapmadan herkese hizmet veren hastanelerdir. Bunların giderlerini de vakıflar

[89] Osmanlılarda ilk imarethaneyi İznik'te Orhan Bey (1326-1359) kurmuştur. Onun oğlu Sultan Murad da kurduğu imarethanelerin iyi hizmet verebilmeleri için zengin vakıflar tahsis etmiştir.

[90] XVIII. yy. sonlarında yalnızca İstanbul'daki imarethanelerde her gün 30 000 fakire yemek ikram ediliyordu. Bu imaretler yemek yanında muhtaçlara, gelirine göre adam başına 3-10 akçeye kadar para veriyordu.

karşılamışlardır. Hastanelerde ırk, renk, din ve sosyal statü ayırımı yapılmadan herkese hizmet verilmiştir.

Vakıfların Yönetimi: Vakıflar, vâkıfın belirlediği mütevelli tarafından yönetilirdi. Mütevelli, vakfı özgür iradesi ile vâkıfın koyduğu şartlar doğrultusunda yönetirdi. Ancak merkezî hükümetin temsilcisi olan kadıya karşı da sorumlu tutulmuştur. II. Mahmut 1826'da vakıfları amacına uygun olarak yönetecek olan Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ni kurmuştur. 3 Mart 1924'te ise vakıflar, Vakıflar Genel Müdürlüğüne bağlanmıştır.

İSLAM MEDENİYETİ VE TÜRKLER

A. Türklerin İslam Medeniyetindeki Yeri

Türk kültürünün bağlı olduğu medeniyet İslam medeniyetidir. Türk milletinin son bin yılı aşkın tarihi, Türk kültürünü oluşturan büyük eserlerin ilham kaynağının ve Türk toplumunun sosyolojik temelinin İslam medeniyeti olduğu açıkça ortaya koymaktadır.

İslam'ı kabullerinden bu yana, Türler arasında bilimin gelişmesi, toplumsal huzur ve istikrarın sağlanması, kişiliğin gelişip olgunlaşması ve büyük sanat eserlerinin meydana getirilmesi bu medeniyet kaynağının bilincinde olunması sayesinde gerçekleşmiştir. Çünkü İslam medeniyeti Türk milletine azim aşılamış, kamu şuuru kazandırmıştır. Bundan dolayı Türkler, İslam medeniyetine dâhil olmakla, şehirleşme ve yerleşik hayata geçişleri hızlanmış buna paralel olarak da birçok kazanımlar elde etmişlerdir.

Türkler, İslam dininden aldıkları azim ve şuurla İslam medeniyetine siyasi, askerî, sosyal, ekonomik ve kültürel alanlarda, düşüncede, çeşitli ilim dallarında, kurumlarda ve sanat alanlarında değerli ve önemli katkılarda bulunmuşlardır. İslamî ilimler İslam'ı kabulden sonra Türkler arasında büyük rağbet görmüş, dinî ilimler alanında Buharî, Müslim, Tirmizî, Maturidî, pozitif ilimlerde Harizmî, Farabî, İbn Sinâ aslen Türk olan birçok âlimler yetişmiştir.

Türk-İslam tarihinde medeniyete büyük katkı sağlayan Fütüvvet, Ahilik gibi ekonomik ve sosyal kurumlar ortaya çıkmıştır. Bu arada yine Türk-İslam dünyasında çeşitli alanlarda vakıflar kurulmuş ve gelişmiştir. Sanat alanında da mimarî, çinicilik, ciltçilik, hat, tezhip gibi dallarda büyük ilerlemeler kaydedilmiştir.

B. Türk-İslam Medeniyetinden Örnek Kurumlar

1. Yolculara Hizmet Veren Kurumlar

İslam medeniyetinde sosyal dayanışmanın gerçekleştiği toplum kesimlerinden birisi de yolculardır. Bu alanlardan birkaçı üzerinde hizmet vermekle birlikte yolcuları ağırlamak işiyle uğraşan kurumlardan birisi zaviyelerdir. Zaviyeler tasavvufî hayat sürdürülen, din eğitimi verilen ve bir kısmı da askerî kimliği olan yerlerdi; ancak XIII. ve XIV yy.dan itibaren yolcular için bedava konaklama yerleri olmuşlardır.

Zaviyeler aynı dönemlerde Mısır, Suriye ve Irak'ta Abbasi halifeliğinde kurulmuştur. XII. –XV. Yy.lara ait kroniklerde İbn Cübeyr ve İbn Batuta gibi seyyahların eserlerinde bunlar hakkında geniş bilgiler bulunmaktadır. Zaviyeler sayesinde yolculukların rahat ve güven içinde yapılması sağlanmaktaydı. Anadolu'da kurulan zaviyeler bir iskân unsuru olmasının ve İslamlaşmada rol oynamasının yanında, diğer bölgelerde olduğu gibi yolculara verdiği hizmet açısından önemli görevler üstlenmiştir.

Osmanlı döneminde zaviye kelimesi üç kurumu kapsadığı görülmektedir.

a. Herhangi bir tarikata ait olup, o tarikata mensup dervişlerin yaşadığı ve içinde gelip-geçen yolcuların ücretsiz misafir edildiği binalardır.

b. Şehirlerde mescit, medrese, hamam gibi mimarî üniteleri bir araya toplayan külliyelerdir. Bunlar için de zaviye kelimesi kullanmış ve aynı zamanda imaret de denilerek bu yapılarda misafir yolcular ağırlanmıştır.

c. Geçitlerde, derbentlerde ve yol üzerlerinde yolculara bir sığınak niteliğinde olup, yiyecek içecek ve yatacak yer sağlayan küçük misafirhanelerdir.

Zaviyelerde özel olarak misafir odaları mevcuttu. Zaviye gelirlerinin bir kısmı misafirlerin iaşesine harcanırdı. İbn Batuta'nın bildirdiğine göre bir gezgin derviş veya bir yolcu, misafir olduğu zaviyede üç günden fazla kalmamak şartıyla dilediği gibi yer içir hatta bineğinin ihtiyacını temin ederdi. İstanbul'da Asya Müslümanlarına mahsus zaviyeler mevcuttu. Hindistanlılara Hindîler Tekkesi, Özbek Tekkesi gibi.

Türk-İslam dünyasının en önemli kurumlarından biri de kervan ve kervansaraylardır. Bunların küçüklerine genellikle han denirdi. Derbent, boğaz gibi menzillerde yapılan kervansaraylar sayesinde yolcular rahatça ve güven içerisinde seyahat edebiliyorlardı.

Kervansaraylar idare bakımından iki kısma ayrılıyordu. Vakfı olmayanlar kervansaraylar ki, buralarda ücretsiz kalınamıyordu. İkinci kısım vakfı olanlarda ise yolcular parasız kalabiliyorlardı. Bu tür kervansaraylarda yolculara eşyalı odalar ve bedava yemek verilirdi. Şifahane, bîmaristan, misafirhane şeklinde olan bu binalar Batıda benzerine rastlanamayan yardım ve şefkat kurumlarıydı.

2. Fütüvvet ve Ahilik:

Feta kökünden gelen ve genç anlamına gelen fütüvvet klasik dönemde İslam ülkelerinde bir gençlik teşkilatıdır. Başta Bağdat olmak üzere büyük İslam şehirlerinde işsiz-güçsüz olarak dolaşan gençler fütüvvet teşkilatında toplanmıştır. Bu teşkilat başlangıçta tasavvuf ile iç içe iken zamanla meslekî teşekkül haline gelmiştir.

Fütüvvet; ***"bir kimsenin başkalarının hak ve çıkarlarını kendi çıkarından üstün tutması, kimsenin hatasını görmemesi, özür dilemeyi gerektirecek davranışlardan sakınması, başkalarına katlanması, kendini aşağılarda başkalarını yukarılarda görmesi, sözünde durması, sadakat göstermesi, olduğu gibi görünmesi, kendini başkalarından üstün saymamasıdır".***

Bağdat'taki fütüvvet teşkilatına Abbasi hükümdarlarından Hasır lidinillah'ın (1180-1225) girmesiyle söz konusu kurum büyük gelişme kaydetmiştir.

Anadolu Selçuklu sultanı I. İzzettin Keykavus 1213'te fütüvvet teşkilatını kurmuş ve Alâeddin Keykubat daha da geliştirmiştir. XIII. yy.da fütüvvet teşkilatı kısa bir süre sonra Anadolu'da Ahilik adıyla meslekî bir organizasyona dönüşmüştür. Arapçada "kardeşim" anlamına gelen ahî kelimesi Türkçe cömert anlamındaki "akı" kelimesinden alındığı da ileri sürülmüştür. Anadolu'da ahiliğin kurucusu, halk arasında Ahi Evran olarak bilinen Şeyh Nasirüddin Mahmut'tur.

Ahilik teşkilatının çalışma düzeni:

Teşkilat, ustalar, kalfalar ve çıraklardan oluşuyordu. Çıraklıktan başlayarak teşkilatta ilerlemede mesleki yeterlilik şarttı. Çırağın mesleğini çok iyi öğrenmedikçe dükkân açmasına izin verilmezdi.

Ahiliğin ekonomik hayatı düzenlemeye yönelik ilkeleri:

1. Ahinin mutlaka bir işi olmalıdır. "Namaz mümine, işbaşı ahiye miraçtır", çalışmak ibadettir".

2. Ahi, devamlı bir dayanışma içinde olmalıdır. "Yâran payına sarkmak" büyük bir günahtır.

3. Ahi teşkilatı mal, emek ve sermaye piyasasının işleyişini düzenlemektedir.

4. Ahi istikrarlıdır ve istikrarın güvencesidir.

Ahiliğin Bazı İlkeleri: Ahiyân-ı Rûm denen erkek ahilerin altı ilkesi;

1. Eline dikkat et!
2. Diline dikkat et!
3. Beline dikkat et!
4. Elini açık tut!
5. Kapını açık tut!
6. Eşine dikkat et!

Ahiliğin Günümüze Etkileri: Ahiliğin ahlakî etkileri günümüzde de geçerliliğini korumaktadır. Bunlar;

--Doğruluktan ayrılmamak, cömert ve alçak gönüllü olmak,

--Yalan söylememek, iyi huyları geliştirmek konuksever olmak,

--Başkalarında kusur aramayan, utanma duygusuna sahip dindar olmak,

--Uyuşturucu kullanmamak, zinaya yaklaşmamak,

--Zengine karşı minnetsiz olmak ve kimseye kin ve nefret beslememek,

--Büyüklere saygı, küçüklere sevgi göstermek, nefsiyle ve şeytanla mücadele etmektir.

Ticaret Ahlakı ile İlgili İlkeler:

--Bir sanat ya da iş sahibi olmak,

--Kendini halkın ve tüketicinin faydasına vermek, hileli ve çürük mal satmamak,

--Müşteriden fazla para almamak,

--Başkasının malını taklit etmemek,

--Eksik ölçü ve tartı yapmamak, sahte ve kalitesiz mal üretmemektir.

Ahiliğin günümüzdeki uzantıları; köy odaları, yâren odaları ve meclisleri, köy delikanlı teşkilatları, sivil toplum kuruluşları, tüketiciyi koruma dernekleri ve Türk Standartlar Enstitüsü (TSE) gibi teşekküllerdir.

3. Kurumlar:

Bir medeniyetin varlığını devam ettirebilmesi sosyal, adlî ve dinî alanlarda kurumlarını oluşturmasına bağlıdır. Müslümanlar kendi inanç ve kültürlerinin yanı sıra diğer medeniyetlerin kazanımlarından da istifade etmiş ve kurumlarını oluşturmuşlardır.

A. İdari ve Dini Kurumlar

1. Halifelik*:*

Halife, Hz. Peygamber'in (sav) vefatından sonra onun yerine geçerek Müslümanların din ve devlet işlerini yürüten kişi demektir. Halifeye "***Halifetü Resulillah***", "***Emirül müminin***" ve "***imam***" gibi unvanlar verilmiştir.

Müslümanların ilk idarecisi Hz. Muhammed (sav) dir. O, peygamber olması yanında Medine'ye hicret ettikten sonra kurulan devletin de başkanlığını üstlendi. Dinî işlerle beraber ***siyasî, askerî, idarî ve adlî*** konularda en yüksek merci Hz. Muhammed'di.

Kur'an'da Hz. Peygamber'in yerine kimin geçeceği konusunda bir belirleme yapılmamıştır. Halifenin seçimi tamamen Müslümanların hür iradesine bırakılmıştır. Hz. Peygamber'den sonra dört halifeye ***"hulefa-i raşidin***" denilmiştir. Bunlardan sonra halifelik görevini, ***Emeviler*** (661–750), ***Abbasiler*** (750–1258), ***Memluklular***

(1258–1517) ve ***Osmanlılar*** (1517–1924) üstlenmişlerdir. 1517 yılında Yavuz Sultan Selim Memluklulara son vermiş ve kutsal emanetler ile İstanbul'a dönünce ***"hadimu'l-harameyn"*** unvanı ile İslam dünyasının başı ve halife olmuştur. Halifelik 3 Mart 1924 yılında kaldırılmıştır.

Halifenin Belirlenmesi*;* Halife iki aşamalı seçimle belirlenirdi.

I. Aşamada halife adayı, seçkinler meclisi tarafından seçilir.

II. Aşamada Müslümanların onayı alınırdı. Emeviler döneminde tayin ve vasiyet yoluyla yapılmış ve Abbasiler ile Osmanlılar dönemlerinde bu uygulama devam ettirilmiştir.

Halifenin Görevleri;

Dini korumak,

Dinî hükümleri tatbik etmek,

slam'ı yaymak,

Müslüman ve gayrimüslim vatandaşların haklarını korumak,

Düşmanlara karşı ülkeyi savunmak,

Zekât ve diğer vergileri toplayarak uygun yerlere harcamak ve toplumun ihtiyaçlarını karşılamak için görevliler tayin etmektir.

2. Vezirlik:

Vezirlik, esas itibariyle hükümdar ile halk arasında köprü durumundaki bir kurum idi. Bu kurumun başındaki vezir, hükümdar vekili olarak devlet işlerine bakardı.

İslam tarihi'nde ilk kez Abbasiler döneminde ortaya çıkan vezirliğe atanan vezirler, vezir-i tefviz ve vezir-i tenfiz olmak üzere iki şekilde hizmet vermişlerdir.

Vezir-i Tefviz; devlet işlerini, halife adına kendi görüşleri doğrultusunda yürütürdü ve sayısı bir olurdu.

Vezir-i Tenfiz ise, belli konularda yetkili kişi idi ve sayıları çok olabiliyordu.

Vezir olacak kişide; ***isabetli görüş, çok iyi hukuk, askeri, ekonomi bilgisi ve güzel ahlak*** gibi nitelikler aranırdı.

Vezirlik kurumu Türk-İslam devletlerinde de bulunmaktaydı. Karahanlılarda vezir, ***Divan-ı Âli***'nin başkanı idi. Selçuklularda vezir hükümdardan sonra gelen en yetkili kişiydi.

Osmanlılarda ise vezir padişahın mutlak vekili idi. Kanunî Sultan Süleyman'ın veziri Lütfi paşa ***vezirde bulunması gereken nitelikleri*** şöyle sıralamıştır.

a. Dünya hevesinde uzak durmalı,

b. İşlerini Allah rızası için yapmalı,

c. Padişaha karşı doğru ve sadık olmalı,

d. Rüşvete yanaşmamalı,

e. Ehil olmayana iş vermemeli,

f. Halka iyi davranmalı,

g. Fakir ve kimsesizleri koruyup gözetmelidir.

3. Şeyhülislamlık*:*

İslam Tarihi'nde ihtilaflı konuları çözüme kavuşturan yüksek din bilginine ***şeyhülislam*** denilmiştir. Bu kurum Osmanlılar tarafından oluşturulmuştur. Osmanlı Devletinde ilmiye sınıfının başındaki kişiye ***şeyhülislam***, teşkilatına da ***şeyhülislamlık*** denmiştir.

Osmanlılar 1362'de ***kadıaskerlik*** kurumunu oluşturarak din hizmetleri ile eğitim ve yargının idaresini ona vermişlerdir. II. Murat 1425'te ***Molla Şemsettin Fenar***i'yi ilk şeyhülislam olarak atamıştır. Fatih şeyhülislamlık kurumunu daha da düzene koyarak kanunnamesinde şeyhülislamlığı ilmiye sınıfının başı olara belirlemiştir.

Şeyhülislamlık Kurumunun Görev ve Yetkileri:

a. Kadılıkların istemesi durumunda dinî görüş belirtmek (fetva vermek),

b. Devletin istemesi durumunda siyasî, sosyal, ekonomik konulanda görüş belirtmek,

c. Din hizmetlerini yönetmek,

d. Eğitim kurumlarını yönetmek,

e. Adlî kurumları yönetmek.

B. Adlî Kurumlar*:*

Kur'an'da adaletle ilgili ayetler Müslümanları bu konuda duyarlı kılmış ve İslam'ın temel ilkesinden birisi olmuştur. İslam; insanın ***canını, malını, aklını, dinini ve neslini*** korumayı temel amaç edinmiştir. ***"Adalet mülkün temelidir"*** ilkesini temel esas kabul eden İslam medeniyeti bunu adliye teşkilatı ile korumayı kendine görev kabul etmiştir.

Bu teşkilat, kadıaskerlik, kadılık, mezalim mahkemeleri ve hisbe kurumlarından oluşmuştur. Adlî teşkilatın başında Adalet bakanlığı muadili ***kadiu'l-kudat*** bulunurdu.

1.Kadılık:

İnsanlığın başlangıcından beri anlaşmazlık davalarının çözümü ve adaletin gerçekleştirilmesi için yargı kurumları teşekkül ettirilmiştir. İslam Medeniyetinde bu hususta yetkili ve yükümlü olan yargı kurumu kadılık olmuştur.

İslam'ın ilk yıllarında bu kurumun başı Hz. Peygamber olmuştur. ***Kadılık kurumu Hz. Ömer döneminde gelişmiş*** ve ilk kez şehirlere, halifeye bağlı kadılar atanmıştır. İslam devleti topraklarının genişlemesi ve nüfusun artması üzerine yeni yeni kadılar atanmış ve bunlar Müslüman devletlerde ***kadiu'l-kudatın*** teklifi ve hükümdarın onayıyla göreve başlamışlardır.

Kadılık görevine atanma şartları:

1. Akıl ve zekâ sahibi olmak,
2. Hür olmak,
3. Müslüman olmak,
4. Vücut bakımından sağlıklı olmak,
5. İyi derecede hukuk bilgisine sahip olmak.

Kadılara, rüşvet ve adam kayırmaya başvurmadan adaleti tam olarak dağıtmaları için dolgun maaş verilirdi.

Kadıların Görev ve Yetkileri:

1. Yargı görevini yerine getirmek,
2. Taşradaki yöneticilere danışmanlık yapmak,
3. Noterlik yapmak,
4. Vakıflara başkanlık yapmak,
5. Fakir, zayıf ve yetim varislere vasi olmak.

İslam medeniyetinde kadılık teşkilatı içinde yargının bir parçası olarak müftülerde yer almıştır. Müftü, kadının yardımcısı ve danışmanı konumundaydı. Müftünün esas görevi fetva vermek ve davanın muhakeme usulüne uygunluğunun kontrol etmekti.

2. Mahkemeler:

a. Mezalim mahkemeleri:

Kişisel haklara saygılı olarak haksızlıklara karşı yapılan şikâyet anlamına gelen mezalim, mahkeme olarak devletin üst düzey yetkilileri (halife, sultan, padişah, vezir, emir) tarafından yürütülen yargı faaliyeti idi.

Mezalim Mahkemelerinin Görevleri:

1. Halka sert davranarak hak ve adaletten ayrılan zalim idareciler hakkında şikâyetleri dinlemek,
2. Memurların, vergi ve diğer devlet mallarını toplarken yaptıkları haksızlıkları görüşmek,
3. Üst düzey devlet memurlarını denetlemek,
4. Devlet memurlarına noksan maaş verilmesi veya maaşlarının gecikmesi konusundaki şikâyetleri dinlemek,
5. Çok itibarlı ve nüfuzlu kişiler tarafından yapılan haksızlıklar ve işlenen suçlarla ilgili davalara bakmak,
6. Kadıların verdikleri karalar hakkındaki itiraz davalarını incelemek.

b. Askerî mahkemeler*:*

Ordu ve askeriyeye mensup kişileri ilgilendiren ceza ve bazı hukuk davaları kadıaskerlik denilen askerî mahkemede görülürdü. Hz. Peygamberin kendisinin yürüttüğü bu görev, daha sonralara halifeler ve hükümdarlara tarafından atanan kişilerce yürütülmüştür. İlk olarak Hz. Ömer, ordugâh şehirlerine kadılar atayarak, bu kurumun temelini atmıştır. Abbasilerde **kadiu'l-kudatlık** ve daha sonraki dönemlerdeki **kadıleşkerlik, kadıaskerlik** kurumunun öncüleri idi. Osmanlılarda kadıaskerlik I. Murat zamanında 1363 yılında kurulmuş ve ilk kadıasker de Çandarlı hali Hayrettin Paşa idi.

Kadıaskerliğin başlıca görevleri:

1. Askeri yargıyı yönetmek ve yürütmek; ordunun ve askerî yöneticilerin barış ve savaş sırasında hukuki ihtiyaç ve anlaşmazlıklarını gidermek ve davalarını görmek.
2. yönetim ile ilgili, Divan-ı Hümayuna katılarak ülke ile ilgili sorumluluk yüklenmek, Divan-ı Hümayunda İslam Hukuku ile ilgili konularda görüş açıklamak.

C. Güvenlik Kurumları

Müslüman toplularda iç ve dış güvenliği sağlamak için **hisbe, polis ve ordu** gibi kurumlar oluşturulmuştur.

1. Hisbe (Zabıta):

İslam Medeniyetinin adaleti gerçekleştirmek için teşekkül ettirdiği kurumlardan birisidir. Bu teşkilatın ana amacı, "***iyiliği emretmek, kötülükten menetmek***"tir. Bu alanda çalışanlara ***muhtesib*** denmiştir. Osmanlılarda her kazaya bir muhtesip atanmıştır. **Muhtesip olacak olanlarda;**

1. Müslüman olmak,
2. Akil baliğ ve erkek olmak,
3. Adil ve güçlü olmak,
4. Bilgili, bildiğine uygun hareket etmek ve iyi ahlak sahibi olmak.

Hisbe teşkilatının Görevleri:

1. Halkın ibadetlerini yerine getirmelerine imkân hazırlamak,
2. Cami görevlilerini denetlemek,
3. Müezzinleri göreve atamak,
4. Pazarlardaki düzeni sağlamak,
5. Halkın şikâyetlerini dinlemek,
6. Devlet düzenini ve sosyal yapıyı bozan kanun dışı hareketlere engel olmak,
7. Yolları düzeltmek,
8. Öğrencileri döven öğretmenleri cezalandırmak,
9. Ölçü ve tartının denetimini yapmak,

10. Komşu hakkına tecavüzü engellemektir.

2. Polis (Şurta) Teşkilatı:

İslam ülkelerinde polis teşkilatına şurta denilirdi. Temeli Hz. Ömer tarafından atılmıştır. Hz. Ömer, halkın durumunu incelemek ve asayişi sağlamak için gece bekçiliği uygulamasını başlatmıştır.

Şurtanın Başlıca Görevleri:

1. Halife, vali gibi üst düzey yöneticilerin güvenliğini sağlamak,
2. Suçluları yakalamak,
3. Yargı cezalarının infazını yürütmektir.

4. Ordu:

Ordu Hz. Peygamber döneminde gönüllülerden oluşmuş, düzenli ordunun çekirdeği Hz. Ömer tarafından atılmış ve Emeviler Döneminde geliştirilmiştir.

Ordu önceleri Müslümanlardan oluşturulmuş, zamanla Türkler ve Farslar başta olmak üzere Arap olmayanlar da katılmıştır. 20. yy. başlarına kadar İslam dünyasının savunmasını büyük ölçüde Türkler üstlenmişlerdir.

Müslümanlar savaşa giderken ve çarpışmalar sırasında, Hz. Peygamberin uyarıları doğrultusunda sivil halka, din adamlarına, tarihî mirasa, ibadethaneler, tabiata, ürünlere ve hayvanlara zarar vermemeyi ilke edinmişlerdir.

Müslüman devletlerde ordu, kara ve deniz kuvvetlerinden oluşmuştur. Donanma ilk kez Muaviye, ilk tersane de Abdulmelik b. Mervan tarafından Tarsus'ta yaptırılmıştır. Ordunun temelini piyadeler, okçular ve süvariler teşkil etmiştir.

Savaş aletleri ve taktikleri: Piyadeler ve süvariler zırhlı elbise ve miğfer kullanırlardı. Silah olarak da; kılıç, hançer, ok, yay, topuz ve kargı; süvariler ise, kılıç, mızrak gibi silahlar kullanırlardı. Ordunun erzak ve silahlarını at, deve, katır ve filler taşırdı. Başlıca taktikleri ise, hilal ve tiran taktiği yani vur kaç idi.

Ordunun Görevleri:

1. Ülkeyi ve toplumu dış düşmanlara karşı korumak,
2. İç düşmanlara karşı sosyal barışı, istikrarı ve ülke bütünlüğünü korumak,
3. Siyasî otoriteyi, yani hanedanları isyan ve muhalefet hareketlerine karşı korumaktır.

İslam Medeniyetinin Özgünlüğü ve Özellikleri

İslam medeniyeti doğuş, gelişme, yükselme, duraklama ve yeniden dirilme gibi çeşitli aşamalardan geçerek varlığını sürdürmektedir. İslam medeniyetinin temel özelliği ve özgün yanı vahiy, akıl ve duyguyu uyum içinde kullanmasıdır.

İslam medeniyetini temel nitelikleri:

1. İslam medeniyeti insan merkezlidir.
2. İslam medeniyeti, diğer medeniyetlerin bir sentezi olarak terkipçi bir medeniyettir.
3. İslam Medeniyeti hoşgörü üzerine kurulmuştur.
4. İslam medeniyeti, bünyesinde bulunan çeşitli ırk ve kültürlere mensup milletlerin ortak ürünüdür.

İSLAM MEDENİYETİNİN ETKİLERİ

Tarih boyunca medeniyetler ve kültürler karşılıklı etkileşim içinde olmuşlardır. İslam Medeniyeti, kendi dışındaki medeniyetlerin kimi yönlerini geliştirdiği gibi kimi medeniyet ve kültürleri de etkilemiştir. ***Bu etkileşim iki şekilde olmuştur:***

a. Farklı medeniyetlere mensup insanlardan bir kısmını kendi inanç dairesine almıştır. Bu yeni Müslümanlar eksi kültürlerini İslamî değerler ile birleştirip yeni kültürlerini ortaya koymuşlardır.

b. İslam kimi medeniyetler ve kültürleri doğrudan veya dolaylı bir şekilde etkilemiştir. İslam medeniyetinin bilim, teknoloji, edebiyat, dil, sanat, mimarî, yaşam tarzı, ekonomi gibi alanlardaki bazı değerleri diğer medeniyet ve kültür mensupları tarafından benimsenmiştir.

A. Batıya Etkileri

İslam dünyasındaki ilmî ve fikrî çalışmalar İslam medeniyetini Ortaçağ Batı dünyasından daha ileri bir seviyeye getirmiştir. VIII. yy.ın ortalarından XIII. yy.ın başlarına kadar yaklaşık 500 yıl boyunca İslam dünyasının bütün dünyada kültür ve medeniyet meşalesini elinde bulundurduğunu, bundan başka Müslümanların, antik çağlardan gelen eski ilim ve felsefe ürünlerinin de geliştirmişlerdir.

Müslümanlar, Batı Avrupa'da ortaya çıkan ve Rönesans adı verilen ilim, kültür ve medeniyet hareketini mümkün kılacak şekilde bütün bu fikrî ve ilmî mahsullerin Avrupa'ya aktarılmasında aracı rolü oynamışlardır. **İslam Medeniyeti Batı'ya, Endülüs, İtalya, Sicilya ve Napoli** üzerinden aşağıdaki yollarla ulaşmıştır:

a. İslam Dünyasına gelerek buradaki eğitim kurumlarında okuma,

b. Müslümanların yazdıkları eserleri kendi dillerine çevirme,

c. Savaş ve barış yoluyla, İslam medeniyeti veya Müslümanlar ile karşılaşma (diplomatlar, gezginler, tacirler ve savaş esirlerinin gözlemleri)

d.İstila ettikleri İslam topraklarında gördükleri medeniyet unsurları ile tanışma.

Avrupalılar İslam dünyasında gördükleri ilerlemenin sebeplerini araştırarak her fırsatta İslam medeniyetinden yararlanmaya ve çeşitli unsurlarını ülkelerine aktarmaya çalışmışlardır. Bunun sonucunda da Avrupa'da bugünkü Buatı medeniyetini doğuran, Reform ve Rönesans ortaya çıkmıştır.

1. Batıda Tercüme Faaliyetleri

İslam medeniyetinin Batıyı etkileme yollarında ilki tercüme faaliyetleridir. Tıpkı Müslümanların daha evvel antik medeniyetlerin klasiklerini dillerine çevirdikleri gibi Avrupalılar da Müslümanların eserlerini kendi dillerine aktarmışlarıdır. Çeviri hareketinde Endülüs ve Sicilya önemli merkezler olmuştur. XII. yy.da Endülüs'te Tuleytula (Toledo) başpiskoposu I. Raymond, Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi

mütercimlerin çalıştığı bir çeviri okulu açmıştır.

Aynı şekilde XIII. yy.da Batı Avrupa'nın en canlı bilim merkezlerinden İşbiliye (Sevilla), Mürsiye (Murcia) ve Barcelona'da da çeviriler yapılmıştır. Haçlı seferleri sırasında İslam medeniyetine hayran kalan ve bu medeniyetin üstünlüğünü kavrayan kral II. Roger ve II. Friedrich Sicilya'da da Müslüman filozof ve bilginlerin çok sayıda eserini Latinceye çevirtmişlerdir.

Avrupalılar bu çeviriler yoluyla bir yandan klasik Grek felsefesini, bir yandan da Müslüman bilginlerin düşünce ve birikimlerini öğrenmişlerdir. Tercüme faaliyetleri sonunda Batı, antik düşüncenin klasiklerinden ve İslam düşüncesinin temel eserlerinden birçoğuna sahip olmuş ve Avrupa kütüphaneleri zengin bir literatüre kavuşmuştur.

2. İslam Medeniyetinin Batı'ya Ulaştığı Yollar

a. *Sicilya ve İtalya:* Müslümanların Kuzey Afrika'yı fetihler esnasında Sicilya ve İtalya Bizans'ın hakimiyeti altında bulunuyordu. Sicilya adası İtalya'daki İslam fetihleri için köprübaşı vazifesi görmüştü. Müslümanlar IX. yy. boyunca gerçekleştirdikleri akınlarla Güney İtalya'yı, Malta'yı ve bazı sahil şehirlerini ele geçirerek Roma'ya kadar ilerlediler. Ancak Müslümanların Sicilya'daki hâkimiyeti fazla sürmemiştir.

Müslümanlar Sicilya'daki hâkimiyetleri sırasında adaya birçok yenilik getirmiştir. Normanlar, 1091'de Sicilya'yı Müslümanların elinden aldılar. Norman hâkimiyeti altında da Sicilya, İslam Medeniyetinin yayılmasında ve birçok unsur ve değerlerinin İtalya yarımadası ve Avrupa içlerine aktarılıp ilerlemesinde köprü vazifesi görmüştür.

b. *Endülüs ve Fransa:* Müslümanlar bugün İspanya olan Endülüs'ü fethedince, yarımadanın çehresini birçok bakımdan değiştirdiler. İspanya'nın çok yakın olması ve iki memleket arasında seyahat kolaylığı, buradaki İslam medeniyetinin güney Fransa'da da büyük etki yapmasını kolaylaştırmıştır. Pirene dağlarındaki şatolara, kale ve duvar kulelerine, büyük mimarî eserlere, silahlara, yontma ve mücevherlere "Müslüman eserleri" demek adet haline gelmişti.

Bu sıralarda Endülüs, aynı zamanda bir kültür merkeziydi. Önemli merkezlerde binlerce ciltlik kütüphaneler mevcuttu. Buralarda faaliyet gösteren İslam medreselerine Hıristiyan, Yahudi öğrenciler de geliyordu. Bilhassa Toledo, İslam kültürünün Hıristiyanlığa etki yaptığı en önemli merkezdi.

c. *Haçlı Seferleri:*

Haçlı Seferleri maddi ve teknik bakımından Batı dünyasına çok şeyler kazandırmıştır. Hıristiyanlar doğuda, Avrupa medeniyetinden kat kat üstün olan bir medeniyetle ve Batının henüz bilmediği bir teknikle karşılaştılar.

XIII. yy.da Avrupa'da yapılan ve sadece papazlar tarafından idare edilen hastanelerin kuruluşunu Haçlı Seferleri'nin etkisine atfetmek mümkündür. Batılılar Haçlı seferleri sırasında Müslümanlardan öğrendikleri teknikleri ve bilimsel gelişmeleri dönüşlerinde hemen ülkelerinde uygulamaya başladılar. IX. Lui Paris'te Lekenzven hastanesini 1240-1260 Haçlı seferinden dönüşünü müteakip yaptırmıştır.

d. *İtalya ve Liman Şehirleri:*

Akden9iz ticareti; Orta ve Kuzey Avrupa'ya Venedik, Piza, Lucca ve Cenova gibi liman şehirleri vasıtasıyla aktarılıyordu. Bu şehirlerdeki ticaret filolalır Kuzey Afrika, Suriye, İskenderiye ve Karadeniz sahillerine kadar alışverişe gidiyorlardı. Doğudan

alınan yiyecek ve giyecek ürünleri Alpler üzerinden Augsburg, Nürnberg, Ulm, Regensburg ve İnglostadt gibi ticarî merkezlere götürülüyordu.

e. *Medreseler*

XI. yy.da Doğu İslam dünyasında kurulan medreselerin benzerleri, eğitim-öğretim ve aynı zamanda birer ilmî araştırma merkezi olarak İslam dünyasının batısında, Gırnata, Kurtuba, İşbiliye ve Toledo şehirlerinde de kurulmuştur. Batılılar İslam ilmini yayan bu medreseleri örnek alarak, söz konusu ilimleri almak ve eğitimini vermek için bir takım üniversiteler kurmuşlardır.

3. İslam Medeniyetinin Avrupa'yı Etkilediği Alanlar:

a. Felsefe: İslam felsefesi kaynağını büyük oranda Batı'dan/Yunan'dan alırken Ortaçağ Batı dünyasını da büyük ölçüde etkilemiştir. Haçlı Seferleri, Sicilya ve Endülüs kanallarıyla İslam medeniyetini tanıma fırsatı bulan Batı, İslam'ın ileri seviyesindeki durumundan azami ölçüde istifade etmiştir. .atı dünyası Arapçadan yaptıkları çevirilerle daha sonra gerçekleşecek olan bir uyanışın temellerini hazırlamışlardır.

Batı düşüncesi üzerinde en önemli holü oynayan felsefî eserler Arapçadan yapılan tercümelerdir. Hatta Batı, İslam filozofları vasıtasıyla Aristo'yu tanımışlardır. İslam'da tabiat felsefesini kuran Ebû Bekir Râzî'nin eserlerinin Latinceye tercümesi İslam felsefesinin Batı'ya girişinde önemli bir adım teşkil etmiştir. Aristo psikolojisi Kindî ve Farabî üzerinden Batı dünyasına geçmiştir. Latinceye tercüme döneminde İbn Sinâ'nın eserlerinden birçoğu XII. yy.dan itibaren Batı'da tanınmıştır. Dolayısıyla Kindi, Farabi, İbn Sina, İbn Rüşd, Harezmi ve İbn Haldun gibi düşünürler Avrupa'da ilgiyle okunmuştur.

b. Tıp: İslam tıbbı Avrupa medeniyetini doğrudan etkileyen bir alandır. X. yy.ın ortalarında Güney İtalya'da Hipokrat şehri olarak bilinen Salerno şehrinde kurulan tıp okulunda Arapça eserlerin Latinceye tercümesiyle İslam tıbbının Avrupa üzerindeki ilk etkileri görülmüştür.

İbn Cezzâr'ın tıbba ait olan ve Yolculara Azık adlı eseri Latinceye, Yunancaya ve İbraniceye çevrilmiştir. Özellikle filozof İbn Sina'nın Avrupa tıbbı üzerinde etkisi çok büyük olmuştur. *el-Kanun fi't-Tıb* adlı eseri Cremonalı Cerard tarafından XII. yy.da Latinceye tercüme edilmiştir. Ebubekir er-Razi'nin *el-Havi* adlı eseri Ferec b. Salim tarafından 1279'da Latinceye çevrilmiş ve Batı tıp dünyasında uzun yıllar temel başvuru kaynakları arasında yer almıştır.

İbn Rüşd'ün *el-Külliyyât fi't-Tıb* adlı eseri telifinden altmış yıl sonra tercüme edilerek, çeşitli Avrupa şehirlerinde basılmıştır. Ali b. Abbas'ın yazdığı ve Batıda *Liber Refius* olarak bilinen *el-Kitabu'l-Melik* adlı ansiklopedisi, tıbbın teorik ve pratik her yönünden bahsediyordu.

Müslümanların Avrupa üzerindeki etkisinin en açık işareti, tıp alanında yazılmış Arapça eserlerin XVI. yy.a kadar Avrupa üniversitelerinde el kitabı olarak korunmuş olduğu görülmektedir. Avrupa'da tıp ilmini öğreten okullar, Salerno, Montpellier, Padua, Bologna ve Paris bulunuyordu. Paris'teki okulun salonu Razî ve İbn Sinâ'nın çizdiği tıp ilmine ait şema ve resimlerle süslüydü.

c. Matematik: Müslümanların en büyük başarılarından biri matematikteki buluşları ve rakam sistemidir. Müslümanlar sıfırı bularak matematiğin gelişmesine büyük katkı sağlamışlardır. Harizmî Ortaçağda matematik alanındaki fikir ve faaliyetlere en fazla etki etmiş olan kişidir.

Müslümanlar, geometri ve astronomide kullanılan trigonometri ile de uğraşmışlar,

bu ilmi geliştirmişler ve yeni bir şekil vermişlerdir. XII. asırda yetişmiş olan büyük matematik bilgini Nasiruddîn et-Tûsî, Öklid postulatının tutarsızlığını ortaya atmış ve buna bağlı olmayan geometrinin kurucuları olan Riemann ve Lobtchewsky'nin öncüsü olmuştur.

d. Güzel Sanatlar ve Mimarî: İslam Medeniyeti Avrupa'yı güzel sanatlar alanında da etkilemiştir. Örneğin çini sanatını Müslümanlardan öğrenmişlerdir.

Mimarîde Müslümanların Sicilya mimarisine çok şey kattıkları, Batıda, özellikle İtalya'da biliniyordu. Ayrıca İspanya'da İslamî yapıların ve İtalyan tacirlerin doğuda gördükleri yapıların tesirleri Gotik ve Rönesans yapılarında görülmüştür.

e. Dil ve Edebiyat: Edebiyat alanında Avrupa'ya İslam'ın etkisi büyük olmuştur. Geç Ortaçağ'da romantik edebiyat yerli bir verim olmaktan ziyade, bu edebiyat incelendikçe, doğu kaynaklarına inen özellikleri de o nispette artarak ortaya çıkmaktadır. Aşk hikâyesi Avrupalılardan ziyade Doğuluların bir buluşudur. Bi6nbir Gece Masalları denilen masallar topluluğu Avrupa'da bilinmezden önce, İslam aşk şiirleri ve hikâyeleri Avrupa edebiyatına etki etmeye başlamıştı.

XIII. yy.da Batı Avrupa'da gelişip yayılmaya başlayan nesir tarzındaki fabl, hikâye ve masallar, ahlakî hikâye ve kıssalar, önce Hind-İran menşeine dayanan ilk İslamî eserlerin binr benzeri ve bunlardan alınıp katarılmış Avrupaî görünüşlerden ibarettir. Müslümanların kullandığı intak sanatı Avrupa'da fabl olarak yaygınlaşmıştır. La Fontaine, fabllarını yazarken *Kelile ve Dimne*'den etkilenmiştir.

Dil alanında da birçok kelime İslam Medeniyetinin Batı üzerindeki etkileri hala görülmektedir. Batı dillerinde bugün hala kullanılan ve kökü Arapça olan sayısız kelime mevcuttur. Batı yine ticaretle ilgili birçok tabiri doğudan almıştır. Hattda bugün beynelmilel denizcilik terimlerinin birçoğunu kaynağı Arapçadır.

f. Optik ve Kimya: Optik ilminin ortaya çıkışından XVII. yy.a kadar en önemli şahsiyeti olan İbn Heysem'in *Kitabu'l-Menazır*'ı XII. yy.ın sonlarında veya ŞIII. Yy.ın başlarında Latinceye çevrilmiştir. Eser, Avrupa ilim çevrelerinde, başta John Pecham, Roger Bacon, Witelo, Johannes Kepler, Leonarda da Vinci, Snel van Rogen, Pierre de Fermat ve Deccartes gibi çok sayıda ünlü ismin optik alanındaki kuramlarının oluşmasında çok etkili olmuştur.

Kimya alanında Batıya etkilerin başında İskenderiye'den İslam dünyasına intikal eden birikimin Arapça versiyonlarının tercümeleri yer alır. Batıda simya ilmi ekolünün meydana gelmesinde etkili olan ve İslam dünyasında kimyanın babası olarak bilinen Cabir b. Hayyan'ın (Geber) eserlerinden bir kısmı ilk olarak Chester'li Robert tarafından Latinceye tercüme edildi.

Botanik ve eczacılık alanında İbn Baytar'ın *el-Câmi fi'l-Edviye el-Müfrede* adlı eseri *Simplice* adıyla Latinceye tercüme edilmiştir. Yazar bu eserinde 2600 çeyit bitkinin ilaç olarak nasıl ve nerede kullanılacağını açıklamıştır.

g. Astronomi: İslam medeniyetinde çok önemli bir yere sahip olan, Endülüs'teki Kurtuba ve Toledo rasathanelerinde yetişen Mesleme el-Mağribî, Ömer b. Haldun ve İbn Rüşd gibi alimlerin eserleri o devirde yaşamış Hıristiyan bilginlerinin söz konusu alanda yetişmelerine büyük katkı sağlamıştır.

Bunların dışında İslam dünyasında yetişen astronomların eserleri Latinceye çevrilerek, Müslümanların bu alandaki tecrübeleri Avrupa'ya aktarılmıştır. Bitrûcî'nin astronomiye ait *Kitabu'l-Hey*'e adlı eseri 1217'de Sarap astronomu Michael Scot tarafından *De Motibus Celorum Circularibus* adıyla Latinceye çevrilmiştir. Arapların Batlamyus'u olarak bilinen ve Batıda Albatanius, Albategnus, Albategni adıyla tanınan Battanî'nin Kitabu'z-Zîc eseri, yazılışından üç asır sonra, XIII. yy.da Robertus Retinensis ve Pilato Tibastinus tarafından Latinceye çevrilmiştir.

h. Mûsikî:

Arap musikisi Ortaçağ'da Avrupa musikisi üzerine özellikle enstrüman isimleri ile açıkça etkili olmuştur. Avrupa, Musiki aletlerinin yanı sıra Araplardan müzikal formlar da almıştır. İslam dünyasının Avrupa musikisine etkisi Endülüs yoluyla olmuştur. Endülüs halkı Arap musikisini o kadar sevdi ki, IX. ve X. yy.larda Arap müzisyenlerinin getirdiği yeni ölçülerle bir halk şarkı dili, halk şarkı ölçüsü ortaya konuldu.

ı. Kağıt ve Matbaa:

Baskı makinesini ilkel litoğrafya halinde önce Çinliler kullanmışlardı. Türklerin eliyle bu, İslam dünyasına geçtikten sonra iyice ilerlemiştir. İslam dünyasının doğusunda gelişen kağıt imalatı daha sonra Kahire'ye gelmiş, buradan Mağrib'e, XII. yy.ın ortalarında da Endülüs'e ve nihayetinde Balensiye (Valensiye) yoluyla Batıya geçmiştir.

Not: Bu ders notu Prof. Dr. İbrahim Sarıçam ve Prof. Dr. Seyfettin Erşahin'in hazırlamış olduğu "İslam Medeniyeti Tarihi" isimli kitap esas alınarak hazırlanmıştır.